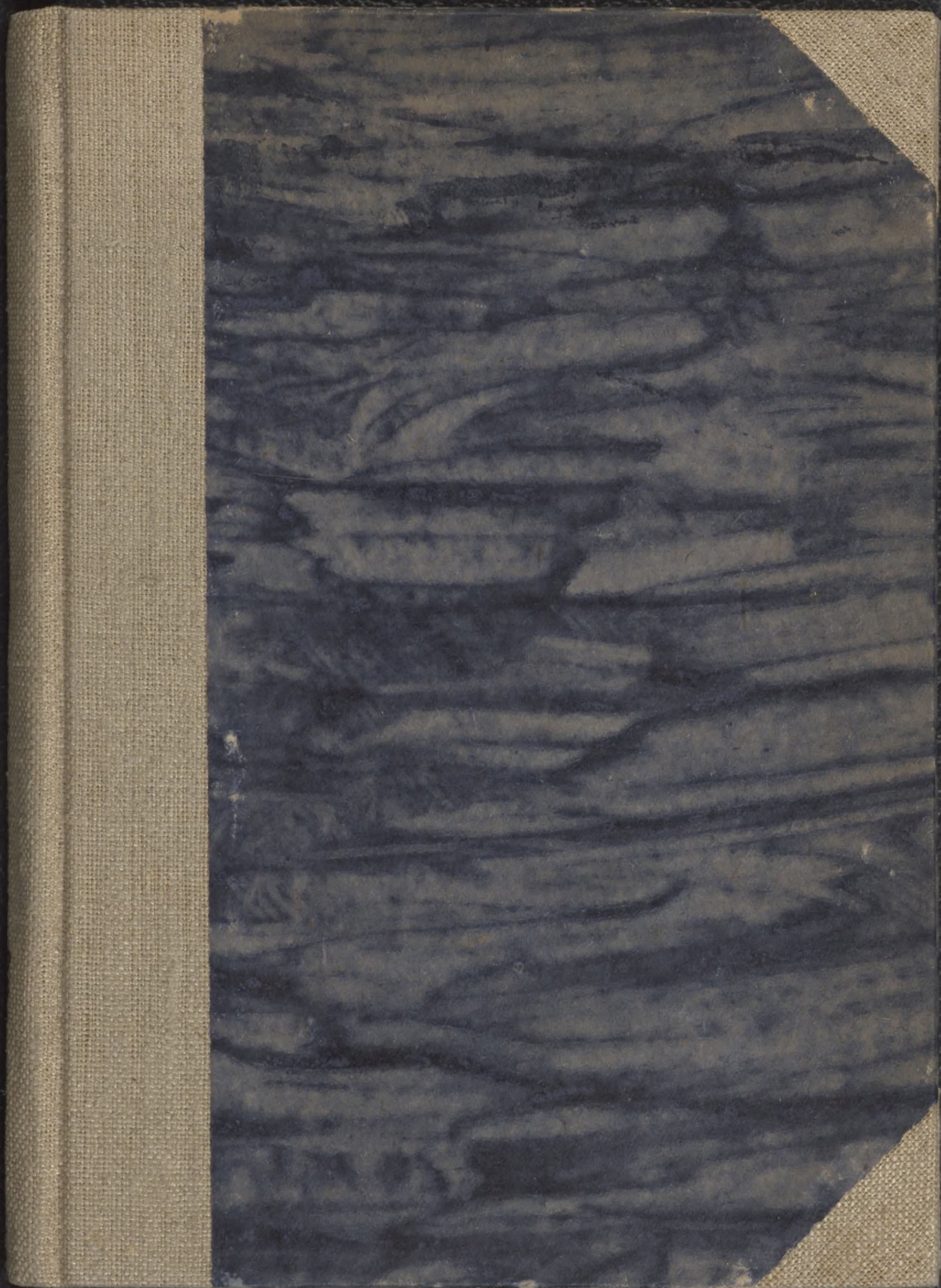

УВ

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

КАРІЄРА

ПОВІСТЬ

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

КАРІЄРА

Повість

КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

„Buchdruckerei Pospieschna“ Krakau, Reichsstr. 34. Fern. 147-86.

1.

Пані дідичка Зося Розвадовська сиділа у своєму повозі, доїжджаючи до свого двора, коли ж коні звернули з битого шляху в алею перед двором, зарослу каштанами, з алеї над'їхало авто. Багато панів, хтось здоровив, високо вимахуючи шапкою. Коні скочили, перестрашені наглою появою авта, візник ледве їх стримав, щоб не вивернули повозу в рів, і закляв здорово панам, а пані Розвадовська спитала скоро:

— Іване, то від нас? Хто це поїхав?

— Якісь пани! Подуріли! Мабуть, п'яні! Мало що не бракувало б, і самі були б у рові!

— Але хто це був? Гони скоріш додому!

Коли висіла з повозу й увійшла до хати, чоловіка не було. В кімнатах тихо. Крісла стояли на своїх місцях, на землі не було недокурків, як це звичайно буває по відвідинах чоловічого товариства. Заглянула в сальон, і там стояло все на своєму місці. Вернулася до вітальні, скинула капелюх і рукавички і крикнула в напрямі кухні:

— Марино!

Але в цій хвилині увійшов її чоловік, з довгим ліваром у руці, черпати вино.

— Це в нас були? Хто це був?

— Ет! — відповів нерадо, легковажно махаючи рукою. Слузі, яка увійшла, дав сховати лівар, сам сів і обтер піт з чола. — Хто то був? На подвір'я заїхало авто, а повітовий комісар увійшов сюди і сказав мені, що приїхав президент краю із своїми урядовцями. Чув, що в мене добрі вина, отже хоче скоштувати. Я вийшов і прохав їх усіх до середини, до кімнат, та президент відповів, що не приїхав до мене з візитою, а тільки на вино, і то щоб я повів їх до своїх льохів. Це образа для мене! Він великий пан, не приїхав з візитою, а тільки приїхав як до шинкаря — на вино! Я ще раз прохав, та він ні і ні. То я й повів їх

усіх до льоху. Вони привезли з собою їсти, їли, пили і співали якихсь пісень — ну, не співали, а таки ревіли. А я — шинкар — стояв собі збоку й доливав. Попоїли, попили, сіли та й поїхали.

— А ти не дав їм нічого їсти?

— А що я мав давати? Хліб і всякі м'ясива привезли з собою. І мене прохали, щоб я з ними їв, та я відмовився. Не видав їх купованого хліба та м'ясива!

— Боже! І що ти наробив! Президент краю приїздить до нього, а він його приймає в льоху та й ще їсти не дає! Всюди мушу я бути, усе мушу я сама зробити, а виїду з дому, і вже тобі скандал!

— Який скандал? Що сталося?

— Ти міг вискочити на хвилинку з льоху і сказати Марині, щоб усмажила кілька курчат і подала до льоху! І свіжа добра шинка є в нас!

— Але ж вони мали все своє!

— Який скандал, який скандал зробив ти мені!

— Але вони не домагалися печених курчат!

— Не домагалися! — і руки заломлювала, ніби сталося щось страшне. — Не домагалися! Я хотіла б побачити, чи вони були б відмовилися від їжі, коли б Марина була їм принесла свіжо спечені курчата! Боже, що ти мені наробив! Президент краю — а він його так прийняв! А коли вже від'їздив пан президент, чи спитав ти його, як йому вино смакувало, а коли смакувало, чи прохав ти його, щоб іще коли приїхав, та щоб додому взяв собі та своїй пані кілька літрів вина? Ну, певно, що це й не прийшло тобі на думку! Немає мене дома, і зараз ось такий скандал!

— Який скандал? Приїхали до мене, як до якого шинкаря, і як шинкар я їх добре обслужив. Сіли та й поїхали.

— Президент краю! Ка-рі-є-ра усміхається тобі, а ти такий недотепа! Боже, мій Боже! Коли б я була, то я обслужила б була їх у льоху, що роками пам'ятали б були мою гостину! Курчата бігають по подвір'ї, а йому й на гадку не прийшло! І свіже масло, і свіжа шинка, і свіжі огірочки! І на думку йому й не прийшло!

— Я був шинкарем і більш нічого!

— І добрий шинкар поставить на стіл смачну страву, якої від нього й не домагалися. Добрий шинкар уміє і припросити до їжі. Скандал та й тільки! А тут усе так добре складається, так добре! Ка-рі-є-ра сама усміхається до

нього, сама проситься, а він... — такий скандал, такий скандал!

— Яка ка-рі-є-ра?

Але вона вже мовчала. Пішла з дороги переодягтися. Щойно за вечерею спитала його:

— Що ж, ти вже придумав, що нам робити з цими сто двадцятьма тисячами за воли? Куди їх примістити, щоб добре оплатилися?

— Я вже тобі казав, що ці гроші я знов вкладу в господарство. Ще маємо десь якісь-там довги і якісь-там залеглі податки, все це заплатимо тепер, а за останок я куплю знов бичків та баранів, годуватиму і знову зароблю гроші.

— І до смерти будеш гнити на селі?! Наша країна має дістати автономію; уряди й репрезентативні місця займуть наші люди; тих людей — інтеліґентних людей — у нас великий брак, а ти думаєш далі сидіти на селі і бики та барани годувати!

Вона вернулася саме із столиці краю, де бачилася із своїм свояком, доктором Ковалевим. Він — начальний директор „Народного Банку".

— Красний мені директор, що банк паде, як це мені оноді в місті говорили! — докинув Розвадовський.

— І так, і ні! Ти вислухай мене до кінця, тоді й говоритимеш. Я була в нього на обіді, говорила з ним, і он що довідалася. Він начальний директор „Народного Банку" і — як казав — веде банк у високому торговельно-промисловому стилі. Значить, він старається, щоб банк занявся розвитком промисловости й торговлі, при чому — очевидна річ — на одному банк заробить, на другому втратить. З причини деяких невеликих утрат повстала в банку проти нього опозиція. На чолі тої опозиції стоїть доктор Рибак, що домагається, щоб банк тільки позичав гроші, і щоб жив та багатів з відсотків з позичок. Ковалів не перечить, що банк повинен жити й черпати прибутки і з позичок, але це дорога дуже далека і дуже повільна. — „Пощо — каже він — працювати довгими роками, коли можна за короткий час на промисловості й торговлі заробити грубі міліони в дуже короткому часі". — Отже в банку проти Ковалева опозиція, вони й посварилися. Доктор Рибак, що як директор урядував постійно в банку, зрезиґнував, у банку тепер і побиваються за новим директором, урядуючим,

постійним директором. Я була в Ковалева на обіді, — дуже добре варення там було! — і за обідом він мене спитав, чи не схотів би ти стати директором, урядуючим директором банку?

— Я?

— Ти! Що ж тут дивне? Рахувати ж умієш, здорового розуму трохи маєш. У банку дирекція й надзірна рада полагоджують усі великі, важні справи. Рахункові книжки ведуть знову вдіповідні урядовці, а ти, як урядуючий директор, підписуєш тільки, що тобі одні, чи другі дадуть. А зчасом — навчишся й сам! Урядовцем банку ти не міг би бути, бо не вмієш урядувати, вести банкових книжок, але директором, що тільки підписує, легко бути — так само, як і міністром... Я відповіла, що в цій справі з тобою треба говорити, але думаю, що ти погодишся.

Заперечив головою.

— Чому?

— Ще в часах Наполеона мій прапрадід мав цей маєток....

— Залиши твого дурного Наполеона! — перебила. — Цей маєток дає нам прибутку ледве на дуже скромний прожиток, а кілько жури, кілько тут гризот! Як директор банку ти дістанеш 5.000 срібних на місяць, крім цього, на помешкання 500, крім цього, за кожне засідання банку по 100 срібних, а засідань звичайно два, або й три в місяць. Крім цього, коли в ділах банку виїдеш кудинебудь, дістанеш дієти, як найвищий державний урядовець. Скажи: мріяв ти коли про такі прибутки? Про таку платню? Постійну платню, місяць у місяць? До того: живеш у місті, маєш до діла з культурними людьми, не сваришся вічно із слугами — а репрезентуєш наш один-єдиний „Народний Банк". Ну, що ж тут не подобається тобі? До кіна можна ходити щодня, до каварні теж, до реставрації, якої тільки захочеш, теж! Живеш з культурними людьми, щодень їх товариство, бачиш, як живуть культурні люди, як одягаються, в карти можеш собі заграти щодня.

— А що з цим маєтком? — запитав, і цей запит уже свідчив, що він уступає.

— Можемо його винайняти, або й далі господарити. Тепер, під зиму, вже все засіяне, отже праці не маєш тут уже жадної. Навесну я приїду і скажу зробити, що ще

буде треба. Старий Григорій залишиться тут і всього допильнує.

— Трохи обкрадуть нас.

— Так, трохи обкрадуть, але що стратимо тут — там заробимо.

Все це була важна річ, і про неї варто було подумати, щоб рішитися, сюди, чи туди. Він любив господарити, завжди був гордий на те, що маєток уже такий довгий час переходив з покоління в покоління. В його столику був документ з часів Наполеона, з 1808. року, і цим документом він часто любив хвалитися. Від того часу цей маєток збільшався, управа піль зліпшувалася, на місце дерев'яних ставали муровані будинки, все росло, жило, розвивалося, а тепер він усе це мав кинути... Але вона його й переконала — не на завжди мав він все це кинути, а хвилинно. Як у місті доробляться маєтку, на старість вернуться сюди І ще одну важну річ вона йому сказала. Її свояк розповідав їй далі, що тепер є непорозуміння між урядом і теперішнім губернатором. Губернатор має тільки репрезентувати автономію й підписувати акти, які йому подадуть, а він узявся до політики і почав у розмовах з різними редакторами нарікати, що тут немає жадної автономії, що він тільки фігура, яка репрезентує те, чого загалом немає. Всім цим невдоволений уряд, і загально говорять, що губернатор піде незабаром у дубину — димісіонує.

— А — і почала сміятися, — доктор Ковалів думає, що його тепер зроблять губернатором, і казав, що тепер виставляють п'ять кандидатів, і між ними він... найбільше має виглядів... Все це — очевидно — тоді, коли той старий зрезиґнує.

— Немає людей, то всяких беруть... Що ж? Твій свояк дуже несолідна, нестатечна людина, а тепер і він кандидат! Ну, ну...

— Я далі думаю, як ти! — промовила. — Я подумала собі: п'ять кандидатів на губернатора, а мій чоловік міг би теж між ними бути, коли б сидів у столиці, а не у глухому селі. Постава в тебе красна, поважна, европейська, дипломатична, і голос у тебе добрий, чоло високе, викликує враження, що ти завжди думаєш про якісь важні речі... Як не кажи, а із усіх кандидатів, про яких говорив мій свояк, ти найкраще виходив би! А тільки до столиці, до столиці! І ось тому я така на тебе недобра, що нині не погостив ти

щедро президента краю! Коло таких панів треба завжди дуже гладко ходити, бо хто зна, до чого вони завтра можуть нам придатися!

— Гм.. Гм... — воркотів він. — А тепер передо мною стає питання: а, може, вони мали яку ціль, що до мене приїздили? Гм... гм...

— Всяке може бути, хто це знає?! Та як не як, а ти зле, дуже зле, дуже необережно зробив. А, може, вони знов сюди коли приїдуть, як іще тут будемо? О, тоді я вже сама возьму ту справу у свої руки!

Покинути господарство в селі і йти на директора банку — вже це була приманчива думка, але стати директором банку і ще бути й кандидатом на губернатора — це ще більш приманчиве!

Сидів на селі й господарював, але кілько то разів в його душі будилася туга за чимсь вищим, визначнішим! Кілько то разів він буяв думкою, якби то стати, для прикладу, адміралом флоти, наказувати морякам, переживати великі бурі, грізні небезпеки й виходити з них завжди переможцем, а опісля в пристані приймати бажання й визначення за відвагу та сміливість! Або кілько то разів йому мріялось, що він командант війська, виграє великі битви, що перед ним переходить переможений ворог попід ярмо — як це колись учився в гімназії про римські перемоги. Щось було в нього, що казало прагнути до проводу, вождівства, а все це марнувалося в нього, коли сидів на селі.

— А що з тією директурою? Відколи мав би я ним стати?

Довідався, що грошево банк стояв тепер досить погано внаслідок торговельного діла з цукром. За великі гроші накупили цукру, і не могли тепер продати: ціна цукру впала, багато того краму появилося на торговельному ринку і навіть вкладених грошей не було можна дістати. В банковій касі був цілковитий брак готівки. Її свояк поставив умови, щоб вони вклали на щадницю до банку 100.000 срібних, які дістали за воли, і, крім цього, щоб він підписав, що купує банкових акцій за других 100.000 срібних. Цих останніх грошей він не потребує платити, вистане, коли підпише декларацію, що купує ці акції. Від куплених акцій будуть щороку плисти дивіденди, і вони, ці дивіденди, підуть на сплату боргу за акції, так, що акції сплатяться самі. Крім цього — як це вона вже казала —

він буде мати в банку ще й побічні доходи. і їх може він також відступити на сплату боргу за акції. Готовими треба заплатити тільки 100.000 на щадницю.

Розвадовський скривив носом.

Я чув, що там, у банку, щось не в порядку, вкласти 100.000 хіба на пропаще...

— Ти ж сам будеш директором банку і будеш уважати на свої гроші, щоб де не пропали. Побачиш, що дуже тісно, то виповіси щадницю й відбереш свої гроші. Других 100.000 не платиш. Ковалів мені казав, що всі члени дирекції так попідписували, але ще жаден з них не заплатив за акції.

— Тому так і розвивається цей банк! Боюся цього твого свояка! Занюхав у нас гроші і директором мене робить! Боюся його хитрих штук.

— А ти хотів би стати директором банку за своє банкове знання, якого в тебе цілком немає?

Він роздумував... Столиця манила. Манили й можливості в столиці... Губернаторство... не, щоб ним бути, але бути тільки кандидатом на губернатора — це вже щось є! Правду каже жінка, що там, у столиці краю, можна вибитися і можна легко здобути якийсь високий уряд... І президента краю він уже знає.... і з директора банку можна легше виплисти вгору, як з глухого села. І двох синів мають у гімназії, а коли він буде директором, то сини будуть жити не в чужих, а дома... І час тепер такий, що буде автономія, отже людей, інтеліґентних людей, скрізь треба, ні, це таки дурне в такий час сидіти на селі грухому.

Другого дня він і відповів листовно директорові Ковалеву, що погоджується стати директором банку на таких і таких умовах.

2.

Заки прийшла відповідь, Розвадовський ще господарив, давав розпорядки слугам, їздив верхи на коні на поле, але думками він уже давно був у столиці.

...Будуть десь колись розписані вибори до державного сойму. Чи не міг же ж він кандидувати, стати послом? Очевидна річ, що треба вписатися до сильної партії. Він належав тепер до християнсько-народної партії, вписався

туди, бо його свояк стояв на чолі тієї партії, платив туди вкладки, відбирав часопис, але коли перед ним може усміхатися політична карієра, він мусітиме перейти до якоїсь сильнішої, впливовішої партії, з якої може виплисти... З посла можна стати й міністром .. Чи він, зрештою, знає? Одно певне, що коли перейде жити до міста, перед ним відкриються нові дороги, нові, тепер іще й не бачені, можливості...

...Як посол, він стане провідником народу. Нахил до провідництва він мав у собі, почував у своїй душі силу і здібності станути на чолі народу і його вести, бути вождем, провідником. Хіба він не вів свого господарства? Хіба не вмів наказувати, а коли було треба, й кричати!

В тому часі ставав перед великим дзеркалом і вдивлявся у свою поставу, свій вираз обличчя. Ось такий вираз обличчя треба мати, коли буде промовляти на зборах дирекції банку — поважний вираз лиця, задумане, приморщене чоло... А прийде хто по позичку — „Прошу дуже!" — і усміхнене обличчя, привітний вираз лиця. — Ні, ніяк не можемо позичити вам грошей! — холодна міна, простягнена рука на прощання. А прийдуть позичати професори, що провалили його молодшого сина — о, тоді знов інакше говоритиме з ними... А на зборах перед тисячами народу...

Відповідь від доктора Ковалева прийшла скоро. Коротка й виразна: „На засіданні дня... Дирекція „Народного Банку" прийняла Вас на місце урядуючого директора. Просимо зараз приїхати і привезти з собою гроші — 100.000 срібних. Гроші безумовно і якнайшвидше!"

— Грубо написано про ці гроші! — промовив, трохи діткнений, до своєї жінки.

— Гроші завжди потрібні для карієри, а що про них трохи грубо пише мій своям, дарма. Всякі камінці лежать на дорозі.

Другого дня їхав до столиці перейняти урядування в банку. І вона їхала з ним. Цим не дуже був вдоволений... Правда, вона виявляла більше енерґії, як він, більше мала ініціятиви, ліпше підмічала життя, все це правда, але коли люди говорили, що його жінка мудріша від нього, то це його вже гнівало та злостило. А ще одно було, що виводило його з рівноваги: вона ставала часто горда, зарозуміла, чванькувата, уважала його малою, групою дитиною, яку треба вести й щокрок повчати. Ось нині дома багацько

праці, а вона непотрібно їде з ним, боїться, щоб не зробив якої дурниці, так наче він мала дитина, що не дасть сама собі ради. А це його ображало. Те, чого він побоювався — і сталося. Цілу дорогу до міста повчала й наставляла....

— Це ще мій небіжчик батько вчив нас, малих дітей, що говорити срібло, а мовчати золото. І це запам'ятай собі! На веденні банку ти не розумієшся, а до тебе прийде який урядовець по пораду. Не знає, як полагодити якусь справу, а ти готов своїм звичаєм, розкласти руки й відповісти: „Не знаю". Це „не знаю" мусить раз на завжди щезнути з твого рота. Тепер ти директор, на всім розумієшся, все вмієш. Свого урядовця ти вислухаєш, а хоч і не розумієш, чого від тебе хоче, не дай по собі пізнати. Скажи: „Така легка річ, і мені аж дивно, що ви її не розумієте!" — Він, засоромлений, відійде, а ти тимчасом до кого мудрішого й розпитаєш... і коли по-друге прийде той самий урядовець, то ти вже розумний, мудрий. Тільки ради Бога не кажи ніколи, що чогось не знаєш, не розумієш!

— Як ти так усе добре знаєш, на всім добре розумієшся, то, може, ти сама стала б і директором банку? Пощо мене там, коли всі розуми в тебе?

Хвилинку мовчала, а потім забалакала:

— Ти маєш два великі гріхи, за які я дуже побоююся. Один, що загалом багато не знаєш, а другий, що зараз зрадиш це своє незнання. В тебе, в директора, цей другий гріх більший від першого! Це затям собі!

— Та я це сам добре знаю, — почав відборонюватися, але вона легковажно махнула рукою.

— Слухай! — повчала знову по хвилинці. — Більшість людей сліпа, дивиться на Божий світ, а нічого не бачить, живе готовими поглядами, які інші, мудріші, усталили. Для тих глупих, безкритичних, є директор банку — поправді директор банку. В їх уяві він усе знає, все уміє, на всім розуміється. Тим безкритичним навіть і на думку не прийде, що директор банку може нераз не знати і таблички множення, або що він загалом нічого не тямить у веденні банку. З таких безкритичних і складається наша суспільність, і ось до чого я це кажу: перед цими безкритичними умій добре грати ролю директора банку. Отже: сам якнайменше працюй, щоб своєю працею не зрадити свого незнання. Всю працю вмій звалити на плечі пильних, працьовитих і ще їх підганяй, що заповолі, замало точно

працюють. І не хвали, щоб не стали горді, навпаки, завжди й завжди вмій винайти, що таки їх праця ще не зовсім тебе вдоволяє, що таки ще в цій праці є хиби та недостатки. І мало говори, щоб не зрадити свого незнання. Говорити — срібло, а мовчати — золото, як завжди учив мій небіжчик батько.

— Учиш мене, як малу дитинку! О, всі ці речі, всю цю філософію життя я вже добре знаю. Знаю й те, що мені доведеться тяжко пливати між тими, що стоять за Ковалевим і хотять, щоб банк торгував і торговлею покривав свої недобори, та між тими, що хотять, щоб банк тільки позичав гроші. І одні і другі мають правду. Банк може й торгувати, але до того мусить мати знавців, а їх у нас немає,... і сам Ковалів на веденні торговельних справ не розуміється. Між цими двома напрямками доведеться мені тяжко дихати.

— За Ковалевим мусиш іти, він же дав тобі місце!

Приїхали до „Народного Банку" й увійшли у великий вестибюль. Тут Розвадовський побачив, що при банковій касі товпилися люди; між ними був і начальний директор Ковалів, щось голосно вияснював. Як тільки доктор Ковалів побачив Розвадовського, крикнув між зібраних:

— Гроші є! Зараз виплачуємо! — прискочив до Розвадовського, скоро подав йому руку і ще скоріш говорив: — Ходи до дирекції, давай гроші! Там люди чекають на виплату! Вже мало мене не вбили! Давай гроші!

— Так, без нічого? І без щадничої книжечки? — спитав поважно Розвадовський, якого це дуже вразило, що доктор Ковалів привітав не його, а його гроші.

— Щаднича книжечка зараз буде! О, в нас це швидко йде! Давай гроші, а книжечку дістанеш зараз.

— А декрет, що я став директором банку? — питав Розвадовський далі.

— Дорогий, любий Олексо, мій солоденький! Із твоєю Зосею я вже все обговорив, на засіданні дирекції й надзірної ради тебе прийняли на урядуючого директора, я зараз покажу тобі протокол того засідання. Точки, які ти подав сам, ми всі тобі признали, я писав тобі про це! Але тільки, ради Бога, гроші, гроші, давай зараз! Там чекають, злостяться, нарікають на банк! Хоч цілком несправедливо. Це цілком несправедливо. Це все тільки хвилево... Останніми днями бігаю за грішми, аж земля горить під моїми ногами!

Банк це хитра штука! Одного дня повно грошей, що розкидуй їх, а другого цілком нема! Я роблю великі промислові діла, але хвилево, тільки так хвилево — цілком грошей нема... — говорив, дивлячися, як Розвадовський перечисляв гроші.

— Тут маєш сто тисяч срібних! Перечисли!

— Добре, добре! Почекай тут мене! — вхопив гроші і щез.

— Не директора тут було треба, а грошей! — промовив Розвадовський до жінки.

— Я вже казала тобі, що без грошей, за одно твоє знання — директором тебе тут не зроблять! Отже сиди тихо й мовчи, щоб ще не почули!

Коли директор Ковалів вернувся, приніс щадничу книжечку, обтер піт з чола і радо усміхнувся.

— Слава тобі, Боже, вже спокій! Тепер, у спокою, і про діла можемо поговорити. Декрет казав я тобі виставити, а ти ще тут підпиши, що купуєш акції нашого банку на 100.000 срібних. Як знаєш, не потребуєш платити за них зараз, але в наших рахунках появиться, що знов продано акцій за сто тисяч срібних. Це посторонні завжди дивляться, кілько акційного капіталу має якийсь банк, а в нас акційного капіталу вже багацько, дуже багацько! Правда, він увесь майже на папері, але його поправді — багацько! Підпиши ось тут!

Новий пан директор розсівся вигідно в кріслі, випростувався і почав підписуватися. Підписування було для Розвадовського завжди дуже важним актом, малощо не обрядом. Він взяв перо в руку і красним письмом написав в розмаху: л е к с а н д е р о з в а д о в с ь к и й, тоді з новим розмахом закрутив пером три рази довкруги обох написаних слів, вивів мистецько кручені кола й еліпси та гіперболі і ще з більшим розмахом — як половик, що паде нагло на кури — вписав на початку першого слова кручене барокове, черевате велике „А”, а на початку другого слова таке саме барокове повикручуване велике „Р”. Щойно тепер стало на папері його ім'я: А л е к с а н д е р Р о з в а д о в с ь к и й. Підпис виглядав як мистецький візерунок, довкруги імени вилися в'язки винного листя й грозна, вилося помотане мотуззя; дехто бачив тут обриси хмар на небі в часі бурі і обриси блискавиць та громів. Людині, яка не знала Розвадовського, але вміла з підпису

вичитувати характер людини, говорив цей підпис про поверховність, неглибокість душі та про те, що ця людина велику увагу звертає на форму, а не на зміст річей та подій. Говорив цей підпис і про те, що ця людина хоче й любить імпонувати своєю поверховністю. І про особисту гордість говорив багацько цей підпис.

Підписав і, подаючи заяву, глянув з гордістю докторові Ковалеву в очі, мовляв: „Ну, що ж? А ти вмієш так красно підписатися, як я?"

Доктор Ковалів вхопив заяву і щез за дверми, а Розвадовський покивав тільки головою:

— Сто тисяч на щадницю пропало, а других сто мушу колись заплатити! Це все разом — с ь о м а частина мого маєтку! — подумав, але голосно боявся висказати свою думку.

Доктор Ковалів тимчасом вернувся.

— Я дуже поспішаю, маю судові розправи, але ще поведу тебе по бюрах, щоб ти зазнайомився з твоїми урядовцями. Опісля найважніші вказівки, і біжу. Дуже поспішаю.

— Прощай! — промовила пані Розвадовська до чоловіка. — Я не маю тут що більше робити. Тримайся добре! Голову на карку, пам'ятай, що я тобі казала!

— Не бійся, Зоню, за свого чоловіка, він має голову на карку й без тебе дасть собі раду! — промовив на прощання доктор Ковалів і обидва панове пішли до бюр урядовців.

3.

Коли вийшли з директорської канцелярії і йшли сходами до бюр, доктор Ковалів промовив:

— Там між урядовцями є головний книговод Миколяк. Той учепиться, що десь йому бракує в рахунку кілька сотиків, і днями й ночами сидітиме, щоб знайти, де помилка. І занедужає з того, і піде з перепрацьовання до лічниці, і вернеться, і далі почне ритися в рахунках за цими дурними кількома сотиками. І доти не спочине, доки таки їх не зведе до ладу і згоди.

— Це добре; видко, що статечний, працьовитий.

— Але де ж там! — відповів Ковалів. — Це примітивізм! Наш банк, як і кожний банк, стоїть на грубих міліонах, а не на дрібних сотиках! Широкого розмаху, торговельної та промислової фантазії бракує тій людині!

— І це правда! — відповів Розвадовський, своїм звичаєм, признаючи кожному правду.

Увійшли у велику залю, де за столами сиділи урядовці перед великими банковими книгами. В куті не сидів, а стояв за високим пультом, плечами до входових дверей, якийсь урядовець і на всю залю муркотів числа. Доктор Ковалів представляв по черзі урядовців і при кожному додавав жартом кілька слів: — „Це наші змінки, з цим паном, Олексо, живи у згоді, бо буде біда!”... „А це наш торговельний відділ, його очолює пан директор Гриць, це наше міністерство фінансів, найбільша наша надія...”

— А багацько прибутків дає цей відділ? — спитав Розвадовський.

— Покищо тільки починаємо — відповів директор відділу Гриць. — У проєкті маємо, що на кінець цього року заробимо... кілько то? ну, поверх 20.000.000 срібних.

— То красно, дуже красно! — хвалив Розвадовський.

— Ходім далі, бо я дуже поспішаю... судові розправи чекають там мене, — наглив доктор Ковалів. — А цей пан переводить судові екзекуції, найліпше з цим паном цілком і не знатися! — так дійшли аж до кута, де перед високим столиком без перерви воркотів урядовець.

— Це наш головний книговод, пан Миколяк! — представляв новому директорові сухого чоловіка, що однаково. не зевртаючи ні на кого уваги, стояв перед великою книгою і воркотів під носом. — Пане Миколяку, поверніться, тут новий пан директор.

— Мило мені вас пізнати! Я чув уже про вас, що ви дуже працьовиті, дбайливі! — промовив новий директор.

— Та що кому з тієї моєї пильности, працьовитости?! — спитав нервово, дивлячися втомленими очима Миколяк.

— Як то що кому з того? На вас стоїть банк! — промовив доктор Ковалів.

— Він уже давно не стоїть, а л е ж и т ь ! — і Миколяк махнув легковажно рукою. — Присуд смерти банкові вже тут у книжках. Я говорив уже вам, пане директоре, про це. Я говорив уже про це і всім панам директорам

і всім членам надзірної ради. Але всі поглухли, не чують. А „Народний Банк" паде й паде!

— Ви, пане, перепрацьовані, вас обгорнув безмежний песимізм, і ви бачите все чорно! — заспокоював директор доктор Ковалів. — Чого журитися, чого гризтися, як воно нічого не поможе?! Ось нині ми дістали сто тисяч! Виплачуємо щадниці, заспокоюємо людей, і чого більше хочете?!

— Пане директоре, все це пусте та дрібне.

— Що?! Сто тисяч у вас пусте та дрібне?

— Гроші прийняті на щадницю — не наші, вони не збільшують нашого маєтку. Це наш новий довг, але й той новий довг нас не врятує. Наші пасиви більші на 12.678.475 срібних від нашого маєтку, і ми йдемо що раз швидшим кроком до повної руїни. Нині ми вже збанкротовані.

— Але, пане! — перебив доктор Ковалів. — Перед хвилиною ми розмовляли з нашим директором торговельного відділу, з паном Грицем, і він нам сказав, що до кінця року сподівається мати у своєму відділі чистого прибутку 20,000.000 срібних. Ти чув? — звернувся він до Розвадовського.

— Чув!

— Двадцять міліонів прибутків і дванадцять міліонів недобору, ще залишиться нам чистих вісім міліонів. Чого ж журитися?

— На жаль, довгів ми не можемо сплатити снами пана Гриця! Наші недобори виявляють дійсно поверх дванадцять міліонів срібних, а кілько виявляють сни пана Гриця — кому це важне? Це тільки мрії, сни, якими довгів не сплатиш. І тут джерело нашої біди, що ми часто в банковому, промисловому, торговельному, а то й у політичному житті, беремо витвори нашої уяви та наших бажань за дійсність, будуємо на них, щоб при кінці таки провалитися посеред тяжкої дійсности. А наша дійсність поправді дуже тяжка — „Народний Банк" паде!

— Цього не можна вам, головному книговодові, говорити! Тим більше, що це неправда, — обрушився вже доктор Ковалів.

— Мій обов'язок не говорити — а кричати кожному, що має вплив на ведення банку, що ми збанкротували. Це мій обов'язок, і я це роблю. Тут, тут воно написане! — і він бив кулаком по грубій книзі. — День-у-день, щохвилини я це бачу, і читаю, і говорю,

і мушу говорити, і мушу кричати. Банк летить стрімголов у провалля, а я мав би про це мовчати?!

— Ви сказали це дирекції, і на цьому кінець! — боронив іще своєї позиції доктор Ковалів. — А то ви скрізь про це говорите, ось і тепер — перед усіма урядовцями.

Миколяк сміявся.

— Ви думаєте, пане директоре, що ці урядовці про це не знають? Це ж знають усі, і ці стіни знають. Наші акції попадали, що й собака не хоче їх купити, ані дивитися на них ніхто не хоче. Змінки[1]), які ми вислали до Краєвого Банку до есконту, повернулися з поміткою, що на такі змінки не можна грошей позичати. А на це в нас — одні надії, буйні сни і мрії, що ми ще заробимо цього року міліони.

— Ой, я маю судову розправу! — промовив доктор Ковалів, споглянувши на годинник. — Ходім нагору, бо я мушу бігти вже до суду.

— Я тобі казав, — промовив доктор Ковалів, коли вони обидва були вже в директорській канцелярії. — Я тобі казав про того Миколяка. Чесний, але за дуже дрібничковий. Це правда, що в нас дефіцити, але треба щось придумати, щоб з цих дефіцитів вийти. Треба зробити одно велике торговельне діло і раз з цим зробити кінець. Я завжди це кажу, що тільки дурень буде трястися над дрібничками, над дрібними сотиками, буде їх рахувати, денервуватися, коли можна зробити одно велике торговельне діло і в короткому часі зробити міліони. Миколяк належить до тих людей, в яких 2+2=4, а я знов до тих, в яких 2+2=5 або й 6, або тільки 3. Різно воно в житті буває. Це так для інформації. Я поспішаю, мушу зараз бігти... Роботи тут не маєш жадної, каса виплачує дрібні щадниці. Коли б хто хотів вибрати більшу суму грошей, скажи, що гроші будуть через кілька днів. Прийде хто по позичку, скажи, щоб вніс заяву, а ми його повідомимо, коли будуть гроші. А прийде який жид з новим задумом якогось нового торговельного діла, обговори з ним це діло і пошли до Гриця, а опісля до мене. Мушу вже бігти. А ти завжди пам'ятай, що наша майбутність тільки у великих торговельних ділах. За одним замахом мусимо поставити банк на ноги! Пам'ятай собі це!

---

[1]) Змінка — місцеве слово на вексель (чехізм).

— Воно правда, що ліпше зробити раз у місяць, чи раз на півроку одно велике торговельне діло і на ньому багацько заробити, ніж бабратися в сотнях малих діл і мало на них заробити.Тут я цілком з тобою погоджуюсь.

— Ми маємо тепер у задумі одно велике діло, але це у великій тайні, щоб нам його купці не перебили. Великий задум! Я тобі скажу, щоб ти був у курсі справ, але ти нікому ні словечка! Хочемо купити велику площу під парцеляцію, за містом, не так дуже за містом, а на західному передмісті. Там вибудуємо величавий палац культури, там буде наше кіно, і бібліотека, і наше касино. Це все геніяльний проєкт. Ну, так буде там і багато площ під розпарцелювання. На всьому цьому ми заробимо яких 30.000.000 срібних начисто. Що супроти цього Миколякових 12 мілонів дефіциту?! Але покищо я прохаю тебе, будь з цим тихо! Тихо! Про це поговоримо на найближчому засіданні. В банку знає про це тільки директор відділу Гриць, знаю я, а ти третій. Ну, я вже біжу!

Доктор Ковалів вибіг, а Розвадовський залишився у бюрі сам. Сів і задумався. Як із усього видко, банк у тяжкому положенні, і, очевидна річ, іншого виходу тут немає, як той, який подає доктор Ковалів. Треба якогось великого торговельного діла, щоб за його допомогою витягнути банк з біди.

В цій хвилині хтось застукав у двері.

Увійшов Миколяк.

— Я прийшов до вас, пане директоре, бо не маю спокою. Ви стали віднині директором нашого банку, але ви необізнані з його дійсним грошевим станом. Як дозволите, я змалюю вам той наш грошевий стан і старатимуся подати й лік, як там витягнути наш банк з цієї біди. Він іще не цілком утрачений, ще не цілком убитий, і його ще можна врятувати, але треба мати до того сміливість думки і відвагу духа. Ваш попередник, доктор Рибак, почав був війну, щоб вирятувати банк і безумовно був би його вирятував, але не мав терпцю, знеохотився швидко і це діло кинув.

— То ви, пане, хочете, щоб я починав тепер війну? Що тільки прийшов я до банку і вже війну маю починати? — спитав, усміхаючись, Розвадовський.

— Обов'язок кожної чесної людини вести бій за чесну справу. І бій за оздоровлення банку — чесний, благородний.

— Ваша правда! А що там бракує? Я став директором цього банку так несподівано, нагло, тим то мені буде цікаво почути від вас щось нове. А вже опісля побачимо, чи буду я вести бій за ваші реформи, чи ні. Доки не вислухаю вас, нічого не можу вам сказати. Прошу, кажіть.

— Наш банк паде, з дня на день збільшаються його довги. Я, як головний книговод, маю перегляд усіх прибутків, я бачу все, бачу й можливість, що ще можна наш банк урятувати й витягнути на здорову основу.

Директор Розвадовський посміхався з признанням і потакував.

— Вести крамницю тяжче, як банк. У крамниці товар може зіпсуватися, злежатися, крім цього, хвали по часописах за допомогою своїх агентів свій товар, щоб люди ішли купувати. У банку товар завжди добрий, у нормальний час гроші ні не псуються, ні на рекляму не треба грошей видавати — люди самі біжать по гроші. І обчислення зиску не таке складне, як у торговлі; банк приймає гроші на щадницю на 4 відсотки, а позичка на 10. На одне треба пильно уважати, щоб давати позички тільки людям, що можуть їх віддати. Коли управа банку на це вважає й веде банк точно та статечно — банк мусить розвиватися. На жаль, тією природною, такою ясною і простою дорогою наш банк не пішов. У нас селянин, що має поле, мусить добре накрутитися і напроситися, щоб дістати невеличку позичку, але збанкротований жид дуже легко дістає в нас гроші. Для пояснення додам, що жиди мають багато своїх банків, коли ж до нас приходить жид, то напевно такий, що вже запозичився по-вуха в жидівському банку, або такий, якому в жидівському банку вже й сотика не хотять дати. І, на сором нам усім — селянин не може в нас дістати позички, а жид дістає. І ось, на жидівських позичках ми досі втратили рівно 1,273.000 срібних.

— Наш банк називається „Народний Банк", а чому так радо дають у нас жидам позички? — спитав Розвадовський.

— Пане директоре, я кажу тільки, що напевно знаю, а чому саме жидам дають так радо у нас позички — я не знаю. Догадуватися можна всяко, та доказів на це не маю, то й мовчу.

— Розумію! — промовив Розвадовський. — Так, так...

Миколяк продовжав:

— Ще більш потерпів наш банк, уділюючи позички членам дирекції та надзірної ради.

— Або то не можна? — спитав здивований новий директор. — Адже ж банк наш, і ми маємо право в ньому позичати. Ясна річ, що в першій мірі це право мають члени дирекції та надзірної ради. Вони працюють для банку, і вони мають мати з нього зиск.

Миколяк посміхнувся.

— При уділюванні позичок треба бути суворим, уділювати їх тільки на основі маєткового стану, або працьовитости, чи характеру того, що позичає. Коли ж члени дирекції самі собі уділюють позички — то чи можуть вони бути супроти себе суворі і справедливі? Таких позичок звичайно ніхто не повертає. На це дирекція повинна внести судову скаргу, але невже ж члени дирекції внесуть самі проти себе судові скарги? — Ось тому й загально принята засада моралі каже, щоб члени дирекції й надзірної ради не брали позичок у банку, яким вони управляють. У нас ніхто не дотримується тієї засади, і якраз члени дирекції й надзірної ради найбільш задовжені в банку. Ці довги членів дирекції й надзірної ради виявляються в нас сумою 6,450.375 срібних. Коли недавно нас провірював провірний союз, то знайшов, що всі ці позички були неправильно уділені, що майже ніхто з членів дирекції та надзірної ради не тільки не сплачує позичок, але й не платить відсотків від довгів. Цей провір виказав те, що всі ці позички були й зависокі в порівнянні до маєткового стану довжників, і ці позички між іншим — і захитали основами банку. Із жидівськими позичками це вже — 7,723.375 срібних.

— Такі високі суми вони порозбирали поміж себе? І доктор Ковалів...?

— Позичив 700.000 срібних.

— І?

— Нічого не сплачує, і інші теж нічого не платять, і один потурає другому.

— Але як з цього вийти? — питав Розвадовський. — Невже ж поправді треба вести аж війну?

— Треба вести війну — добре ведену війну! — відповів Миколяк. — Я собі уявляю цю війну так. Найперше й найважніше, щоб ви самі, пане директоре, нічого не позичали в нашому банку — це перша умова для того, щоб ви загалом могли почати цю війну за добру справу. Коли

ви будете вільні від довгу, тоді будете вільні і в поведінці. На найближчому загальному зборі акціонерів виступить хтось із поважних акціонерів із запитом, кілько грошей роззичила дирекція й надзірна рада банку поміж себе, і поставить пропозицію, щоб позичені гроші звернено до року, або щоб довжники перестали належати до управи банку. У загалу членів банку є таки вроджене почуття того, що годиться, а що ні, і за таку пропозицію всі будуть голосувати. Ви, як урядуючий директор банку, сам без довгу, будете виконувати цю ухвалу загального збору. Нині вже можемо передбачити, як воно покінчиться. Частина членів дирекції сплатить довги, частина мусить виступити з дирекції банку, а тоді ми, вільні від їх впливів, стягнемо — хочби й судово — всі довги. Це ж 6,450.375 срібних!

— Твердий це горіх! — зітхнув новий пан директор. — Але дарма, коли цього вимагає добро банку, ми мусимо це зробити. Я позички не затягну, а якийсь акціонер на загальному зборі...

— Почуття правди і справедливости не завмерло між людьми, і ми будьмо певні того, що ввесь загальний збір, як один муж, стане за правду. В цьому я певний. Задовжені члени дирекції та надзірної ради мають теж вроджене почуття справедливости і правди і не зважаться стати проти правди, проти такої пропозиції. І тут певна наша перемога.

— Твердий горіх! Твердий горіх, але годі! Погостримо зуби й перекусимо його. А що далі маєте?

— Третя причина упадку нашого банку це — нещасна торговля. Застерігаюся, що я не є загалом проти торговлі, як каже доктор Ковалів, але я проти невмілого, беззнаневого ведення торговлі. Я проти того, щоб банк, який господарить чужими грішми, брався до такої невмілої торговлі, яка коштує нас уже грубі міліони. Я проти того, щоб неуки в цій справі бралися за речі, в яких нічого не тямлять. Торговлі треба вчитися, треба переходити роки науки, практики, збирати досвід. Наш банк дістав недобори через легкодушне уділювання позичок жидам та членам дирекції. Ці недобори треба було латати, от тоді й виступив доктор Ковалів з думкою, щоб на торговлі заробити великі міліони, і той недобір надолужити. До банку прийняли тоді пана Гриця, фантаста, торговельного поета, який у своєму житті не заробив на торговлі ні одного сотика, але який уміє будувати фантастичні замки з фантастичних

мрій та скоролетних слів. Ці свої фантастичні мрії подає він дирекції, а вона бере все це за дійсність. За нього стоять жиди, і це вони піддають йому всякі задуми, на яких опісля вони, жиди, заробляють грубі гроші, банк доплачує, а я записую всі ці наші втрати.

— І як так вони можуть поступати! — дивувався новий пан директор. — Без відповідного вміння й без досвіду не заробиш, а втратиш!

— Я кінчаю, — промовив Миколяк, — але ще на одну велику хибу мушу звернути вашу увагу, пане директоре. В наших рахунках скрізь показано, що в нас є дванадцять міліонів срібних акційного капіталу. А це неправда. Насправді ми продали акцій тільки за 6,300.000 срібних, а 5,700.000 це тільки паперова казка. Це члени дирекції й надзірної ради підписали, що купують ці акції, але грошей за них не позаплачували. Коли б ці гроші ми мали в банку, ми пустили б їх у рух і ними заробкували б.

— І я підписав сьогодні 100.000 срібних на акції! — промовив новий директор і запитав: — Хіба воно не ліпше, як акції лежать тут, а не в мене дома?

— Не в тому річ, де акції лежать, а в тому, що ми не дістали цих 100.000 срібних. Перед людьми ми хвалимося, що наш акційний капітал збільшився на 100.000 срібних, а це неправда, бо цих грошей ми не дістали.

Миколяк вияснював далі, що гроші за акції мусять бути якнайшвидше заплачені. Хто не має готівки, мусить скласти в банку вексель, який банк виміняє в іншому банку на готівку. Таким способом банк дістане зараз 5,700.000 срібних, і нова кров почне кружляти в банку.

— То я мав би заплатити зараз 100.000 срібних, або дати на цю суму змінку?! — спитав із здивуванням новий пан директор.

— Так, готівкою 100.000 срібних, або затягти в нашому банку позичку на сто тисяч і цими грішми заплатити за акції. Правда, від цієї позички треба банкові заплатити 10 відсотків, але коли ви самі це зробите, коли це зроблять і інші члени дирекції та надзірної ради, коли ми обмежемо жидам кредит, коли, далі, не будемо братися до торговельних діл, на яких не розуміємося, і коли постягаємо з членів дирекції — тоді поставимо банк на ноги, тоді й від наших акцій будемо платити дивіденди. Утратите на відсотках за

довг на акції, але зискаєте знов на дивідендах. На всякий спосіб реформу, як завжди, треба почати від себе.

— Красно ви мене потішили! — обрушився пан директор. — Доктор Ковалів мене запевнив, що я маю тільки підписати 100.000 на акції, які пізніше, поволі, заплачу. Він начальний директор! — нічого мені не казав ні про позичку, ні про 10 відсотків від того якогось довгу.

— Акції — це основний капітал, на якому стоїть банк як на твердій основі. Наш банк не стоїть на тій твердій основі. Замість тієї основи, він має безвартісні свистки паперу і фальшиві позиції з рахунках.

— Отже кажете платити?

— Я вказав вам на всі хиби у веденні нашого банку і подав способи, як банкові повернути його здоров'я та як запобігти його упадкові й цілковитому знищенню. Пане директоре, на мене находить страх, що нашому банкові недовго вже жити. Вже кілька днів я спостерігаю, що якісь жиди приходять до нас і нараджуються тайком з директором торговельного відділу, паном Грицем. А сьогодні той панок сказав, що до нового року заробить він для нашого банку нових 20,000.000 срібних. Значить, що якесь нове фантастичне для нас, але для жидів дуже корисне торговельне діло зародилося в головах жидів, тепер вони закинули вудку на наш банк, і пан Гриць уже ловиться на цю вудку. І пан доктор Ковалів — теж. Жиди подадуть на папері свій задум, з якого мають випливати грубі, мільйонові зиски, скажуть згори заплатити собі винагороду за ці прибутки і — кінець. Діло покажеться цілком неприбутне, а навпаки грубо стратне, банк доплатить, і ми так покотимося вниз. Цим разом — уже останній раз. А ще можна завернутися й поставити банк на ноги, та все це залежить тільки від вас, пане директоре.

Новий директор задумався.

— Я вам вдячний, що ви мене так основно про всі ці речі повчили. Подумаю про все це, подумаю... Напишіть мені все це на листочку паперу всі ці числа, щоб я мав. Очевидна річ, що треба станути до бою, щоб піднести з упадку наш банк... А правда, ще одне питання: чому мій попередник уступив?

— Я вже згадував, що не мав терплячки довести до кінця бій за лад та порядок у банку.

— А я будм мати цю терплячку! Подумаю ще тільки про подробиці того бою, подумаю... Позички сам не братиму, а на загальному зборі... Акції заплачу хоча б і змінками, а за це велика перемога — оздоровимо банк. Ще раз сердечно дякую вам за вашу доповідь. Сердечно дякую й за ваше до мене довір'я! На мене числіть.

4.

З банку Розвадовський пішов до гостинниці „Зоря", де його вже чекала жінка, сидячи під вікном за гарно застеленим столом, прикрашеним китицями квітів.

— Кажи, що там було? — питала, ще заки роздягнувся.

— Чекай, хай видихаюся, — відповів поволі, додаючи вагу своєму слову.

— Сідай і розповідай усе!

— Утомлений я всім цим! Хлопче, велике пиво!

— Кажи вже раз!

— Сама ти вчила мене, щоб більше мовчати, ніж говорити.

Попив пиво, витримав її ще кілька хвилин і щойно тоді промовив:

— У красні речі я дістався! У розкрадений, збанкротований банк! Але що ж? Треба позбирати всі свої сили, сполучитися з усіма чесними, непродажними одиницями і почати бій проти злодіїв та шкідників. Їх усіх треба викинути з банку! Це одна — єдина дорога, щоб іще в сам час урятувати банк.

— Нічогісінько з цього не розумію. Кого це ти будеш викидати з банку, з ким будеш війну вести?

Тоді він почав широко оповідати про все, що бачив, що чув та що пережив у банку. Переповів з особливою докладністю все те, що сказав йому Миколяк: банк розкрадають, понапозичали в ньому грошей і не звертають; понапозичали і жидам великі суми, мабуть, дістаючи від жидів за посередництво; ведуть торговлю, на якій банк раз-за-разом тратить, а заробляють жиди... Із усім цим він мусить зробити порядок. На загальних зборах чесні члени піднесуть про ці зловживання і ухвалять, щоб він запровадив у банку лад та порядок. А він, о, він докаже, що він уміє!

Вона пильно слухала його слів, а коли скінчив, її очі заблищали гнівом, вона запитала, зла та сердита:

— Ти здурів? То я ледве найшла тобі місце, щоб ти на суспільній драбині підліз кілька щаблів вище, щоб не потребував киснути й нидіти на селі, при биках та баранах — а ти вже першого дня починаєш бій! І ще з ким? З якимось-там Миколяком, підлеглим урядовцем! Хто ж такий — Миколяк? Ти знаєш його? А ну ж він вийшов від тебе, з твого бюра, і зараз похвалився іншим урядовцям, що, мовляв, ви обидва починаєте бій проти Ковалева та інших членів дирекції та надзірної ради, які тебе прийняли на директора! Про все це довідається доктор Ковалів, і всі, і таки завтра ти вилетиш з банку. Здурів, ну, здурів! І що мені з тобою робити?

Розвадовський завагався. І вже й сам не знав, що злого він зробив, і де була його головна провина? Чи це була його головна провина в тому, що загалом говорив з Миколяком, чи в тому була його властива провина, що до тієї розмови признався своїй жінці? Завагався, одне бачив, що зробив щось тут невідповідне. Але ще не піддавався, боронив свого становища.

— Обов'язок кожної чесної людини стати в обороні правди!

— Туман! — крикнула йому в очі.

Це було слово, яке вона завжди в роздратуванні кидала йому в очі.

— Ти не дома, Зосю, а в реставрації, почують... — прошептав.

— Туман! — повторила. — Банк валиться і може й цілком завалитися, і невже ж ти думаєш, що ти зможеш його врятувати? Ти один — проти усіх? Вже твій попередник починав війну, і йому скрутили в'язи. Що за фантазії! Ти... — війну — проти — всіх!

— Миколяк...

— Сховайся з цим твоїм Миколяком! Миколяк урядовець, знає всі банкові тайни, він знає, мабуть, і повну найправдивішу правду, але що тобі до цього? Невже ж ти думаєш до смерти бути директором збанкротованого банку, який Ковалів та інші обкрадають, і думаєш той банк врятувати ще перед ним? Ет, сором мені за тебе!

І почала оповідати, що вона за той час пережила. Ось вона сиділа тут під вікном, як її побачила Мануся Нако-

нечна і зайшла до неї. Як вона одягнена: шовкова сукня на щодень, до міста, дорогий оксамитний плащ, нові срібні лиси, а капелюх! Капелюх — витвір найновішої моди! Питала її Наконечна, що вона тут робить, а коли довідалася, що вона вже напостійне сюди переселилася, бо ти став директоорм банку, Наконечна скривилася... „Народний Банк”... „Народний Банк”... Загально говорять, що він уже паде, і всі виймають з нього свої гроші... Невелика чічка бути директором такого банку. Її чоловік, о, він кращу робить карієру! Він вписався до найбільшої й найсильнішої партії в краю та в цілій державі, з тієї партії він вийшов, як відомо, сенатором. Отже він має платню як судовий радник, має другу платню як сенатор, крім цього, тому, що сенатор, увійшов до управи електрівні, де побирає третю платню, увійшов і до дирекції синдикату збіжжя, і звідсіля йому пливе четверта платня. Крім того, до нього, як до сенатора, приходять різні люди, просять, щоб за їх справами вставлявся в різних міністерствах, а з цього знову пливуть грошики... Його платня як судового радника 3.000 на місяць, але уп'ятеро більше дають її чоловікові всі ці побічні його заробітки! І — ще одне важне: її чоловік нічого не робить, не напружує своїх сил. На засіданнях потакує головою, опісля все підписує...

— Ось карієра! — зітхнула пані Розвадовська. — А ми, дурні, господарили на селі, бики та барани годували, а люди он як легко живуть на Божому світі. А ти що? Війну хочеш починати в банку? Пощо? В банку ти тільки, переходово, заки де інде, ліпше, зможеш зачепитися! А війни жадної мені! Вона мене питала, до якої партії ти вписався, і радила, щоб зараз переписатися з християнсько-народної до селянсько-республіканської, тільки там іще можна зробити карієру...

— Я так і зроблю! Яка різниця?! Наконечний мій шкільний товариш, великим розумом ніколи не грішив, а тепер дивися! Як розумно він умів використати політичну ситуацію. Нічого не робить, не працює, а стілько платень має!

— Наконечна казала, що сюди вони заходять щовечора, отже й нам треба буде сюди приходити. Від людей треба вчитися, як на світі жити, як хитро та розумно промишляти.

— Правда, правда, — потакував і у всім уже погоджувався з нею. На думку прийшов йому й Миколяк, якому обіцяв допомогу в боротьбі, і якого запевнив, що разом підуть вони до бою в ім'я оздоровлення відносин у банку. Але тепер, у цю мить, усі ці обіцянки здавалися йому дурні та пусті. Миколякові скаже коротко, що мусить іще передумати цю справу, а далі ціла та справа й цілком призабудеться...

5.

Коли другого дня пан директор прийшов до своєї директорської канцелярії, з'явився Миколяк. Нині усміхнений, радий, приносив довгий реферат про те, як врятувати „Народний Банк" від упадку.

— Я знайшов іще нові джерела прибутків! — тішився Миколяк. — Наша адміністрація задорога, вона нас з'їдає. У нас забагато урядовців, особливо в торговельному відділі, який досі не дав нам іще ні одного сотика прибутків... За засідання ми платимо кожному членові дирекції та надзірної ради по 100 срібних, одне засідання коштує 1.500 срібних, а що засідання є що тижня, то це дає річно яких 80.000. Для нас це великі гроші. Крім цього, адміністраційні видатки...

— Сідайте, будь ласка, і закуріть собі, — перебив його пан директор, подав грубу срібну папіросницю з папіросками, а тимчасом сам сховав скоро переданий реферат глибоко в нагрудну кишеню. Опісля почав розмірковувати...

— Ясна річ, відносини в банку треба оздоровити, в ім'я правди, в ім'я справедливости, в ім'я чесноти, але... — і тут пішла довга павза, і густі клуби диму піднялися з його рота вгору. — Але... я тут що йно другий день, зрозумійте, що я не можу зараз другого дня мого урядування в банку починати бій усіх проти всіх. Найперше я мушу тут вкоренитися, мушу здобути собі тут сильне місце, здобути собі вплив та значення... Мушу тут і добре розглянутися, а напевно я й знайду, крім ваших, ще і свої способи, як урятувати та оздоровити наш банк. Це все потребує часу. Ви розумієте?

— Розумію, розумію...

— А друге, чого у вас прошу, це — велика мовчанка. Щиро кажу вам, що я дуже боюся, щоб ви не виговорилися перед яким нашим урядовцем, або щоб вони загалом не спостерегли, що ви щось забагато порпаєтеся в касових книгах, що ви зачасто заходите до мене... Все це донесеться до доктора Ковалева, або довідається якийсь інший член дирекції, і ми обидва пропали враз із усіма нашими реформами! Тому ще раз прохаю вас і заклинаю на все святе: нікому ані слова! І не заходіть часто до мене, щоб не звертали на себе увагу. Вже раз сказав я вам, що йду разом з вами, що разом з вами стаю до бою, щоб оздоровити відносини в банку, але ще раз: якнайбільша мовчанка і — не заходіть до мене! Як буде потреба, я сам попрохаю вас, та ви тримайтеся від мене здалека... Щоб навіть не впало підозріння...

— Я розумію — все це, розумію... — відповів Миколяк, здушив папіроску, нагло зірвався і вийшов. За дверми директорської канцелярії спинився знов. Вийняв нову папіроску й закурив. Стояв перед вікном, дивився на глухе подвір'я.

— А ти думаєш, що ти мене обдурив? — казав сам до себе. — Не обдуриш! Такий самісінький ти злодій, як і ті! — і знов кинув недокурену папіроску і повільною ходою сходив удолину, до свого бюра.

Директор залишився сам. Розглянувся по своєму бюрі і щойно тепер побачив, що воно якесь непривітне, пусте. На бюрку лежав тільки перевернений каламар із висохлим чорнилом, біля каламаря заржавіле перо й велика попільничка з недокуркаим. Жадної урядової справи, жадного олівця, ні шматка чистого паперу. І притискача не було жадного! Цілком, як на столі ледачого, бідного учня!

— ...Гарно урядував мій попередник! — дорікав новий директор, звичаєм тих урядовців, що завжди виказують хиби своїх попердників, щоб таким чином себе визищити. — ...Самі недокурки... і то з таких дурних, дешевих папіросок... А тут мають стояти акти, багацько актів! Чорнила, пера, ґума! До мене ж приходитимуть різні люди, хай вони бачать, що тут уряд, що праця, тяжка праця в повному ході! І порядні папіроски для репрезентації, а не таке свинство, тут і недокурок компромітує.. Все це тут мусить бути!

Задзвонив на сторожа. Коли все це йому поприносили й поклали на бюрку й на столі посередині кімнати, промовив:

— Тепер видко, що тут директорська канцелярія! Тепер починаю працювати.

Праці не було багацько та над міру. Приходили люди по позички, їм усім відповідав одно:

— Внесіть заяви при першому віконці!

— Вже вніс, та мені ще казали, що вона піде на засідання дирекції, то я прошу ласкаво на засіданні дирекції ласкаво підтримати дуже ласкаво мою просьбу.

— Добре! — відповідав директор. — Через кілька днів дістанете відповідь.

Гірше було, коли приходили порядні, чесні люди й жалувалися, що хотіли вибрати із своєї щадниці, а касир дав їм тільки маленьку частину тієї суми, яка їм була потрібна.

— Це нішо! — потішав директор. — Це тільки покищо в нас брак готівки, через кілька днів будуть у нас великі гроші.

— Напевно?

— Що значить: напевно? Як сказано, так воно й буде!

— Хіба б?

— Хіба б зайшло що непередбачене...

Коло дванадцятої прибігав звичайно доктор Ковалів, завжди поспішав, ніколи не мав часу.

— Не двадцять міліонів чистого зиску, а найменше двадцять п'ять! Я докладно обчислив!

— Яких це 25,000.000? — питав Розвадовський.

— Ти чув, як іноді казав наш торговельний референт, що до кінця року ми будемо мати чистого прибутку з наших торговельних діл — двадцять міліонів срібних. Але тепер я сам докладно все це обчислив, і виходить начисто: 25,000.000 срібних! Миколяк уводно і водно нарікає і плаче, що ми маємо дурних 12,000.000 дефіциту! Ет, не люблю я тих дрібоньких, маленьких людей! Я люблю розмах. Заробимо 25,000.000 — покриємо ними недобір 12,000.000 — і пани, пани!

— Але чи добрий твій рахунок? Чи напевно буде 25,000.000 прибутку? — спитав Розвадовський, згадавши слова Миколяка.

— Як Миколяк і ти вже, Олексо, починаєш уживати того слова „напевно". О, ви усе хотіли б у житті мати напевно! Все хотіли б мати згори обчислене, вираховане, вимірене! Жадного риска, жадного страху, а тільки все „напевно"! Напевно! А тут — вірити треба! Глибоко треба вірити, тоді воно й буде „напевно"! — говорив піднесеним голосом доктор Ковалів, при чому його очі заіскрилися; він говорив, вимахуючи руками; його голос був голосний, дзвінкий. — Вірити треба! Це не тільки поетичний твір потребує до того часу, як повстане, захоплення, і запалу, і інтуіції поета, але так само кожне торговельне діло й загалом кожне велике діло потребує і запалу, і віри, і захоплення! Нікуди не дійдемо ми, ні ціле людство нікуди не дійде, коли перед початком кожного діла буде ставити собі в страху та тривозі питання: „А чи вдасться воно мені напев-но? На-пев-но?" Не можна ж до кожного діла прикладати твердий, неподатний метер! Два і два є чотири, а тут виходить два і два — п'ять. Отже вже не вдасться! Неправда! В житті часто два і два є п'ять, і всякі філософи, як Миколяк, чи як твій попередник, дістають твердими фактами життя по голові! Чи не читав ти, як-то часто бідні, убогі одною геніяльною думкою заробляли міліони? Чому і нам не належати до тих геніяльних? Тільки вірити! Тільки вірити! Тільки бажати! Тільки хотіти! А міліони вже самі прийдуть до нас! Вони лежать на дорозі, і тільки їх бери! Сміливо, відважно їх бери!

Розвадовський дивився в повні вогню очі доктора Ковалева, слухав його слів, і його захоплював запал та віра начального директора. Те, що недавно говорив Миколяк, було поправді таке мале, таке дрібничкове!.. Розмах, розгін був у слові Ковалева. Красний симпатичний розгін, що й інших поривав до діла.

— А на чому ти думаєш заробити цих 25.000.000 срібних?

— Ти не знаєш? Я вже казав тобі, але покищо мусиш тримати все у великій тайні, в такій великій, щоб ні купці, ні торговці не довідалися про це наше знамените діло та щоб не перебили нам і самі щоб не попередили нас. І перед нашими урядовцями теж у великій тайні, тим я теж не довіряю, коротко: мовчи!

І він почав оповідати про великий плян закупити від міста велику площу під парцеляцію; на цьому ділі „Народ-

ний Банк" легко заробить 20,000.000 срібних. На цій великій площі „Народний Банк" поставить величавий культурний палац, з великою залею на кіно. Це кіно дасть уже першого року 5,000.000 срібних чистого прибутку. Разом це й є 25,000.000 срібних.

— А банк має на цю будову гроші?

— За готові гроші кожний зуміє поставити доми та палаци, а тут саме і вся штука, все вміння, щоб купити без грошей, без грошей поставити палац, а опісля з прибутків сплатити ввесь довг, а ще й стілько вміти витягти чистого прибутку, щоб мали ми цих 25,000.000 срібних чистого прибутку. Це великі комбінації! До цього треба мати вже купецько-торговельний розум, як ось у мене. А найважніше понад усе: вірити! Вірити! І ще раз вірити!

Розвадовський знав з практики, що доми, вибудовані тільки за позичені гроші, приносять, правда, прибутки, але всі ці прибутки йдуть на оплату відсотків від довгів, і лише невеличка частина залишається на сплату довгу. Він це добре знав, але — не противився. Доктор Ковалів про цю справу говорив з таким запалом, з таким вогнем, що Розвадовський почав вірити, що й від цього старого правила є вийнятки — як від кожного правила, — і що саме тим вийнятком буде велике діло доктора Ковалева.

— Я поспішаю й не маю вже часу тобі подрібно роз'яснити про це діло. Завтра, чи післязавтра скличу засідання дирекції і принесу весь свій задум. Принесу вже й готові пляни будови культурного палацу. А тільки — шептав уже — про це нікому ані слова! Я хочу заскочити всіх вже з готовим ділом. Заки опозиція стямиться, ми вже ухвалили, й кінець! А ухвалимо — до тижня вже й будуємо! Скілько то я казав, що буде чистого? 25,000.000 срібних? Ну, як ліпше порахуємо, то буде й 26,000.000 або й 28 міліонів срібних чи навіть і 30,000.000 срібних. Бувай здоров! Поспішаю! — і вибіг з директорської канцелярії.

Розвадовський залишився сам.

...Вірити йому, чи не вірити? Смішний він з тими своїми міліонами! Перекидує ними, як діти малим м'ячиком. Міліони — це ж тяжко запрацьований гріш, він знає це, бо кілько мусів працювати, роздумувати, журитися, щоб заробити за рік тих мізерних 120.000 на волах та баранах! А то могло було прийти яке нещастя, яка недуга, чи зла конюнктура на торзі, і він міг був тільки половину того,

або й ще менше заробити. А той перекидує міліонами, а ті міліони в нього такі легенькі, такі якісь без коріння, без труду зібрані, без праці! Але, з другого боку, той його розгін, той запал, той його великий риск сподобався Розвадовському. Цей розгін, ця велика віра! Правда, Розвадовський знав, що доктор Ковалів, як адвокат, мав уже не раз прикрощі в житті за ці свої міліони... У нього поправді було часто 2 і 2 = 6, або тільки 3, залежно, чию вів справу... Знав Розвадовський те, що доктор Ковалів мав уже не раз судові скарги й доходження за те, що не завжди робив докладну різницю й докладну межу між своїми й чужими грішми, але й треба признати, що з цих усіх доходжень і слідств він завжди вмів дотепно викрутитися. Якийсь час уже й говорили, що йому закриють адвокатську канцелярію за якесь велике шахрайство, — але знову нічого йому не зробили. Великий розгін і велика віра в себе і в свої здібності завжди тримали його на поверхні життя.

— ...І нині — думав Розвадовський, — може, йому вдасться це велике діло, яке сам задумав. Доктор Ковалів думає іншими категоріями, як усі ми. А його розгін і мене пориває з собою, його вогонь запалює і мене, а його віра топить усі сумніви в моїй душі й каже вірити й мені! — думав Розвадовський.

І він уже вірив у торговельні здібності й геніяльність доктора Ковалева, — прикмети, про які говорив перед хвилинкою сам доктор Ковалів.

6.

Увечері Розвадовський пішов із жінкою до каварні й реставрації „Зоря", і обоє пересиділи там майже до півночі. Йому це подобалося. Коли на селі приходили бувало довгі осінні чи зимові вечори, то розпука бралася з нудьги. Читаєш, читаєш — коли що є! — і накінець усе проїсться! І найкраще читання лізе тобі боком, нудить тебе! Любив веселі речі, але звідки цих веселих речей стілько набрати?! З нудьги їдеш до сусіда, але з якими клопотами це сполучене! А тут — пішов до каварні, гарно освітленої, чисто прибраної, прийшов, коли захотів, вийшов теж, коли душа забагла, за малі гроші випив каву, чи пиво, стрінувся із знайомими, побалакав, порадився, побавився, посміявся. І гарну музику послухав до того!

Першого вечора сидів із сенатором Наконечним, своїм товаришем гімназії. Високий, гарно збудований чоловік, з грубою шиєю, тяжко, повільно думав, і вже в гімназії його професор математики звав „волом". Ця назва залишилася йому до нинішнього дня. Та хоч і називали його волом і посмішкували собі з нього, він у житті давав собі раду. Був судовим радником, вписався до найсильнішої партії і став сенатором. Тепер, сидячи з Розвадовським, вихвалював і себе і свій спосіб думання.

— Мене тягнули і до інших партій, та я недурний. Вибрав найсильнішу, і це добре мені оплатилося. Ми вже старі, у віці, коли людина має вже збирати плоди своєї праці — і далі вичисляв, які великі він має доходи з того, що став сенатором. — І я тобі, Олексо, щиро, як твій приятель, раджу: впишися до нашої партії. Твоя християнсько-народна не дасть тобі нічогісінько, бо й сама нічого не має. Що? В її руках „Народний Банк"?! Що може дати збанкротований банк?! Хіба одну платню директора там маєш, а що це таке?! За одну інтервенцію в міністерстві судівництва я дістаю часто від жидів цілу твою цілорічну директорську платню! Це я розумію! За жида промовляв двадцять хвилин, і за кожну хвилинку — кілька тисяч! А ти за ті самі гроші мусиш цілий рік день-у-день працювати, день-у-день сваритися, журитися й кривити душею — коли в банку немає грошей! Ха-ха-ха!

Це говорив він з гордощами, з бажанням вихвалити себе, звеличати й винести себе понад усіх, передусім понад Розвадовського. Цю річ так і розумів Розвадовський і почував свою нижчість, свою меншевартість.

— А приймуть мене до вашої партії?

— Попробуємо! Промовлю за тебе добре слово... Хоч знову не думай собі, що в нашій партії в короткому часі щось велике здобудеш. Сенатором — уже я є, посли вже повибирані на шість років, ще три роки треба чекати на нові вибори. Вписатися — впишися, та ще раз кажу тобі, не думай, що зараз дадуть тобі доходи, як мені. Зо мною інша річ, я вже заслужився, до того я правник. Але вписатися — впишися. Поможе — не поможе, але й не пошкодить... — говорив і відтручував від вписання... — Говорять про зміну губернатора, вже й виставляють кандидатів... Але, сказати правду, один-єдиний поважний кандидат — я! Правник, сенатор, голова найсильнішої партії у краю —

такого другого немає жадного в нас. Отже коли б я став губернатором, а моє сенаторське місце було б вільне, то при найближчих виборах я допоручив би тебе на кандидата в сенатори. Тим то на кожний випадок — впишися. Не знаємо, що кому послужить завтра!

У каварні Розвадовський стрінув і інших знайомих. Ось до нього підійшов якийсь панок і поклепав його по плечі.

— Добривечір, пане Розвадовський. А ви що тут робите?

Розвадовський дивився на незнайомого і почув себе ображеним, що він його, як слугу, по плечі клепає.

— Вибачте, та я не маю чести...

— Що ви дурне говорите! Ви ж пан Розвадовський?

— Розвадовський.

— І ви не пригадуєте собі мене?

— Ні, не пригадую собі!

— Перед кількома днями я був з паном президентом краю у ваших льохах. Чудові ваші вина! А ви як шинкар з цим ліваром... Ха-ха-ха! Що ви тут робите? Пан президент знов виберетья колись до вас, пане Розвадовський.

Аж тепер пізнав його Розвадовський.

— Пане віцепрезиденте, прошу не гніватися, я не пізнав відразу, та перший не привітав вас, пане віцепрезиденте!

А Зося Розвадовська відразу вже й представилася і вже стала до розмови. Пан віцепрезидент мусів сісти за їх столом, а вона прохала вибачення, що її тоді не було дома, а її чоловік — ну, як кожний мужчина — не розуміється на господарських справах, то й не знав та не вмів погостити таких високих гостей... в льоху прийняв таких високих гостей! Але це вже пропало! Яка вона щаслива, що мала нагоду пізнати тепер пана віцепрезидента! Пан віцепрезидент були ласкаві згадати, що пан президент знов колись виберуться до них. Аби тільки вона знала, коли це буде...

— А що ви тут робите у нашій маленькій столиці? — питав віцепрезидент.

— Я тепер тут директор „Народного Банку”.

— Ага! Так! — якось із здивуванням промовив віцепрезидент.

— А коли пан президент виберуться до нас? — питала пані Зося Розвадовська. — Яка я була б щаслива, коли б ви, пане віцепрезиденте, наперед нас ласкаво про це повідомили...

Пан віцепрезидент якось зам'явся при своїй відповіді.

— Тепер буде тяжче... Панство сидите тепер уже тут... а наш пан президент любить так несподівано, без жадного зобов'язання... Він не схоче стягати вас, панство, з міста до села, щоб випити чарку вина...

— Ви, пане віцепрезиденте, щось приховуєте за своїм словом! — це вона.

— Ні, нічого не приховую, а ясно та одверто говорю.

— А ви самі, пане віцепрезиденте, не були б ласкаві до нас загостити? — просила пані Зося Розвадовська.

— О, пані директорова, як дуже я вам вдячний за ваші запросини! Сердечно дякую і цілую вашу ручку! — і він поцілував її в руку. — Ще раз сердечно дякую, нічого не обіцяю... Може, коли буду в тій околиці, може, але напевно нічого не знаю... Ще раз цілую ручки! — і ще раз поцілував і майже втік.

Вона сиділа кілька хвилин мовчки, похитуючи головою.

— Як це він відразу скрутив, як тільки довідався, що ти директор „Народного Банку". Мабуть там, угорі, вже добре знають, що в банку не все в порядку, тому так відскакують, бояться. Банк може прохати у держави грошей... Це мені не подабається... Ти бачив, як швидко він утік, як тільки я його до нас попросила... Це мені немило!

— Ет, дурний він! — відповів директор. — Клепає мене по плечі як свого пастуха! А я що?! Такий самий пан, як і він! Таку саму платню маю, як і він, дурень один! До того маю ще й село! А він що?! Задер ніс догори й тільки!

— Карієра! — прошептала вона тихо. — А ти, мабуть, уже п'яний, і дурне верзеш! Збирайся! Ідемо вже додому!

7.

Дома директор Розвадовський довідався, що увечір приходили до нього доктор Рибак та професор Волосівський й хотіли конче з ним говорити. Не дочекалися, отже прийдуть завтра рано коло восьмої, заки вийде ще до бюра.

Розвадовський та його жінка догадувалися, чого ті два приходили: належать до опозиції в банку й напевно хотять і його до неї притягнути. Це тим більш подобало на правду, що хотіли з ним говорити не в бюрі, а дома. Пані Зося Розвадовська боялася, щоб її чоловік не уляг їх намові та не перейшов до опозиції; це так, що ведення банку, може, зле, може, навіть і злочинне, це так, що опозиція, може, й на сто відсотків має правду, але чому саме він, її чоловік, мав би вести війну, розсварюючися з усіма?!

— Є ведення банку погане, то ти його однаково не врятуєш, і банк скоріш чи пізніше завалиться. Значить, треба, використовуючи знайомства, шукати ліпшого та кращого місця. Але за тебе я таки боюся, щоб не пообіцяв йти разом з ними, або щоб не зробив якої іншої дурниці.

— А то ви крутите мною! Опозиція та Миколяк тягнуть мене сюди, а ти знов туди! Напосілися на мене, як чорт на людську душу. Знаєш ти що? Вони прийдуть завтра рано коло восьмої, а ти подаси нам усім снідання, при сніданні сиди разом з нами і почуєш, з чим вони прийшли та чого від мене хочуть. Почуєш і вже, може, даси мені спокій!

Сподівання Розвадовського сповнилися. Другого дня, за сніданням, доктор Рибак почав, як це пізніше говорив Розвадовський, його мучити й „перти з нього духа". Доктор Рибак почав від того, що заявив, що знає Розвадовського як чесну, розумну та зрівноважену людину, яка тілько літ вела своє власне господарство, тілько літ чесно, витривало працювала, тілько літ має за собою життєвої практики, і яка знає, що є деякі в житті вироблені засади, яких не можна переступати.

— Пане директоре, скажіть мені, є це можливе, щоб я збудував дім за позичені гроші, щоб прибутками з того дому сплатив я довг та відсотки від нього, і щоб я вже в найближчому році міг хвалитися прибутками? Є все це можливе?

— Це тяжко, дуже тяжко, але є випадки, хоч це тяжко, дуже тяжко... — на два боки відповідав, викручуючись Розвадовський.

— Мене тішить ваша розумна відповідь! — втішився доктор Рибак. — Це справді дуже тяжко! Дуже тяжко сплатити такий довг одиниці, що господарить для себе. Тим важче зробити це якійнебудь корпорації, провід якої

часто міняється. Наш банк і без того вже в довгах, значить, ми не вміємо господарити. І ще одне, начальний директор у нас — доктор Ковалів. Не говорю проти нього, але він часто перецінює свої сили. Він веде свою адвокатську канцелярію, яка дає йому й так багацько праці; він працює щось у п'ятьох, чи шістьох товариствах, і всюди є головою, або предсідником; накінець він хоче вести ще й „Народний Банк", не маючи до цього ні вільного часу, ні відповідного знання, ні здібностей.

Далі говорив, що саме рознеслася вістка, що доктор Ковалів скликує цими днями засідання дирекції банку, і воно має ухвалити купівлю парцель під будову і справу будови культурного палацу. На парцеляції і на збудуванні культурного палацу доктор Ковалів думає заробити якісь грубі мільони, якими хоче сплатити всі дотеперішні довги банку. Як життєвий досвід учить, все це дитячі казки та фантазії. Обов'язок членів дирекції не допустити до ухвал тієї купівлі, яка вже цілковито розвалить наш банк.

— За купівлю будуть голосувати три члени дирекції, проти неї також три. Сьомий ви, пане директоре, ви язичок на вазі, що рішає гамлетівське: „бути, чи не бути „Народному Банкові".

— Я рішаю все?

— Ви, пане директоре! На вас, пане директоре, паде тепер уся відповідальність за те, чи „Народний Банк" буде далі жити, чи соромно провалиться.

Розвадовський мовчав.

— А жити може наш банк! Знаєте ж пана Миколяка, книговода в банку? Він має реальний плян, як оздоровити наш банк. Жидам не уділяти позичок, не робити торговельних діл, на яких дирекція не розуміється, знизити кошти адміністрації, і щоб члени дирекції та інші протекційники заплатили за акції, які вони ніби то купили, та щоб посплачували свої довги. Всі ці домагання можна висловити й одним-однісіньким реченням: вести пристойно банк, як звичайно ведуть банк усі статечні, чесні люди. Поведемо й ми чесно та статечно наш банк, то і врятуємо його. Того дня й вирішний момент у житті банку, а у ваших руках, пане директоре, його доля. Бути, чи не бути?

Розвадовський ще мовчав. Його чоло було задумане, глибоко задумане, пооране глибокими зморщками, як скибами ниви на весну.

— Чому ви мовчите, пане директоре? — спитав професор Волохівський.

— Я цілком признаю вам обидвом правду, що куплені на довг парцелі і на довг будовані доми нам тяжко дадуть якінебудь прибутки, — промовив поважно, поволі директор Розвадовський, та в тій самій хвилинці скоро й докинув: — Але...

— Що „але"? Яке знову „але"? — питав живо доктор Рибак.

— Я в банку ще дуже короткий час, ще не зовсім розглянувся... не визнаюся в усіх його справах...

— При чому тут усе це?! Ви, пане директоре, признаєте нам у всьому правду, що без жадної готівки, за самі довги, не можна купувати й будувати, а ще й доробитися великого маєтку. А коли так, то ви мусите бути й проти парцеляції, яку доктор Ковалів задумує накинути банкові. При чому тут те, що ви короткий час у банку? Життєвий досвід каже, що це не оплатиться, що банк працюватиме на чужі відсотки, а цього досвіду досить, щоб ви, пане директоре, відразу, добре знали де і по чиїм боці ваше місце!

— Ну, це ще не так... — боронився директор Розвадовський. — Тут іще одна обставина приходить у гру. Ви, панове, можете різно дивитися на пана доктора Ковалева, я одно мушу підмітити в нього, це його безмежну енерґію, безмежну ініціятиву та безмежну віру, яку він має в себе. Мушу признатися, що в цю його безмежну енерґію, і в цю його безмежну ініціятиву і в ту його велику віру — вірю і я! Так, вірю!

— Красна мені безмежна енерґія й безмежна ініціятива! — іронізував професор Волохівський. — Всі торговельні діла, які зробила ця безмежна енерґія й безмежна ініціятива для банку, кінчилася грубими втратами. І нам саме про це йде, щоб той банк звільнити від тієї безмежної енерґії та тієї безмежної ініціятиви. Хай пан доктор Ковалів на свій власний рахунок виладовує собі свою енерґію і свою ініціятиву. Тоді ви, як пан Розвадовський, і можете вірити в його геніяльність, але від вас, як директора банку, ми вимагаємо не особистих ваших поглядів та особистої вашої віри в чиюсь геніяльність, але солідного, статечного ведення банку. А то, пане директоре...

Розвадовський знов задумався, чи, може, тільки удавав, що думає. Пані Зося Розвадовська сиділа досі мовчки,

аж тепер, коли здавалося, що ті два „припирають її чоловіка до стіни”, рішила вмішатися в розмову. Найліпше було — думала — не боронити свого чоловіка, а наступати на тих двох, головно ж на доктора Рибака, який був головою опозиції.

— Пане докторе! — промовила. — Вибачте, що і я мішаюся у несвої справи, але одне мені тут неясне. Ви проти способу господарки доктора Ковалева в банку, добре, це ваша річ, на неї ви маєте свої причини, але одне мені тут неясне. Ви були урядуючим директором банку і могли на цьому місці вести бій проти доктора Ковалева, а чого ж це ви усунулися, подякували за директуру і щезли з того, такого важного місця бою?! Самі ви усунулися — дехто в місті уживає тут простішого слова. Кажуть: сам утік, тепер інших під'юджує до бою... Чому ви це зробили?

Цим запитом переваловалася дискусія в цілком інший бік. Доктор Рибак почав себе оправдувати. Він же адвокат, веде канцелярію, він не міг і вести свою канцелярію і ще й директуру банку. А в тім, він може був би й міг вести адвокатську канцелярію й директуру банку, але — при упорядкованих відносинах банку. Як урядуючий директор банку, він був проти уділюванню позичок жидам і відкидав такі прохання; тоді доктор Ковалів брав ті самі справи на засідання і там, з допомогою своїх людей, вирішував їх прихильно для жидів. То знов він хотів провірити маєтковий стан тих торговельних підприємств, які оплачував банк, але знов на дорозі станув доктор Ковалів. Аж дивно, як той доктор не любив порядку та ладу, а навпаки всюди хотів мати безладдя та хаос. На боротьбу з доктором Ковалевим сходило дуже багато часу та енергії, часу я не мав, тому й уступив.

— А тепер мого чоловіка запрягаєте до тієї боротьби!

— Ваш чоловік не має адвокатської канцелярії! Отже має час, крім цього, боротьба в обороні банку — це його й обов'язок!

— Боротьба це обов'язок! І... — тому ви від того обов'язку утекли!

— Кажу ж, що я не мав часу.

— Боротьба це обов'язок і в такій боротьбі й життя треба віддати, а не оглядатися на якусь там канцелярію. Не ставте до інших більших домагань, як ставите до себе!

— Але ж я виясню це все вам... — боронився доктор Рибак.

— Лишіть цю полеміку! — перебив війну директор Розвадовський. — А то й посваритеся. Відповідь тут одна може бути: побачимо, це все ми ще й побачимо... Цю річ треба ще передумати, а, може, ще сам доктор Ковалів роздумається, тоді й зайве все це наше говорення. І я з ним про цю річ говоритиму. Можливо, що ще його переконаю. Побачимо, ну, ще ми це побачимо!

Професор Волохівський встав.

— А це все мені не подобається! — промовив, викрививши якби з болю уста. — Не подобається! Я професор, привик сам завжди говорити правду і привик від учнів зажди правди домагатися. Я привик завжди йти простою дорогою, тому мене дуже разить, як хтось... ну... як хтось не йде простою дорогою. Пане директоре, ви нам призналися, що це неможливо, щоб з парцеляції та з домів, побудованих за довги, могли бути міліонові прибутки. Це ви нам признали. Виходило б, що ви йдете з нами, щоб не допустити до того. Але ви, пане директоре, починаєте говорити про надзвичайні здібності і надзвичайну енергію пана доктора Ковалева, тим самим вірите, що все це йому вдасться, і ви, значить, ідете із ним, бо його пляни розумні, геніяльні! Але ні, ви таки не вірите в його геніяльність, бо знов кажете, що ще з доктором Ковалевим будете говорити, і що, може, вам удасться його переконати. Значить знов, що, видко, його задуми не такі то вже геніяльні, як його ще треба переконувати, щоб ці свої геніяльні пляни — покинув. Це все дуже й дуже мені не подобається! Вже нині бачу, що ви, пане директоре, будете голосувати і за парцеляцією і за будову культурного палацу без грошей! Вже нині бачу й те, що вже пропав наш банк! Ви, ви його завалили, пане директоре! Пане докторе, — звернувся до доктора Рибака, — ходім. Наш банк уже впав, новий гробокопатель прийшов! Ходім!

— Пане професоре! Я ще нічого не сказав! — майже з гнівом промовив Розвадовський.

— Пане директоре, ви дуже багато й дуже ясно все сказали, саме тим, що нічого ясно не сказали.

Коли обидва гості вийшли, панство Розвадовські кілька хвилин мовчали.

— Він учить нашого Івана і Олексу математики й думає, що це дає йому вже право і до мене тим тоном говорити! Він готов пімститися на наших дітях.

— Або то є тільки одна гімназія, де учить математики професор Волохівський? — спитала вона. — Коли нашим дітям буде що говорити, маємо ще директора, а коли й це не поможе, перенесемо до іншої гімназії, а тероризувати себе не дамо! — сказала пані Зося Розвадовська.

— Твоя правда! Тероризувати себе — не дамо! — і вже спокійний вийшов він до бюра.

8.

В шостій годині мало відбутися засідання дирекції й надзірної ради. В довгій залі засідань стояв довгий стіл, накритий зеленим сукном, довкруги стола крісла. На стінах портрети президента республіки й голови надзірної ради банку і портрет начального директора доктора Ковалева. В залі тиша, тому тим виразніше чути тикання стінного годинника. Коли в місті затрубіла фабрика, годинник вибив шосту. В цій хвилинці відкрилися двері, і в залю увійшов старий священик. Високого росту. Увійшов і промовив голосно:

— Моє поважання!

Ніхто не відповів, бо в залі нікого не було. Це його здивувало. Оперся на свою палицю й говорив далі:

— Що? Нікого немає?! На попередньому засіданні всі зобов'язалися, що точно будуть приходити на засідання. А он яка то в них точність! Опісля не дивуйся, що банк тобі паде!

Його слова почув директор Розвадовський у сусідній кімнаті.

— Та я вже давно тут! — промовив Розвадовський, виходячи із своєї канцелярії.

— Ви тут домашній, не входите в рахубу! Моє поважання!

— Моє поважання!

— Пане директоре! — говорив старий своїм лайливим голосом. — Пане директоре! Що це за порядок?! Чей знаєте добре, що я не хотів на себе брати обов'язку голови надзірної ради, але це пан директор Ковалів та

інші мене намовили. Казали, що вони поведуть банк, а я, як голова надзірної ради, тільки підписуватиму! Так усі мені казали, і я прийняв на себе обов'язки голови надзірної ради, а нині що? Злодія з мене робите?!

— Отче голово, до чого все це говорите? Нічого не розумію.

— От і вся біда в тому, що ви нічого не розумієте, а мене тягнете в біду!

— Що сталося?

— Вчора моя слуга пішла вибрати собі 300 срібних із щадниці. Сказали у вашому банку, щоб нині прийшла. Добре, вона прийшла нині. А нині знов грошей їй не дали і знов сказали, щоб завтра прийшла. А завтра, мабуть, знов їй скажуть, щоб післязавтра знов прийшла. Що все це значить? Який це порядок?! Тут уже щось смердить! Куди поділися гроші, що навіть 300 срібних банк не в силі виплатити?!

— Я нічого про цей факт не знаю. Зараз покличу касира, це він тими дрібницями займається, — вияснював директор Розвадовський.

З'явився касир. Зігнений удвоє і усміхнений. Якось дивно усміхнений, ніби щиро, ніби сердечно, але й за дуже щиро й за дуже сердечно, аж обридливо щиро та сердечно.

— Що це сталося, пане Чорний, що ви не виплатили вчора слузі отця протоєрея 300 срібних із її щадниці, а казали їй прийти нині, а нині знов, щоб завтра прийшла? Який це порядок?! Думаєте, що цим банк зискає собі прихильність і добру славу у людей?! — говорив згори директор Розвадовський касирові.

Пан касир усміхнувся.

— Пане директоре, чого ви властиво від мене хочете?

— Ви ж касир! Маєте точно виплачувати гроші!

— Так, я касир. Я тільки виплачую гроші, а не господарюю ними. Я так, як вказівка на годиннику, тільки показую години. А біда вся в тому, що одні попсують коліщата в годиннику, і він спізняється, або й цілком не йде, а другі кажуть, що це вказівки винні. Ось нині вплинуло до банку 85.000 срібних, але завтра я маю виплатити півміліона на викуп наших змінок у Краєвому Банку. Вже кілька днів відкладаю потрохи грошей на викуп цих змінок. І нині відклав я сімдесят і п'ять тисяч, а десять тисяч

виплатив на щадниці. Виплатив? Я торгувався. Хто хотів 1000 срібних, дістав 200, хто двісті, дістав 50... А решту надробляв сміхом та тим, що надскакував коло людей та схліблював їм....

— А слузі отця протоєрея?

— Не знаю, котра це була... Але завтра виплачу їй половину... Розуміється, коли будуть гроші...

— Тут не йде про мою слугу! — говорив гнівно отець протоєрей. — Добре, вона дістане завтра половину своєї щадниці, але що з тими, які не мають тут жадної протекції? Кілько бідних людей дало свої гроші, а тепер ходять, марно просять, простягають руки як по яку ласку, а це ж..

— Їх власні тяжко запрацьовані гроші! — кінчив касир.

— Так Христос казав? Це по-Божому?!

— Це по-жидівськи! — доливав оливи до вогню касир. — З нашого банку найбільше жиди користають! Жиди!

В цій хвилині ввійшли до залі доктор Рибак та професор Волохівський.

— Панове, це шоста година?! Панове обіцяли точно прийти на засідання! — почав отець протоєрей.

— Ще перед шостою ми були перед банком, але тут було ще порожньо й не заходили. Аж тепер побачили, що тут уже є отець протоєрей, і пан директор Розвадовський, і пан касир, то ми й зайшли, — вияснював доктор Рибак.

І професор Волохівський вияснював:

— Ми прийшли і то ще за рано! Інші панове не спішаться, мають завжди час! Хто не шанує часу, то і не вміє шанувати і простору. А хто не шанує часу і простору — неточний і в грошах. У західній Европі люди вже навчилися ці три речі шанувати, чим далі на схід, тим менше точности щодо часу, тим більша марнотратність простору і часу.

Отця протоєрея не бавили афоризми професора. Він звернувся до касира:

— Пане касире, куди ж ділися гроші з нашого банку?

— Я вже казав, що я тільки виплачую, а не господарюю, я тільки вказівка на годиннику... Куди ділися гроші? — на це може відповісти той пристрій, що порушає банкові коліщатка. Ось пан директор Розвадовський, ось панове члени дирекції, ось і ви самі, отче протоєрею, голово надзірної ради...

—О, це добре відповів пан касир! Той ніколи не забуде язика в роті! — хвалив касира професор.

— Ця наша фінансова криза — тільки хвилева, і в короткому часі ми все направимо! — поважно промовив директор Розвадовський.

— Направите? Як направите? — питав живо професор і, вже стояв проти директора Розвадовського, і вже сверлував його очима, як суворий професор учня. — Як це направите? Скажіть же нам, пане дирекгоре! Слухайте, пане меценасе!

— Що? Що? — питав доктор Рибак.

Він вийняв був із шкіряної торби грубий зв'язок судових актів і їх прочитував.

— Пан директор Розвадовський каже, що фінансовий стан нашого банку він направить...

— Цікаво, як? Кажіть, пане директоре!

— Я сказав, що не я, а ми це направимо!

— Цікаво, як? Кажіть уже раз!

— Ну, загалом... ми всі.. разом то направимо... переведемо якусь реформу....

— Якусь... якусь... якусь...! Додайте до того ще: колись, і десь, і якось, і ціла ваша реформа вже готова! — сміявся професор. — Та жарти набік, а ви кажіть, яку це реформу нашого банку ви приготовляєте? Ану, на стіл з нею!

Директор Розвадовський зам'явся. Був задум доктора Ковалева, щоб за допомогою парцеляції дійти до грошей, і був другий плян доктора Рибака та Миколяка, щоб обмежити видатки на адміністрацію, постягати довги, не вести далі жадних немудрих торговельних діл і таким чином оздоровити грошевий стан банку. Чи про ці два задуми мав тепер Розвадовський говорити, коли й сам він не знав, на котру сторону йому прихилитися...? На його щастя до залі засідань увійшов панок, худорлявий як тичка, а хиткий як лозина, блідий, нездоровий на обличчі.

— Чому не приходите вчас? — вже до нього звернувся голова надзірної ради. — Що? Га? На попередньому засіданні...

— Шестеро діточок, а найменше захворіло, і я мусів бігти по лікаря.

— Християнське діло! А що малому? — вже ласкавим голосом питав старий.

— Трохи перестудилося, але загалом біда, отче протоєрею. Я загалом прибіг тільки на хвилинку...

— Щоб вписати в протокол ваше ім'я, і щоб опісля дістати за засідання своїх 100 срібних?! А решта вас уже ніщо не обходить? Га?!

— Отче протоєрею, такі жури, такі клопоти! Шестеро діточок Бог дав, наймолодше хворе... Я впишу своє ім'я і побіжу додому, що там діється.

— Нині важне засідання, і кожний мусить на ньому бути! — тримав його директор Розвадовський.

— Я на все годжуся, за все голосую, за що будете голосувати й ви, отче протоєрею, та й ви пане директоре. Я у всім разом з вами обидвома.

— Але ж я не погоджуюся на те, щоб міг гокосувати хтось, хто не бере участи в нашому засіданні. Де ж хоч дрібка відповідальности?! — питав доктор Рибак.

— Вже є вихід, тепер іди додому, а так за годину, коли буде голосування, приходь! — вирішував справу директор Розвадовський.

— Добре, добре! — погоджувався з цим і голова надзірної ради.

— А ви, отче протоєрею, опісля дивуєтеся, що члени дирекції й надзірної ради не приходять точно на засідання! Ви ж самі їх звільняєте, щоб приходили тільки на голосування! — наступав професор.

— Дитина в нього хвора! Боже діло!

— То хай цілком сидить дома, а не прибігає на п'ять хвилин, щоб узяти 100 срібних за засідання.

— Ви, пане професоре, цинік, завжди когось висмієте! — відповів поважно отець протоєрей. Професор хотів відповісти:

— Коли йде про загальну справу, а цим разом про банкові гроші... — але в цій хвилині увійшов панок, грубенький як бочілочка — учитель місцевої народної школи.

— Чую, що розмова йде про гроші. Банк їх не має. Ясна річ, чому. Уряд хоче загалом завалити наш банк. Бо й як? Їх банки, себто банки панівної нації, загалом мають гроші, а наш банк не має! Де тут справедливість загалом?! Банкам панівної нації уряд дає гроші загалом, а нам ні! Це злодійство! Нам треба піти в депутації й загалом запротестувати проти цього та домагатися, щоб і нам загалом дала держава гроші на банк загалом!

Професор сміявся.

— Чого ви смієтеся?— питав грубий учитель.

— Сміюся... сміюся... з вашої наївности. З одного боку у вас велика ненависть до уряду панівної нації, з другого — ви готові піти до того самого зненавидженого уряду, простягти вашу руку й жебрати: „Змилосердіться й дайте, дайте нам субвенції..” Це рабство! Ведім наш банк порядно, чесно, то й не буде нам треба ходити й жебрати!

— Але ж ми платимо податки, і гроші нам належаться! — обстоював свою думку учитель Федько.

— Держава може вкласти до нашого банку гроші на низькі відсотки! — думав директор Розвадовський. — Думка недурна!

— Які гроші мала б держава вкладати до нашого банку загалом? — злився Федько. — Чому зараз вкладати, коли ми загалом платимо податки, і нам належаться гроші, готівка, субвенція! З нас деруть загалом податки, з цих податків мають нам дати хоча б п'ятдесят міліонів срібних на наш банк! На всі культурні товариства загалом! Де б то ми були б, коли б дістали загалом 50,000.000 срібних!

— Правда, де б то ми були, коли б ми нині мали 50,000.000 срібних! — зітхнув і отець протоєрей.

Вже давно минула сьома, коли прибіг, задиханий, начальний директор доктор Ковалів.

— Вибачте, панове, що я спізнився, але ви знаєте, кільки в мене всякої праці! Я щось у п'ятьох товариствах головую, що вже й позабув, в котрих це саме товариствах...

— Дали ви собі раду в п'ятьох товаристах, то ще й у шостому виберемо вас головою, і ви дасте собі раду! — запевняв Федько.

— Та воно так виходить! Коли в п'ятьох дав собі раду, то ще й у шостому дам! Але покищо засідаймо до праці, та скоро, бо я поспішаю, я ще маю нині якесь засідання. Ага, на піввосьмої маю ще засідання театральної дирекції. Дуже важна справа, директор театру посварився з прімадонною, і я мушу їх годити. А посварилися вони ось за таку дрібницю...

І почав широко переповідати, як то директор театру посварився з прімадонною. Правда, професор йому перебив, що, мовляв, час дорогий і треба вже раз починати засідання, але інші члени хотіли таки послухати, якто воно було між директором театру і прімадонною. Ще інші члени дирекції щойно сходилися...

9.

Засідання почав доктор Ковалів далеко по пів до восьмої.

— Панове! Пізня пора, починаємо! В нас багато важних справ, а часу так мало! Тому прохаю, говоріть коротко, річево!

Але в цій хвилині задзвонив крикливо телефон. Кликали пана директора Ковалева на засідання дирекції театру. Вже всі були посходилися, ще тільки чекають голови. Засідання було заповіджене на сьому, а це вже добігає восьма.

— Самі починайте засідання, — говорив у телефон доктор Ковалів. — Що вже всі ви зійшлися, а тільки чекаєте на мене? Я тут зайнятий, а ви тимчасом самі собі радьте. Я зараз скінчу тут засідання і до вас ще прийду!

— Отже в ім'я Боже починаємо це історичне, важне засідання! — але телефон знов задзвонив.

Цим разом кликало товариство плекання домашнього промислу, де пан доктор Ковалів теж був головою...

— Що на піввосьмої скликав я засідання? Я цілком забув про це! Скінчу тут і зараз до вас прийду. А коли б не міг прийти, то зійдемося завтра, але напевно мені ще пригадайте. А втім, ще почедайте, я прийду! — Відклав слухальце і знов промовив: — Отже починаємо! Прошу говорити коротко й річево!

Першою точкою наради було — як стояло написане в денному порядку — прийняття до відома місячного рахункового звіту. Цей звіт, написаний у кількох примірниках, роздали членам дирекції й надзірної ради.

— Це місячний рахунковий звіт, — промовив директор Ковалів. — Щоб його простудіювати треба довгих днів. А втім, тут нічого нового не довідаєтеся... Це ми всі добре знаємо, що хвилево не має наш банк грошей. Загальна криза в цілому світі і кінець, нема про що довго говорити. Отже моя думка така, щоб ми прийняли рахунковий звіт довідома й перейшли до дальшої точки нинішнього нашого засідання. Третя точка програми нинішнього засідання: оздоровлення фінансового стану нашого банку. Про цю справу тепер говоритимемо.

Спротивився цьому професор Волохівський.

— Рахунковий звіт — це дзеркало нашої господарки, це дзеркало життя нашого банку. Ми найперше мусимо основно обговорити цей звіт і щойно, на основі того звіту і на основі хиб у нашій господарці, які то хиби ми спостережемо якраз на основі цього звіту — ми можемо будувати плян оздоровлення нашого банку. Моя пропозиція цілком логічна та умотивована. Коли лікар хоче оздоровити недужого, то найперше мусить спізнати його слабість та його причини, і щойно опісля починає лікувати. Так само й ми мусимо перейти позицію за позицією рахункового звіту, мусимо усталити, де маємо недобори та які їх причини, і щойно опісля можемо приступити до лічення. Отже ще раз повторяю свою пропозицію, щоб ми займалися на нинішньому засіданні основно нашим рахунковим звітом.

Доктор Ковалів споглянув по членах дирекції.

— Я казав, що нині в нас мало часу, а проте я мушу піддати пропозицію пана професора під голосування. Хто за те, щоб ми обговорювали цей звіт?

Піднялася рука професора, доктора Рибака і міщанина Неговича.

— Три за. А хто проти?

Проти голосував директор Розвадовський і учитель Федько.

— Два...

Але тоді вбіг професор Олекса Шестидітий.

— Голосуєте? І я голосую!

— За кого?

— За те, за що голосував доктор Ковалів та директор Розвадовський.

— Отже три голоси проти! — з радістю промовив директор Ковалів. — Рівне число голосів, а при рівному числі голосів я, як предсідник, рішаю. Я теж проти дискусії. Отже йдемо до дальшої точки нарад. А покищо я прохаю підписати рахунковий звіт...

— Це ганьба та сором! — розхвилювався професор Волохівський. — Така ясна справа, що не можна лікувати недуги, не пізнавши її причин — тут серед вас, серед того чесного збору — провалюється. Але розуміється! При такому голосуванні! Мій вельми шановний колега навіть поняття не має, за що він голосував, але голосував! Його голос рішає в цю хвилинку про те, бути, чи не бути банкові!

Важне питання перед нами, чи банк зреформуємо, чи зробимо його здібним до життя, чи він упаде — а той так голосує, й не маючи поняття, про що тут іде! Сором! Ганьба!

На його слово вже ніхто не відповідав, — тихо підписували рахунковий звіт.

Самого місячного замкнення рахунків ніхто не читав, ні не переглядав, хоч він був так красно, каліграфічно написаний, хоч він був осторогою і точно зазначав, посеред яких скель, вже з ушкодженими стінами і дірами у дні, тяжко рухався банковий корабель. Червоні підкреслення поодиноких чисел викрикували як голосні сирени: — „Спасайте!" — Криваві підчеркнення при рахунку акцій кричали: — „Спасайте!" Ця діра потопить наш корабель! — Червоні грубі риски при рахунку сумнівних позичок теж кричали: І тут велика діра у дні корабля! „Спасайте!" При рахунку втрат із ведення торговлі стояли як гострі мечі три червоні оклики. Кричали: — „Не важтеся більше братися до діла, що на ньому не розумієтеся! Це найбільша діра! Корабель уже хилиться!" — Це кричали звичайні моряки, що працювали там, удолині, при машинах. Вони найліпше знали всі слабі сторони корабля і кричали, щоб звернути увагу капітанові, і керманичеві, і всім, усім нагорі — на близьку, дуже близьку небезпеку.

Ні професор Волохівський, ні доктор Рибак, ні міщанин, що йшов разом з ними, не підписали того звіту. Але це було пусте, з цього ніхто собі нічого не робив.

Друга точка наради мала бути справа уділення позичок. Але що була вже пізня пора, думав доктор Ковалів, що найліпше буде, коли цю точку залишать, а світла дирекція уповажнить директора Розвадовського та його, щоб вони самі ці справи повирішували, розуміється, наскільки будуть гроші.

— Добре! Добре! — погоджувалися всі.

— Тільки по-Божому, по-християнськи! — напоминав отець протоєрей. — Щоб знову не було таке, що позички дістануть головно жиди і ми все втратимо! Тільки по-Божому, по-християнськи...

— По-Божому, по-християнськи ми це зробимо! — заручував директор Розвадовський.

— А тепер ми переходимо до третьої точки нинішніх нарад! — почав доктор Ковалів, і нагло увірвав, мабуть, тому, щоб цим більше враження викликати своїм

словом, щоб і увагу всіх звернути на себе. — В останніх часах, — продовжав поволі, — в нас виявився, якось так переходово, брак готівки. Це тому, що ми були вклали більші суми в деякі торговельні діла і хвилево мали там більші видатки. Щоб ці втрати вирівняти й їх надолужити, я маю новий добрий задум. — І знову увірвав на кілька хвилин. — Правда, я сподіваюся, що мій задум неприхильно приймуть пан професор Волохівський, пан доктор Рибак та пан Негович, але я дуже прохаю тих панів, щоб не були згори упереджені ні до мене, ні до мого задуму, а щоб найперше спокійно мене вислухали. Я прохаю цих трьох панів, щоб вони раз уже повірили, що, як їм, так і мені, дуже залежить на розвитку нашого банку, що, як вони, так само і я, виснажую свій розум, щоб піднести наш банк, і щоб зробити його першою установою в нашому краю. Отже: ще раз прохаю терпляче й без упередження вислухати мене.

Ніхто не виступав проти його слова, і він говорив далі.

— Найперше я прохаю панів, щоб зберегли повну мовчанку про те, що почують від мене. Ви знаєте, як то в торговельних ділах один одному викрадає тайни. Я видумав якесь розумне, добре поплатне діло, та не зумів зберегти тайни — і пропав! Хто інший його здійснить, а я пошився в дурні. Тому ще раз прохаю гробової мовчанки.

І оповідав далі, що перед тижнем в нього з'явився пан Ікс, — його повного імени з причин, що треба зберегти мовчанку, не міг покищо подати, — і цей панок Ікс запропонував таку річ: наше місто розростається і вже нині в нас великий брак земель під будову; від півночі — гори, від сходу — неуправильнена ріка, яка часто виливає, від півдня мокрава низина, добра під управу хліба, але під будови замокра; залишається одна західна сторона. Тут широкі, просторі поля, пасовиська. Ця одна сторона пригідна під будівлі, туди й посувається тепер місто. В цій частині держава закупила великі площі й будує тут величаві будівлі на приміщення урядів, і на помешкання урядовців. За цими державними площами простягається широке пасовисько, яке є власністю міста. Отже — в найбільшій тайні! — місто хоче продати тут 700.000 квадратових метрів під будову, по чотири срібні за квадратовий метер. На цій великій площі можна викроїти приблизно 1.400 будівельних парцель по 300 квадратових метрів. Ра-

зом піде під будову приблизно 420.000 квадратових метрів, а останок буде вжитий на дороги, хідники і площі. Все це купили б ми за 2,800.000 срібних, а продамо ближчі парцелі по 40 срібних за метер, дальші — по 35, а ще дальші — по 25 срібних від метра. Отже, пересічно будемо продавати по 30 срібних за метер, це значить: 21,000.000 срібних! Коли відтягнути видатки, дістанемо начисто вісімнадцять міліонів двісті тисяч срібних! Правда, будемо мати і видатки на яких сто тисяч, але завжди залишиться нам вісімнадцять міліонів і сто тисяч! Але — як я це вже казав, — цю справу треба перевести в тайні, щоб які купці не перевідали і нам не перебили.

— З маґістратом міста я вже переговорював у великій тайні. Маґістрат продасть нам ту площу на дуже догідних умовах. Ми заплатимо йому покищо тільки півміліона срібних, а решту будемо сплачувати частинами протягом трьох років. Не потребую хіба згадувати, що землю скоро розпарцелюємо і довжні рати сплатимо скоріш, як за три роки.

— Але це ще не все! На одній з парцель порішив я вибудувати величавий дім нашої культури. Буде там модерне кіно і гостинниця. На першому поверсі буде наша „Бесіда", і читальня, і бібліотека, на другому поверсі збудуємо три модерні, елеґантні помешкання. Ви мене спитаєте, за які гроші я це все виставлю? І тут я маю вже передуманий, готовий красний плян. Як я довідувався серед будівничих, така будова буде нас коштувати яких міліон двісті тисяч срібних. Як знаєте, наша держава дуже побивається за поширення культури й піднесення освіти серед населення. Оце я й порішив використати. Я вже говорив з відповідними урядовцями, і вони обіцяли нам виплатити високу допомогу на будову культурного палацу. Я жадав півтора міліона срібних, вони обіцяли й казали, щоб зараз наш банк вніс прохання в справі цих грошей на будову культурного палацу, долучуючи рівночасно й пляни тієї будови. Тому я й замовив уже пляни, і маю їх з собою. Прохаю їх зараз затвердити, щоб зараз завтра я міг внести прохання. Коротко: дім культури будую не за наші, а за державні гроші. Ось у цьому і вся моя штука!

— А тепер іще питання, які прибутки принесе наш дім культури? Заля на кіно дасть нам — як усі знавці кажуть — місячно найменше півміліона срібних, це є: на рік шість міліонів срібних чистого прибутку. Крім того, ви-

наймемо гостинницю за добрі гроші і три помешкання на другому поверсі. Це все дасть нам знову хоч півміліона прибутку на рік. Кімнати на нашу „Бесіду”, на читальню та бібліотеку дістанемо даром!

— Ось тут і пляни тієї хитрої будівлі. Прохаю їх оглянути і зараз їх ухвалити, щоб таки завтра ми внесли в імені банку прохання в справі державної допомоги.

І на столі розклав великі свої рисунків.

— І ще додам, що маґістрат дасть площу на сплати. Банк парцелюватиме площу, діставатиме гроші від людей і зараз заплатить наш довг. Вірте мені, панове, що банк і не стямиться, як продасть усю площу, і як скоро сплатить увесь довг маґістратові. І 25,000.000 або й більше будемо мати чистого прибутку і наш банк поставимо цим на сильні ноги!

— То є гроші! То є гроші! — потакував йому учитель Федько, а професор Олекса Шестидітий — так його прозвали, бо завжди говорив про своїх шестеро дітей — усміхався, радий, і теж потакував головою. Директор Розвадовський сидів мовчки, як завжди, ніби задуманий, що тяжко було збагнути, чи він за це, чи проти цього. Як тільки доктор Ковалів скінчив, промовив професор Волохівський:

— Пане директоре! Доки ще ви будете нам оповідати свої казки, і доки ще будете нас усіх ось тут баламутити?! Був час, коли і я, увійшовши до дирекції цього банку, сам іще недосвідчений, у всім улягав вам. Тоді і я вірив у ваші казки про міліонові прибутки, які падуть на нас, аби тільки простягнули ми по них руку. Але опісля досвід життя відкрив мені очі, всі наші обчислення великих прибутків у майбутності виявилися порожніми фатаморґанами, і всі ваші прибутки перемінялися у три рази більші втрати! Ми скрізь, при кожному торговельному ділі тратимо! Не щоб загалом не можна було заробити, а тому, що до кожного торговельного діла ми беремося по-дилетантському, без відповідного знання. Ось і нині без знання законів парцеляції...

— Про які закони парцеляції ви тут говорите? — питав розгніваний доктор Ковалів. — Ми купили площу, розділили на частинки і продали всі частинки! Які тут закони, які тут спеціяльні знання потрібні?!

— Ще раз те саме домагання повторяю і зараз поясню. Отже: без знання парцеляції, без знання, як будують

великі кінові залі, і без знання, як вести кіно — ми беремося до цих речей, і не дивниця, що опісля десь, як би з-під землі, виходять непередбачені несподіванки, і ми знову втратимо, бо тратимо на всьому, до чого тільки візьмемося. Замість річевого знання — у нас буйна фантазія. Асекураційні товариства побудували свої обчислення на тому спостереженні, що на 1000 людей вмирає річно 37. Наше місто має 30.000 мешканців, а це мусить бути знов десь обчислений рахунок імовірности, кілько річно добудовує нових домів місто, яке має 30.000 мешканців. З цього рахунку імовірности ми довідалися б, чи наше місто буде справді в найкоротшому часі потребувати нових аж 1.400 домів? І будівничих я спитав би, що добре знають про той терен та обставини...

— Але ж це мусить бути у великій тайні, щоб нам інші не перебили! — промовив директор Ковалів.

— Ця тайна дуже підозріла! Пан Ікс не бажає, щоб ми збирали інформації про площу, бо ану ж ми могли б і щось таке довідатися, що не казало б нам її купити. Отже — глибока тайна! А ми віримо в цю тайну і не збираємо жадних інформацій! Тайна? Перед ким? А хто ж це продає? Маґістрат — збір багатьох урядовців, і збір радних, загалом збір кількадесятьох людей, які про цю річ знають, про неї говорять, отже це все вже давно не є жадна тайна! Але ціль пана Ікса вже осягнена — ми не зібрали жадних інформацій, а віримо на його слово і купимо! Пан Ікс зараз дістане свої гроші за посередництво, а ми втопимося. Тимто я вношу, щоб ми зняли цю справу з нинішньої наради. Нам треба теж провідати, чого навчилися інші міста, чи товариства, які в себе парцелювали землю. Чого ми самі маємо здобувати досвід, учитися на своїй власній шкірі, коли цю науку зібрали вже інші. Отже: відкласти цю справу. Це тим більше, що пан доктор Ковалів нам сказав, що уряд дасть нам гроші на будову культурного дому. Я не вірю в те, щоб уряд хотів нам загалом дати гроші з а д у р н о. Але має доктор Ковалів обіцяні гроші на будову культурного палацу, то хай доведе вже цю справу до кінця, а ми, маючи гроші в руці, і приступимо до будови. Без грошей, тільки в надії на те, що сказав якийсь там урядовець — не будуймо. Це друга важна причина, чому цю цілу річ нам треба відкласти.

Доктор Рибак подав інші причини, чому цю справу загалом треба відкласти. Ціни, по яких хотів би доктор Ковалів продавати, не тільки зависокі, а просто фантастичні. Банк купує по 4 срібні за метер, а має продати по 40, по 30 і по 25 срібних. Коли б такі ціни можна було дістати за цю землю, то сам маґістрат продавав би її — він же ж у довгах, як і наш банк. Коли б банк продав ці парцелі не пересічно по 30 срібних, а пересічно по 8 срібних, то вже був би великий зарібок. Але де та певність, що банк продасть таке велике число парцель навіть по 8 срібних? На західній частині міста є горбки, нині ще незаселені, але знаєте, що найкращі частини модерних міст повстають саме на горбках. Правда, нині веде туди стрімка дорога, але завтра хтось вибудує туди добру дорогу, і горбок прикраситься чудовими віллями, посеред ліса і винниць. Східна частина є за рікою, там знов поля та горбки, а чому й там не мали б бідніші побудувати свої домики?! Можливості розбудови міста різні, отже й ніхто не буде так дуже рватися за площею, де один метер мав би коштувати такі великі гроші! Коротко, всі ці обчислення на великі зиски — фантастичні, тим то справу відкидаємо!

— Не наглить, воно варта й подумати, задуматися! — вже на їх бік переходив учитель Федько. — Ясно, що чим більше подумаєш, тим краще й вийде діло!

— А я не люблю цих роздумувань, та цих вагань, та цього дурного філософування! — обурювався Олекса Шестидітий і вже кричав: — Пане директоре, ці парцелі будете продавати і на місячні сплати?

— Ясна річ, будемо продавати і на місячні сплати.

— А доми теж будете будувати на сплати?

— Будемо і доми будувати на сплати. Дайте нам готовий плян, а ми збудуємо вам хату. Ви нічим не журитеся, а дістанете ключ до готової вже хати.

Тоді Олекса Шестидітий встав, ударив нервово кулаком по столі і кричав до доктора Рибака й до професора Волохівського:

— Панове, ви тут нам не закручуйте голови жадними вашими високими філософіями, жадними статистиками, кілько то людей умирає на тисячу, бо все це сюди не належить, і все це нас нічого не обходить. Я людина практична, маю шестеро діточок і мушу лишити їм по своїй смерті хату. Я перший замовлю в банку для себе парцелю,

даю плян, і банк мені збудує величавий дім. Ви собі тут філософуйте, а я тимчасом маю готовий красний дім! А таких, як я, буде більше! А ви перестаньте філософувати! Як жид нам каже, що то оплатиться, то напевно оплатиться! Отже ставлю пропозицію, щоб не слухали більш жадних філософій, а — до діла. Моя пропозиція, щоб банк якнайскоріше купив площу, і щоб якнайскоріше ставив величавий культурний палац. Ми ж мусимо іншим народам чимсь імпонувати!

— І я голосую за купівлю і одночасно приголошуюся на вибудований уже дім! — зголошувався учитель Федько. — Коли банк без наших грошей побудує нам доми, то ясна річ, що тут нема вже чого довго думати й довго філософувати. А все це робім скоро, щоб хто інший не купив нам площу з-перед носа.

— І я купую одну, або й дві площі, бо ж це як задурно! — говорив директор Розвадовський.

— Ось і бачите! — тішився, з радістю промовляв директор Ковалів. — Ось бачите, як люди рвуться купувати під будову землю! Суха філософія людей не притягає, а притягає їх чин! Вже п'ять парцель продано ось тут на засіданні. Перед засіданням я говорив дискретно із знайомими, і вже п'ятнадцять знайомих замовило собі в мене парцелі. П'ятнадцять, а тут маю зголошених п'ять, разом маю проданих уже двадцять!

— Хай я буду двадцять перший! — говорив хтось з кута.

— Вже продано двадцять і одну парцелю! Хто купує двадцять другу? Продаємо, заки ще самі купили!

— Мою пропозицію під голосування! — нервово викрикував Олекса Шестидітний.

До директора Розвадовського приступив доктор Рибак.

— Олексо, у твоїх руках доля нашого банку. Нас три за те, щоб справу відкласти, передумати, перестудіювати і не пускатися на авантуру. І ти з нами голосуй — тоді урятуємо банк, заведемо реформи...

— Подумаю...

— Ми говорили в тебе дома, і ти признав нам повну правду.

— Голосуємо! Голосуємо! Хто за пропозицію, щоб справу купівлі парцель відкласти? — питав директор Ковалів.

За пропозицією було троє.

— Хто проти?

Піднялися дві руки. Поволі, поволі підняв свою руку і директор Розвадовський.

— А я предсідник четвертий за цю пропозицію.

— А тепер під голосування мою пропозицію, щоб зараз купити площу і зараз будувати культурний палац! — кричав із захопленням, у почутті перемоги, професор Олекса Шестидітий.

— Голосуємо!

І цю пропозицію ухвалено.

— Я був проти купівлі, але коли більшість ухвалила, я завжди йду з більшістю... — промовив отець протоєрей і докинув: — Тільки щоб це все було по-Божому, по-християнськи!

10.

Те, що сталося після ухвали дирекції „Народного Банку", була одна велика суматоха, один великий хаос. У цій суматосі та в цьому хаосі ніхто не визнавався. Не визнавалася в ньому ні дирекція, ні поодинокі директори, ні урядовці, ні сам доктор Ковалів, який цю справу вів. Про те, щоб хтось посторонній міг був визнатися в цьому хаосі — і мови не було.

Зараз після ухвали дирекції „Народний Банк" купив цю площу — панові Іксові заплатив за посередництво 60.000 срібних. Банк заплатив півміліона срібних, частину ціни купівлі. Заплатив частину грішми, частину векслями, які мав викупити до трьох місяців. (До того часу напевно будемо мати вже великі гроші!) Доктор Ковалів зачав зараз будову. Характеристичною рисою при тому було, що тієї будови не віддав одній фірмі, з якою одною мав би рахунки. Ні, йому так здавалося, що одна фірма заробить на будові багато грошей, дешевше — думав він — буде, коли одній фірмі дасть викопати основи під будову, другій поставити мури, третій їх омітку, четвертій заведення калоріферів, п'ятій двері, вікна, шостій підлоги, сьомій фарбування, восьмій замки, дев'ятій обладнання кіна, десятій влучення електрики, і так далі й так далі... Усіх великих та малих фірм зібралося таким чином понад п'ятдесят... Виглядало воно так, якби хто хотів мати нові дешеві чере-

вики і тому не замовляв їх в одного майстра, але, щоб дешевше було, в одного купив шкіру на верхи, в другого на підбитки, в третього знов іншу шкіру, в четвертого підшивку, в п'ятого кілки, в шостого нитки, в сьомого цвяхи... щоб було дешевше...

Якийсь урядовець обіцяв, що держава дасть гроші на будову культурного палацу. Банк вніс прохання, і вже на рахунок тієї допомоги доктор Ковалів почав будувати. Поки що члени дирекції попідписували векселі й ними платили. До трьох місяців будуть напевно гроші! Але гроші не прийшли. Урядовець вияснив, що він доручив справу до прихильного полагодження, вона пішла до столиці, а там і застрягла. Тепер почималися поїздки доктора Ковалева за тими грішми. Виявилося, що держава цілком не поспішала давати гроші. Відповідальний референт у міністерстві був тієї думки, що всякі культурні палаци мусять будувати поодинокі нації в державі за свої власні гроші. Це й перша, найважливіша вимога кожної культури — не жебрати, а самому вміти творити цінності.

— Але ж нам обіцяли! — вже виходив з рівноваги доктор Ковалів.

— Ми не обіцяли! А що собі обіцяв якийсь там референт у вас — не наше діло! Він і не мав права обіцяти, він тільки доручив, щоб ту справу ми прихильно полагодили.

— Але ж ми вже почали будувати! На рахунок тієї допомоги від уряду ми й попідписували змінки. Тепер саме їх треба платити! Ми у великій скруті!

— Це мені дуже прикро, але це ваша власна вина, що спочатку не спитали нас.

— То хоча б частину дайте нам!

Це було одно, на що витрачалась енерґія дирекції банку, а особливо доктора Ковалева — випросити допомогу, якої уряд одначе ніяк не поспішав виплатити.

Отже, будовано за векселі. Але тут виходили знову великі непорозуміння. Доктор Ковалів завжди зайнятий своїми широкими задумами, не любив точности, не любив маленьких клятих дрібничок. Він дістав векселі на півміліона, опісля знов нові векселі, вимінював їх в іншому банку на гроші і платив.

— Пане директоре! — прохав Миколяк, — я відкрив рахунок будови культурного палацу і тепер прохаю мені

подати, де й за яку готівку виміняли ви змінки? Ви й виплачуєте, то мушу вписати кому й за що, і квітанції мушу мати.

— А того всього пощо? — питав напівображений, напівгнівний пан директор.

— Це все мусимо записати, інакше позабудемо, і фірми можуть удруге від нас домагатися грошей.

— Змінку зміняв я в тому і в тому банку на 10 відсотків того й того дня. Це запишіть собі. А гроші видав.

— Кому? Прохаю квітанції.

— Відповім вам, як генерал Ґальґочій відповів: — „Я видав усі гроші, а хто не вірить — дурень!"

Миколяк, вроджений книговод, що звик до точности й порядку в рахунках, стояв, як уражений громом. В його понятті на кожну, навіть найдрібнішу виплату, мусить бути посвідка того, хто дістав гроші.

— Як то? — спитав він, не розуміючи, до чого тут генерал Ґальґочій.

Ґальґоці був генералом у Перемишлі й будував перемиську твердиню. Людина широкого розмаху та небуденної інтеліґенції, він не мав часу вести дрібних рахунків і, коли від нього домагалися якісь там уряди рахунків, він дав один рахунок: — „Дістав стільки-то й стільки, видав стільки-то й стільки. Нічого не лишилося. Хто не вірить, дурень. Ґальґоці." — Але бюрократи не розуміли жесту великої людини й оскаржили його перед австрійським цісарем. Цісар викликав міністра й запитав, чи він вірить. Міністер притакнув: „Вірю!" І цісар сказав: „Вірю". На цьому справа раз на завжди була скінчена. Так само й я, зайнятий великими задумами, поглиблений у різних-презірних комбінаціях, не маю часу на пусті рахунки. Дістав я півміліона і стільки й видав, ніщо не залишилося, а хто не вірить — дурень! Не вірите?..

Коли після трьох місяців не було за що викупити векселів, виставляли нові, дописуючи відсотки.

Ціни будови були визначені на півтора міліона срібних, але, коли стали копати землю під основи будівлі, показалася зашкірна вода, що лилася майже потоком. Треба було її замурувати, що піднесло видатки. В льоху дала одна фірма підмурок під калоріфери, а коли прийшла друга, яка мала їх поставити, сказала, що місце вибране погане, і що треба їх ставити в іншому боці льоху... Бето-

нові склепіння, які ставила одна фірма пізно восени, коли вже були морози, зривала навесну друга, боячися, щоб знищені морозом, не розпалися...

Скільки коштувала будова, того ніхто не знав. Не знав того банк, не знав того головний книговод, не знав того й сам доктор Ковалів, маючи в пам'яті, або в своєму маленькому записнику рахунки з більш, як п'ятдесятьма фірмами...

— Це все пусте! Дістанемо від держави допомогу, то й поплатимо ці всі довги! А не дістанемо, то прибутками з кіна ми скоро всі ці дурні довги сплатимо! — потішав доктор Ковалів.

— Але ж прибутків з кіна нам не вистачить! Не вистачить нам навіть на сплату відсотків! А втім, ми й не знаємо, що нас коштує будова культурного палацу, але, мабуть, уже більш як два міліони срібних! — говорив професор Волохівський.

— А я кажу, що прибутків вистачить! І субвенції дістанемо! Я нічого не дарую! В найгіршому випадку заскаржу до суду урядовця, що ввів нас в блуд!

— Його засудять, і він заплатить нам за будову культурного палацу! — сміявся професор.

— Ви завжди смішками до моїх найкращих задумів! І моїх мрій! А таки я поставлю цей культурний палац! Але ви не зможете мене зрозуміти, мене оцінити, як і жиди не змогли оцінити й зрозуміти Ісуса Христа! Аж як розп'яли Його на хресті, Його наука розійшлася по цілому Божому світі! Ось так і ви аж по моїй смерті мене зрозумієте й оціните! А покищо ви мене розпинаєте на хресті, день-у-день своїм словом! Аж приб'єте мене на хресті, тоді мене й зрозумієте!

11.

Подібно, як з будовою культурного палацу, і справа з парцеляцією не вийшла так, як це собі уявляла дирекція „Народного Банку" І не дала бажаних вимріяних вісімнадцять міліонів чистого прибутку, а навпаки — самі втрати.

Справу парцеляції вів урядуючий директор Розвадовський. На його думку справа була легка, треба було мати тільки трохи „здорового хлопського розуму", ще більш

енергії, і всі парцелі будуть скоро продані, і готовий прибуток вплине до банкової каси. Хай не буде того заробітку й вісімнадцять міліонів срібних — прийшли деякі видатки, яких не передбачено, але 15,000.000 напевно буде! Тільки жваво й відважно до діла!

Про те, що „Народний Банк" має парцелі під будови, оголошено у всіх часописах. — Чудові площі під будову! За низькі ціни! За вигідні й низькі оплати! — продає дирекція „Народного Банку" — можна було прочитати у всіх часописах день-у-день впродовж кількох тижнів. А хто тільки приходив до банку, того ловив директор Розвадовський і провадив до стіни, де висіли великі пляни ділянок під будову.

— Вибирайте собі частку, яку тілько хочете, і де тільки хочете, і всіх грошей не потребуєте відразу давати, а тільки завдаткуєте, а довг пізніше вже якось заплатите! Давайте і пляни хати, а ми вам вибудуємо й передамо ключ до готової вже хати! А щоб і пляни вас нічого не коштували, ми дали нарисувати кілька родів плянів. Огляньте, вибирайте й тільки завдаткуйте, а завтра воно вже автоматично будується! Само будується!

— Але я не маю грошей! — боронився нападений.

— Гроші — пусте! Я казав вам, що ви тільки дасте нам завдаток і підпишете, що й решту заплатите, а довг пізніше догідними місячними сплатами заплатите!

— Але ж я вже маю хату! — боронився інший.

— Наскільки знаю, ви маєте стару, а в нинішніх часах стара хата — це високі податки та вічні направки. Продайте й купуйте в нас нову! І купця на вашу стару хату зараз вам знайду! Нова вільна від податків, вільна від різних направок, вільна й від гризот!

— Дякую, не продаю. Моя хата на догідному місці, в самій середині міста.

— В середині міста?! Середина міста буде там, де ми її зробимо! Середина міста буде там, де буде культурний палац, де буде кіно, де будемо ми!

Коли ж хто згодився купити площу під будову, директор Розвадовський розгортав пляни нових вулиць, площ та парцель.

— Прошу, тільки пальцем покажіть, котре місце вам подобалося. У всьому йдемо вам на руку!

І люди вибирали собі парцелі, які хотіли, і де хто хотів. Директор Розвадовський думав, що саме цим іде людям на руку й саме цим пособляє справі парцеляції. Та незабаром виявилося, що вільний вибір був однією з причин — побіч інших — невдалої парцеляції та великих грошевих втрат.

Директор Розвадовський давав людям волю вибирати собі парцелі, де хто хотів і які хотів. Крім грошей за парцелі брав банк ще гроші на прокладення дороги перед домом й на хідники перед домом, і на проведення каналізації — теж перед домом, і, нарешті, на електричні стовпи — теж перед домом. Але коли банк почав продавати парцелі, де хто хотів, на різних міцях великої площі, далеко від головної вулиці, то не мав уже грошей на дороги, хідники, канали та електричні стовпи від головної вулиці до новопоставлених домів. Ці доми й загрузли в болоті, без хідників, без проведеної каналізації. Дирекція банку обіцяла направити лихо, але думала, що аж тоді зможе його направити, коли продасть усі парцелі, і коли буде мати гроші на цілу дорогу, на всі хідники...

Крім того, тепер мстилася й друга зроблена хиба. Площі не досліджено, з умовою купівлі поспішилися Мовляв — усе мусить бути у великій таємниці, щоб вороги не довідалися й нам не перебили... Вже при будові культурного палацу показалася зашкірна вода, затамування якої з'їло багато грошей. При будові мешканевих домів можна було викопувати льохи найглибше на півтора метра, бо теж з-під споду витікала вода. Отже, будували низенькі льохи, але, коли наставала слота, або коли підносився в часі повені рівень води в сусідній річці, заливала вода й льохи.

Все це не заохочувало людей до дальшої купівлі. Багато з тих, що були вже задаткували будівельні площі, бачачи, як то новобудовані доми застрягли при вулицях, зарослих хабазями, без хідників, без дороги, а ще з водою в льоху, не сплачували дальших сплат, а втікали. „Народний Банк" вносив проти них судові скарги, щоб їх змусити до купівлі. Сторони доводили знову, що банк не виконав узятих на себе обов'язків. Сварки тяглися роками...

Та найсильнішим ударом для банку була конкуренція. По другому боці річки, де берег її був високий, і де колись

була торговиця, сам маґістрат почав свою землю парцелювати. Чи мав він розумного інженера, який простудіював справу парцеляції, чи вчився він щойно з невдачі „Народного Банку" — досить, що маґістрат почав парцеляцію з того, що спершу вибудував дороги й хідники та завів каналізацію, і щойно тоді почав продавати землю під будову. І ціни були тут нижчі, ніж на площі банку. Дирекції банку не залишалося нічого іншого, як знизити ціни, що теж не дуже допомогло.

В тому часі побудовано дорогу й на винниці в північній частині міста, і вже незабаром між винницями стали нові доми, модерні вілли. З вікон тих домів був чудовий вигляд. Ціле місто внизу, як на долоні, з вежами церков, з дахами домів та палат і тихим гамором. Річка перерізувала місто на дві половини, кілька мостів сполучало береги. Згори виразно було видно залізничі потяги, що їхали залізничим мостом, і авта, що бігли по інших мостах. Ці доми нагорі споглядали з легковаженням на пусті майже парцелі „Народного Банку" й на маленькі доми на колишній торговиці.

І в східній частині міста вирубували ліс, і там також виростали доми...

Професор Олекса Шестидітий купив на довг парцелю, і банк поставив йому на довг дім, але відсотки від довгу були такі високі, що професор не міг їх платити. І дім будували без догляду, будівничий був нестатечний, і щоб заробити якнайбільше грошей, давав до омітки більш піску як вапна. В домі виступала тепер вогкість, омітка стін обсипалася, а взимі показалося, що вікна та двері не пристають. Професор проклинав банк, а банк стояв без доходів і без ради. Доводилося хіба продати дім на ліцитації, викинути з нього професора Олексу Шестидітого, а решту довгу стягнути з його платні. І дому щоб не мав і довги за дім щоб платив до смерти.

Таких історій було більше, і банк не тільки не мав прибутків з поставлених домів, але й сам не міг виплатити свого довгу в маґістраті. Парцеляція стала на мертвій точці, було вже неможливо дальші частки землі перетворити в гроші.

12.

...Кіно ще не працювало, але засідання дирекції банку вже виглядали, як кінові вистави. Про звичайні банкові справи ніхто тепер на засіданнях не говорив, на це не було тепер часу. Вся енерґія, весь час ішли тепер на одно: — Гроші! Звідки взяти гроші, щоб закінчити будову культурного палацу? Звідки взяти гроші, щоб сплатити векселі, які запротестовано й заскаржено до суду? Все це були питання, які мучили всіх, над якими всі радили, витрачали час і не могли нічого врадити. Начальний директор Ковалів був невичерпною скарбницею завжди нових і нових способів роздобувати гроші, але й його способи вже вичерпувалися. На векселі з підписами членів дирекції й надзірної ради вже жаден банк не хотів позичати грошей. Тоді доктор Ковалів почав позичати на векселі вже не в банках, а в поодиноких людей, обіцяючи кожному, що, як тільки буде вибудований культурний палац і як тільки почне працювати кіно, то перший прибуток піде на повернення „вашого довгу". То знов видумав, що при вході культурного палацу буде вмурована велика мармурова таблиця, а на ній золотими літерами будуть вириті імена тих, які жертвували на будову культурного палацу більш як 1000 сібних. І надія — надія ніколи не покидала доктора Ковалева — надія, що ще вдасться й панів з уряду переконати, що вони мусять дати найменш — міліон срібних на будову культурного палацу! Обіцяв же ж йому урядовець! І на основі цього обіцяного багатонадійного міліона він теж позичав, запевняючи знов усіх, що перші гроші з того міліона „будуть ваші".

— Порадьте мені, панове, від кого я дістав би тепер гроші? На змінку, в ім'я доброї справи, чи в ім'я патріотизму?

Вишукування нових і нових джерел, звідки б то ще можна було роздобути гроші, виповнювало зміст усіх нарад дирекції й надзірної ради „Народного Банку". Але, крім того, була ще й друга справа, яка ввесь час плуталася з першою. Гроші позичали на векселі, але коли минули три місяці, і банк їх не викупив, і справа йшла до суду, дирекція банку тепер радила, що їй робити, щоб і в суді вийти сухо, і щоб знов у тому самому банку позичати гроші. А може зробити яку нову умову, але таку, щоб знов можна було її не дотримати...

Часом було велике свято. Директор Розвадовський оповіщав, що каса має 50.000 срібних готівки. Що з ними робити? Одна фірма впоминається, щоб їй заплатити 74.000 срібних.

— То заплатім з цих 50.000 срібних.

— Друга фірма налягає на нас, щоб зараз заплатили ми їй 62.000 срібних.

— То заплатимо з цих 50.000 срібних.

— Третя фірма хоче 42.000 срібних.

— І цій заплатім, щоб мати вже раз з нею спокій.

— Четверта фірма домагається 86.000 срібних, — говорив далі директор Розвадовський.

— І цій заплатимо з цих 50.000 срібних! — відповідав спокійно директор Ковалів...

Драматичними ставали ці засідання, коли директор Ковалів, вичерпавши вже всі можливі способи, звертався до доктора Рибака, чи до професора Волохівського, щоб вони підписали векселі — досі вони не підписували жадних — або щоб вони з патріотизму жертвували більші суми грошей.

— Найперше рахунки на стіл, тоді щойно будемо говорити про підписи змінок! — відповідав доктор Рибак.

Це була червона плахта, яка виводила доктора Ковалева з рівноваги.

— То ви мені не вірите?! І вічно будете мене їсти за ті дурні рахунки?! — попадав в істерію доктор Ковалів. — Я посвятив себе, посвятив свою канцелярію, посвятив свою родину й увесь мій маєток, щоб піднести нашу культуру, а тут мені не вірять! Ще може злодієм, дефравдантом мене зробите?! Я все посвятив, як ніхто з вас, і ніхто не може мене зрозуміти, мене оцінити! Це доля всіх великих, непересічних людей, що своїми здібностями й незвичайно сміливими задумами перевищують маленьких людей! Тими маленькими людьми є ви! Ви!

— Це правда, що ви, пане докторе, переросли нас усіх, пігмеїв, своїми здібностями і своїми широкими і сміливими задумами, а проте: скільки коштує дотепер ця будова? Гроші, якими ви господарюєте, не ваші, ні не наші, а чужі, тому й перед людьми, грішми яких господарюєте, ви мусите здати рахунки! — відповідав доктор Рибак, і так воно починалося. Починалася дискусія, яка скоро переходила в роздратований тон та в лайку, обопільні обвинува-

чення та в крик і сварку. Одно було певне, що доктор Ковалів не любив жадних рахунків. Це могло випливати із звичайного собі недбальства, могло це бути й наслідком тієї гордости, в яку тепер попав начальний директор, але були й такі, які шептали таємно знайомим до вуха, що доктор Ковалів не раз уже мав неприємності й судові слідства за те, що десь колись присвоїв собі чужі гроші, чи колись-там сфальшував якісь документи... І тепер поширювали вістки, що він нараховує собі за різні посередництва, хоча зверху в нього — одні патріотичні фрази.

Як там не було б, ніхто не міг визнатися у тому хаосі векселів, добрих і злих, незапротестованих і вже запротестованих та оскаржених, у тому всьому хаосі без рахунку та без відповідальности, в усіх тих надіях на великі прибутки з кінових вистав та у всіх тих надіях на обіцяні державні допомоги. Ніхто не міг визнатися й в усіх тих підозріннях, киданих на особу доктора Ковалева. Але все це разом творило навколо банку якусь дивну атмосферу, що пахла недовір'ям, пригожу до всяких більш і менш умотивованих спліток, історій та наклепів.

Серед того хаосу й тих спліток будова культурного палацу зближалася до кінця. Її відкриття мало бути великим загально-національним святом. Утворено великий комітет свята. Складено велику програму. Покликаний із сіл народ мав з'явитися вже рано-вранці у місті. На чолі — великі патріотичні прапори і їздці в національних строях. У головній церкві — богослужба, по ній — вулицями міста святковий похід. Попереду народні оркестри, їздці на конях, єпископ в авті з високим духовенством, ряди інтеліґенції і знов оркестри, і дівчата в мальовничих народних строях, і знов їздці, і знов ряди піших.

Духовенство мало посвятити культурний палац, потім мали його гості оглянути, при чому, при дверях комітет пань мав приймати пожертвування на христини культурного палацу. Для гостей були призначені місця в залі. Льожі — для представників урядів, духовенства і представників товариств. На сцені мала виступити дирекція й надзірна рада в повному складі. Доктор Ковалів мав виголосити промову до зібраних, передаючи культурний палац народові. При тому мав закликати народ до щедрих пожертвувань. Хтось із народу мав також промовляти, дя-

кувати докторові Ковалеву за його геніяльну ідею, за його посвяту, за його труд.

Що всіх гостей не можна було помістити в залі, тому дирекція й надзірна рада банку мали ще раз виступити на бальконі культурного палацу, і звідси мав удруге промовляти доктор Ковалів, і вдруге хтось з народу мав йому дякувати. По всьому цьому мав відбутися концерт і фільмова вистава.

Комітет свята працював невтомно, щоб це свято випало напрочуд гарно й величаво, як загально-національне культурне свято.

— А все ж таки воно було б добре, якби в часі свята було сказано, що коштує будова культурного палацу. Скільки довгу зробив на неї банк? Чи не коштує він втричі більш, як вартий? — питав професор директора Розвадовського.

— Не гнівайтеся, але вам завжди в голові дурниці! Такий піднесений настрій, таке підняття, а вам дурне в голові! — відповів директор Розвадовський.

— Дивний з вас професор, — додав учитель Федько. — Наш пан директор Ковалів зреалізував геніяльну думку і без грошей збудував нам культурний палац, а ви не бачите тієї величі й геніяльности, а виїздите завжди з вашими дурними рахунками!

— Але ж все це поставлено без сотика грошей! Все це на піскових основах, свідчить якраз про нашу некультурність, а не про нашу високу культуру! Все це як не нині, то завтра завалиться!

— Не завалиться! Ми всі стоїмо за цим! А без грошей? В тому і вся штука! А доведеться платити — всі ми заплатимо!

— Скільки! А знаєте ви хоч скільки?

— Скільки буде, стільки й заплатимо!

— До вчительського товариства, де я є головою, ви вже три роки не платите малих вкладок, а тут заплатите міліони?! Це кому іншому говоріть, — не мені! Я реальна людина!

Розмовою з професором Волохівським директор Розвадовський так дуже був схвильований, що коли вернувся додому, то став розповідати своїй жінці, які тепер дивні люди на Божому світі. Ось таке велике всенародне свято, всі в захопленні, в піднесенні, а професор Волохівський

домагається рахунків! Пані Зося вислухала чоловіка і спитала:

— А ти не бачиш, куди воно йде?

— Куди? Я — нічого не бачу...

Тоді вона стала вияснювати йому, що вона бачила, стоячи з боку, що чула й між людьми. Як загально говорять, будова культурного палацу коштує втроє більше, як мала коштувати. Чи можливо таку будівлю загалом колинебудь сплатити? Існування банку тим самим загрожене. Це було одно, про що чула, і про це загально говорять. А говорять загально — тим самим воно й правда. А далі, її свояк доктор Ковалів будував від імени банку, будував за векселі, які вони всі йому підписували, а тепер, на тому святі один тільки він, доктор Ковалів, два рази буде промовляти? Що все це означає?

— Він перший, він сам, це його хвороблива амбіція.

— Думаєш, що тільки хвороблива амбіція, а поза нею вже ніщо?

Не знав, що відповісти.

— Бо мені здається, що вся ця його праця має одну мету — вибитися на перед, на перше місце, і здобути собі серед народу популярність та симпатії, щоб потім відіграти й політичну ролю.

— Звідки ти це знаєш?

— Носом нюхаю! — відповіла пані Зося. — Підчас свята виступить хтось із селянства і прохатиме його, щоб він став тепер на чолі політичного життя й вів усіх нас. На це хор заспіває йому „Многая літа" і потім довгу кантату, яку написав наш найбільший поет з приводу цього свята, і до якої наш найбільший композитор уклав музику:

Ти нас веди й провадь!
Провадь, провадь, провадь!
Ти нас веди, веди, веди!
Ти нас веди й провадь!
Провадь, провадь, провадь!

— Чи не правда, що геніяльно? — питала, сміючися.

Розвадовський ходив по кімнаті задуманий.

— Я йому скажу, щоб він виголосив промову в залі, а я, як урядуючий директор, виголошу промову до народу з балькону.

— Борони тебе Боже! Як загально говорять, справа культурного палацу скінчиться скандалом, особливо з цими

рахунками. Колись ви всі будете відпекуватися від тієї культури і схочете від того культурного палацу втекти, та змінки вас не пустять. Лиши його, хай він сам один збирає свої лаври! Уважай тільки та міркуй, куди то він іде!

— І я думав уже нераз узятися до чогось іншого... Справа з банком стоїть направду дуже погано! Але до чого тут іншого взятися, як не до політики? А тут він уже...

— Лиши його, кажу тобі! Лиши, хай їде із своїм культурним палацом. А те, що говорить професор Волохівський та доктор Рибак та інші, які домагаються рахунків, не таке то вже дурне! Багацько змінок ви підписували, і хтось таки мусить за них заплатити! Ага, я пригадала собі, як то раз він казав мені, що він є між кандидатами на місце губернатора. Ага, ага, туди то він іде! Туди то він цілить! Але ти його лиши!

13.

Вже було тільки два дні до величавого всенародного свята, як виринули нові, непередбачені тяжкі перешкоди. Фірма, яка закінчила розмальовувати вестибюль культурного палацу, заявила, що не закінчить роботи й не розбере риштування, доки їй не заплатять. За нею, день перед святом, так само заявила друга, яка давала на залю крісла й фотелі. Крім того, цілий будинок культурного палацу треба було прикрасити великими національними прапорами, але жадна крамниця не хотіла дати матеріялу на прапори без грошей.

Доктор Ковалів уже був змучений усім цим, тілесно й душевно вичерпаний. Він видумав новий спосіб, як роздобути гроші. Покликав одного з урядовців банку й диктував:

— Підете до пана Ікса і скажете, що я йому наказую в ім'я патріотизму, щоб він зараз пожертвував на закінчення культурного палацу 5.000 срібних. Коли не має, хай підпише змінку. Пан... має зараз дати 3.000 срібних, або підписати змінку на таку суму, третій — 10.000 срібних, четвертий — 4.000 срібних... — і так диктував за порядком знайомих, яким визначав, наказував, щоб зараз заплатили готовими грішми, або виставили векселі. Без грошей, чи без векселів урядовець не смів повертатися.

Але... урядовець таки повернувся з порожніми руками. Одних не застав, інші й не хотіли з ним говорити, ще інші не відмовлялися загалом дати, але спершу хотіли бачити рахунки, ще інші сміялися, тішилися, що їх так високо пан доктор Ковалів ставить, що вони можуть, зараз на його наказ, з кишені витрясти тисячі.

— Це завжди так, коли пішлеш недотепного, що не вміє з людьми говорити! — лютився доктор Ковалів.

І пішов сам. Вже вийшов з банку, як іще повернувся. Неможливо було, щоб у банковій касі не було ані сотика. Але — біля каси побачив він юрму людей, які сварилися з касиром. Зайшов до каси.

— Пане, я конче потребую 50.000 срібних, а коли їх нема, то хоча б 25.000! Інакше скандал! Не відбудеться свято!

— Люди чекають на гроші, а каса порожня!

— То дайте хоча б 10.000 або 5.000 срібних!

— Порожня каса!

— А може ще хто вкладе нині гроші на щадницю? — спитав доктор Ковалів.

— Може, та я дуже сумніваюся. Тепер до нас ніхто не несе грошей на щадницю, а всі тільки вибирають.

Директор постояв хвилинку мовчки, опісля виглянув через віконце касира.

— Люди, — промовив він, — не чекайте! Нині вже не виплачуємо, але як знаєте, завтра відкриваємо кіно! Від понеділка постійно працюватиме кіно, з вистав будуть великі прибутки, і від вівтірка виплачує вже наша каса кожному, скільки хто забагне! А може хто з вас приніс нині гроші на щадницю? Ті гроші вже нині приймемо!

Але що ніхто не приніс грошей на щадницю, то після кількох хвилин він і вилетів уже з банку. Куди? Розвадовський був нагорі, в канцелярії, але вона тепер вдома, вона мусить мати гроші.

— Зосуню золотенька! — щебетав до неї. — Ти найліпше це знаєш, які жертви часу, грошей та труду я приніс, щоб вибудувати культурний палац. Завтра його відкриваємо, тепер від тебе однієї це залежить, чи це свято відбудеться, чи станеться великий скандал.

— Від мене це залежить?

— Від тебе однієї! В твоїх руках тепер доля нас усіх!

— Нічого не розумію!

Він оповів їй, як дуже потребує грошей. Зараз, в цій хвилинці! Земля горить під його ногами. Великий скандал може статися! Вона одна може відсунути нещастя, що всім загрожує, і він вірить, що вона добра, благородна, великодушна відсуне ту біду. Гроші!

— Ми вклали на щадницю банку сто тисяч, підписали акції на других сто тисяч і тепер, в часі будови, мій чоловік підписав кілька змінок на великі суми. Чого ще більше хочеш ти від мене?

— Це ми всі підписали й на акції банку, й тепер на змінки на будову! — відповів він. — І це не є жадна заслуга! Це все буде точно, порядно вчасно сплачене, як тільки наше кіно почне працювати! Вже від вівтірка виплачуємо всі довги! Але це зараз, у цій хвилинці, мені конче треба грошей! Дай хоч десять тисяч! Ну, хай буде й п'ять, але зараз! Решту знайду в кого іншого!

— П'ять тисяч нині, при кінці місяця, я маю мати в хаті?! Ти здурів?!

— То давай свою біжутерію, я заставлю її нині, а у вівторок, чи в середу викуплю.

— Моя біжутерія ще не була у заставі й ніколи не буде! Родинна честь не дозволяє мені на це. А втім, завтра величаве свято, ти промовлятимеш, а я співатиму в хорі. Чи ти хочеш, щоб я виступала в хорі, як яка жебрачка, без золота й без діямантів?! І я хочу звеличати велике всенародне свято у відповідному строї, гідному мене, директорової банку.

В отця протоєрея дістав кілька тисяч під словом чести, що зверне їх з перших прибутків з кінових вистав... і побіг далі — до жидів позичити на високі лихварські відсотки, щоб не допустити до великого всенародного скандалу...

14.

Свято відбулося. Величаве, красне свято. Як хто дивився на нього збоку, не знаючи позакулісових подій та потягнень... Після свята відкрили кіно. На першій виставі заля була переповнена. На другій і третій — теж. Хоча в місті було й друге кіно, але кіно культурного палацу було нове, просторе та вигідне і як новина манило до себе людей.

В новому кіні відбулося всього чотири вистави, як директорові Ковалевому доручили із суду листа. Прочитав його, прочитав ще раз, рознервовано вим'яв у руці й промовив:

— Мов грім із ясного неба! А то хитруни! Ні, це таки свинство!

Річ ішла про те, що філія „Центрального Банку" позичила була на будову культурного палацу гроші, коли ж не дістала їх в означеному часі назад, внесла судову скаргу, яку вже давно була виграла, а тепер на основі судового присуду займала всі прибутки з кіна і загалом з цілого культурного палацу.

— Мов грім із ясного неба! Свинство!

Телефонна розмова з директором філії „Центрального Банку"... Але чи можна було сподіватися, щоб директор філії „Центрального Банку" з чемности для доктора Ковалева зрікся права зайняти прибутки, які вже суд йому признав?!

Це був несподіваний удар!

Не тільки цілий ряд людей, в яких позичено гроші, чи яким за працю при будові належала винагорода, чекали на перші прибутки з вистав кіна, але ще більш нетерпляче чекав на ті гроші й сам доктор Ковалів. В кого ж то він уже не напозичав на рахунок цих перших прибутків?! Яких великих сум не мав він тепер віддавати — сум, позичених на підписи на векселях і на найсвятіше слово чести! Тепер усе це завалила філія „Центрального Банку", і тепер усі знов кинуться на нього, на директора Ковалева!

— Одно погане в цій цілій справі, — роздумував доктор Ковалів. — Погане, що все взяв я на себе, не допускаючи нікого до ведення будови. Думав, що все буде добре закінчене, і що я покажу, що я вмію, а тепер все завалилося, і всі кидаються тепер на мене, і я за все мушу нести відповідальність.

Але годі! Одно знав доктор Ковалів, що не можна було чекати, поки його вороги організуються і вдарять однією лавою на нього. Самому треба було проти них вийти і цим способом ослабити їх удари, або й цілком викрутитися, як той лис Микита. Він обдумав справу і скликав засідання дирекції „Народного Банку". Сам, як завжди, спізнився на цілу годину і прийшов, коли деякі члени дирекції хотіли вже йти додому. Відкрив засідання

і прочитав судовий присуд, яким філія „Центрального Банку” займала всі прибутки кіна.

— Може, декого з вас цей лист здивує, що ось, мовляв, не вдалося нам, а я нічого собі з цього не роблю, скликаю засідання і веселий, якби нічого й не сталося. Поправді, воно нічого й не сталося, над чим було б варто ломити собі голову. Коли мені доручили цього листа, я прочитав його і промовив з полегшенням на серці: „Ну, слава Тобі, Боже, що це вже сталося! Тим скоріш будемо на чистій воді!”

— Дивує вас мій вислів? Я завжди був безмежний оптиміст і завжди, і в кожній справі вмів знайти її добру сторону. Знаєте самі, що фінанси нашого банку стояли і нині стоять дуже погано. Будовою кіна хотів я рятувати наш банк, та не вдалося. Філія „Центрального Банку” заняла наші прибутки, на які ми так числили. Тепер, чую, і будівельна фірма заскаржила нас до суду і хоче по філії „Центрального Банку” брати всі наші прибутки, або таки хоче пустити наш культурний палац на ліцитацію, щоб його купити за псячі гроші. Отже, ще раз кажу, слава Богові, що це вже раз сталося!

— Без того зайняття наших прибутків ми були б іще спробували якось крутити, то вліво, то вправо, а тепер уже годі далі! На нас напирають усі довжники за гроші, а ми не тільки, що грошей не маємо, але в нас нема вже й надії на якінебудь гроші! Отже, мусимо шукати якогось цілком нового виходу з цієї ситуації.

— Нова торговля перчицею, а може нове кіно? А може новий культурний палац? — питав професор Волохівський.

— Ні, тепер це буде нова фабрика дзвонів, або може підземельний трамвай, або може фабрика літаків... — сміявся знову доктор Рибак.

— З посміхуна люди бувають! — відбивався доктор Ковалів. — Та ми вертаймося до поважного слова. Це не є жадна ганьба, що ми збанкротували, бо так як ми — збанкротувало в нашій державі під сучасну хвилю вже багацько банків. І всі з тих самих причин, що й ми — торгували й до тієї торговлі грубо доплатили. Крім того, в цілій Европі відчувається повоєнна криза. Отже, кажу, багацько банків у нашій державі збанкрутовало так само, як і ми, а з біди вилізли тим способом, що прохали в держави санації. Держава санувала їх, дала їм під різними титулами

гроші, й вони далі живуть й розвиваються. Отже моя конкретна пропозиція, щоб і ми прохали державу, щоб і нас санувала.

— І ви думаєте, пане докторе, що держава зараз поспішить нас санувати? — питав доктор Рибак.

— І вірю! — відповів доктор Ковалів. — Вона буде санувати наш банк не ради нас, ані ради наших очей, а ради тих дрібних вкладників, які вклали свої ощадності в нашому банку. При чому, очевидна річ, не може держава розглядати, хто тут завинив це банкроцтво, хто завинив більше, а хто менше, тут іде про скору поміч — рятувати малих, бідних вкладників.

— Думка добра, навіть дуже добра! — думав урядуючий директор Розвадовський. — Інакшого виходу не маємо, а дасть нам держава гроші, щоб ми сплатили всі наші довги, тоді ще й запануємо!

— Нам же ж і обіцяв той урядовець дати допомогу на будову культурного палацу! — докинув свій арґумент і вчитель Федько.

— А я таки боюся! — промовив голова надзірної ради, отець протоєрей.

— Чого боїтеся?

— Усе, що ви, пане докторе, пропонували нам тут, і що мало нам принести великі прибутки, усе кінчилося ще більшою бідою, ще більшим занепадом нашого банку. Тому й тепер я дуже боюся, що й та санація вилізе нам боком!

Дехто сміявся з його слова, але іншого виходу вже не було. Отже, обговорили, як провести цю справу. Держава мала демократичний устрій, отже, найперше треба було говорити з усіма партіями, їх треба було прихилити на свій бік. Опісля велике слово в цій справі мав і місцевий уряд, на чолі якого стояв краєвий президент.

— Цього я добре знаю, і він стане по нашому боці! — думав Розвадовський.

Опісля звернуться в цій справі до міністерства фінансів, внесуть прохання, а опісля туди мусить поїхати депутація від „Народного Банку". Обговорено, хто має від банку їхати. Поїдуть: голова надзірної ради отець протоєрей, начальний директор доктор Ковалів, урядуючий директор Розвадовський, а з членів дирекції учитель Федько.

Ні професор Волохівський, ні доктор Рибак не бажали їхати.

Найдовше розмова тривала, коли стали говорити, — якої суми мають прохати? Доктор Ковалів був тієї думки, що досить буде подати приблизну і то якнайвищу суму, щоб було з чого потім спускати, над чим торгуватися.. Професор Волохівський стояв знову на тому, що сума мусить бути подана точно, — треба ж дати всі рахунки і вказати, де саме повстали недобори й чому? Не можна ж бути таким наївним і вірити, що міністерство фінансів повірить у все, що вони подадуть, і що само не схоче провірити їх діловодства. Отже переважила думка, що треба подати точно всі недобори, але коли стали говорити про ті недобори — ніхто не знав, скільки насправді „Народний Банк" має недоборів... Давніше знав це Миколяк, але тепер і він уже не знає цього... Не знав рахунків будови культурного палацу, не мав точних рахунків і парцеляції... Отже, все це можна брати тільки приблизно.

А втім все це були вже дрібниці. Дрібницею було, хто поїде до столиці до міністерства фінансів у депутації, дрібницею була й сума, якої мали просити. Найважніше було, що гроші будуть! Це не підлягало жадному сумнівові, що держава дасть гроші, бо мусить їх дати! Гроші будуть, і ми знову будемо панувати! Оце й було найважніше.

Гроші будуть! С а н а ц і я !

Скільки то разів у житті одиниці, чи в житті цілих народів, серед біди, серед неприхильних обставин, коли то, здається, вже нема виходу з тяжкого становища, з'являються поодинокі слівця, що розлітаються летом блискавки, дають надію й будять віру.

Часто незрозумілі, часто й без жадного змісту, але, саме внаслідок своєї незрозумілости і внаслідок своєї беззмістовости — обіцяють ті слівця вигоїти всі рани, знайти дорогу з безвістей, у які забилася людськість. Скільки таких малих, незрозумілих, беззмістових слівець давало й дає життя міліонам — доки не зужилися, доки й за ними не побачено порожнечі!

Ось таким таємничим слівцем стало тепер слово: с а н а ц і я. І вже наступного дня, коли в касі не було грошей і коли касир не міг виплатити людям готівки, він уже не гризся, не хилився удвоє перед щадником, а усміхався й таємниче потішав:

— Наша дирекція ухвалила санацію, і незабаром будуть гроші! Ми не тільки заплатимо вам усе, а ще й позичимо, скільки захочете!

І тим, які не дістали дивіденди від закуплених акцій, і тим, які стратили маєтки, закупивши акції банку, шепотів тепер таємниче директор Розвадовський:

— С а н а ц і я ! І грошики будуть!

— І тих, які купили парцелі, побудували доми й тепер бродили в болоті, він заспокоював:

— С а н а ц і я ! Ми все вам побудуємо!

І професор Шестидітий, якому не ставало грошей на сплату довгу, заспокоював жінку:

— Чекай! Уже недовго! Частина дирекції вже дістала винагороду за добре ведення банку — а щоб їх чорт побрав — а ми ще дістанемо. Незабаром буде с а н а ц і я !

І урядовці сподівалися, що аж тепер дістануть підвишку. І жиди, що буде можна робити нові торгові діла... І доктор Ковалів сподівався, що дістане гонорар за ідею рятувати банк... І пані Зося Розвадовська, звичайно така розумна та практична, дала пірватися загальному настроєві й купила нові дорогі меблі, вірячи, що санація принесе й її чоловікові новий красний гріш...

15.

Доктор Ковалів був тієї думки, що ніхто не зуміє так красно й так переконливо й так річево написати прохання до міністерства, як саме він. Йому й доручено цю справу. Президент краю обіцяв, що підтримає це прохання, і коли це прохання було вже на столі міністра фінансів, депутація вирушила, щоб прискорити цю наглу справу.

Зібралися члени депутації на залізничій станції до від'їзду, але доктора Ковалева не було. Зателефонували до його канцелярії, а він відповів:

— Роблю ще контракт. Скажіть начальникові станції, хай затримає на кілька хвилин поспішний потяг.

Потяг був і без того спізнений, але доктора Ковалева не було. Коли приїхали до столиці, чекала на них у готелі телеграма, що доктор Ковалів приїде найближчим потягом.

Але коли наступного дня мали в означеній годині виїхати до міністра на замовлену авдієнцію — доктора Ковалева не було. Снідав разом з ними, але, коли виходили

з готелевої каварні, сказав, що ще скочить на дві хвилинки до міста. Не хотіли його пустити, але він запевняв їх, що в тій самій хвилинці повернеться. Він же ж знає, що таке точність, знає, як це було б непристойно спізнитися на авдієнцію до міністра... Таке говорив, а тепер он що зробив! Вони — інші члени депутації — нервувалися, злилися, гнівалися, дорікали собі, що його пустили, але з усього цього нічого не виходило. Годинник не дивився на їх гнів і докори, а посувався без упину далі й далі вперед, аж стала зближатися десята. Члени депутації ще раз подивилися в той бік, куди пішов доктор Ковалів, та його однаково не було.

— Сіли б ми на авто, але що ж? Авто майне скоро, і ми його не побачимо! От ліпше ходім пішки, може де й стрінемо його, — сказав Розвадовський.

— Ходім! — підтримав отець протоєрей.

Ідуть вони так, аж дивиться директор Розвадовський, залізна крамниця, а в ній чудова вистава.

— Чекайте! — і став оглядати. — Але тут речі! Але тут чуда! Чекайте, я на хвилинку скочу до крамниці й куплю ці чудові ланцюги на корову! В нас таких не продають. Яке чудо, яка краса!

— Але ж, пане директоре, ми поспішаємо! Десята вже доходить! — нервувався отець протоєрей.

— І так мусимо почекати на доктора Ковалева! Він напевно зараз тут буде, а я тимчасом куплю! — і вже щез у дверях крамниці.

— А я побіжу тим часом обголитися. Це триватиме хвилинку. Я голився вчора, а сьогодні до пана міністра наново треба обголитися... — усміхнувся учитель Федько. — Я зараз... Однаково ще нема директора Ковалева...

Залишився один отець протоєрей. Ходить по хіднику сюди й туди, розглядається на всі боки, чи не надійде звідки директор Ковалів? Заглядає він і до залізної крамниці, чи не вийде вже раз із неї директор Розвадовський, заглядає він і до голяря, чи не викотиться вже раз із нього повільний учитель Федько. Аж прийшло йому на думку: „А таки ми всі зробили одну велику дурницю! Нам треба було чекати в готелі директора Ковалева! Ану ж він вернувся вже до готелю, там нас не застав і може він вже в міністерстві? А може він іще не вернувся, але напевно

вернеться до готелю?! Таки треба й нам вернутися... Але як його вертатися, коли ті два відскочили?..."

Перший вийшов директор Розвадовський з великим клунком під пахою.

— Ради Бога! — зітхнув отець протоєрей. — Пощо ви взяли той клунок із собою? Лишіть його в крамниці, а вони пришлють вам його до готелю!

— Заплатив, то й моє! А то ще підміняють! І млинок на каву я купив! А дивіться, отче протоєрею, які там дивні серпи, мають форму кіс, отже й три серпи я купив! І чудові кліщі! Їдемо автом, то я й поставлю коло себе, а в міністерстві залишу в портієра.

З'явився і Федько. Красно виголений, молодший хоч на десять років.

— А тепер я не знаю, що нам робити? — промовив отець протоєрей. — Чи нам їхати уже просто до міністерства, чи ще вернутися до готелю? Ану ж там чекає нас доктор Ковалів? Вертаймося, там лишите і свої ланцюги, пане директоре, бо з ними їхати до міністра таки не годиться.

Так вернулися вони знову до готелю. Директора Ковалева не було. Розвадовський хотів розв'язати свій клунок і показати, яке чудо він купив, та вже не було часу. Навернулося авто, сіли та й поїхали.

Доходила одинадцята, а послух був призначений на десяту. Та, на їх щастя, черга до них іще була не дійшла, і вони чекали ще півгодини в почекальні міністра, щохвилинки дивлячись на вхідні двері, чи не йде доктор Ковалів. Всі їх думки були тепер ув'язнені одним питанням: „Де він може бути? Що могло з ним статися? Може яке нещастя? Чи не впав він під авто, чи яка інша мара його не вхопила?"

— Не впав під авто, ні жадна мара його не вхопила! — заспокоював директор Розвадовський. — А це за своїм звичаєм зустрів він когось знайомого й заговорився з ним.

Секретар міністра відчинив двері і попросив панів. Ще раз глянули на вхідні двері, ще раз переконалися, що доктор Ковалів не приїхав, ще раз перешіпнулися, що він такий завжди, що завжди мусить спізнитися, їм на сором та на ганьбу, й увійшли. Отець протоєрей, як найстарший, представляв членів депутації.

— Це пан директор „Народного Банку" Розвадовський, наш найбільший та найздібніший економіст, а це пан директор Федько, наш найбільший організатор, педагог і історик. Ще мав бути четвертий член депутації, наш найбільший правник і кандидат на професора прав в університеті, але, на жаль, якесь нещастя йому пригодилося, і він спізнився... — і глянув іще раз на вхідні двері. Думав: „Може хоч тепер вони відчиняться й може хоч тепер з'явиться в них доктор Ковалів" Але він не з'явився, і отець протоєрей сам почав говорити про конечність санації банку. Говорив як проповідь, вивчену проповідь, якої ніхто не сміє йому перебити. Найперше говорив про те, що їх країна належала ще недавно до іншої держави, і та попередня панівна нація захопила була всю торговлю і все економічне життя в свої руки. І жиди були дуже розпаношилися. Ось тому вони, члени нинішньої депутації, заклали „Народний Банк", щоб звільнити країну з чужих рук і створити свій власний промисел, свою власну торговлю, свою власну банковість. Потім говорив про світову кризу, яка після світової війни стала нищити економічне життя всіх народів Европи, а то й цілого світу. І „Народного Банку" ця криза не поминула. І ось вони тепер приходять з проханням, щоб держава рятувала їх банк, і це тому, що в „Народному Банку" вклали свої ощадності головно нижчі верстви — селяни й робітники — вони то і зазичилися в банку, але внаслідок кризи й зубожіння ні самі вони не можуть сплатити затягнених довгів, ні банк не може звернути їм внесених до банку ощадностей. Банк мусів би нині всіх своїх довжників маєтково знищити, якби хотів стягнути з них усіх позичені їм гроші. Ідея демократії вимагає, щоб стати в обороні цих найнижчих верств населення і провести санацію банку...

— Пане міністре, санація ще й тому повинна бути проведена, бо ми завжди були й завжди будемо льояльні до нашої милої й всім нам любої республіки! — додав до слова отця протоєрея ще й своє слово директор Розвадовський (це його жінка йому наказала, щоб про цю льояльність він сам, особисто сказав).

Пан міністер, сидячи у вигідному фотелі, вислухав у найбільшому спокої цілу промову отця протоєрея. Тут і там потакнув головою, а на слово директора Розвадовського не тільки потакнув, але ще й ласкаво посміхнувся.

Коли ж уже всі промови були скінчені, і коли члени депутації, ввесь час доброї думки, були певні, що пан міністер задзвонить, покличе референта і скаже виплатити гроші, пан міністер не задзвонив і на покликав його до себе, і не сказав їм виплатити гроші. Пан міністер хвилинку мовчав, опісля нахмурив брови і промовив:

— Ну, так. Ну, так. Красно то панове говорили, але, щоб уникнути всяких непорозумінь, згори мушу панам сказати, що я, міністер фінансів, поставлений тут на те, щоб берегти державний скарб, а не на те, щоб роздавати гроші кожному, хто зле господарить, протратить гроші, а опісля протягає руку по санацію! Ваше говорення про кризу не зовсім вірне. Правда, внаслідок кризи побанкротували деякі банки в нас, але тільки ті, що були погано, нестатечно ведені. Добре ведений банк жаден не збанкротував. Ваша теза, що санації вимагає ідея демократії — досить натягнена. Я вам скажу, що якраз ідея демократії вимагає точного, сумлінного ведення банку. Але цю дискусію лишім, нікуди вона нас не заведе. Я ще раз кажу, що мене тут поставлено, щоб я боронив державний скарб, а не щоб розкидав гроші кожному, хто тільки до мене прийде.

„Це вже чимось смердить!" — подумав директор Розвадовський, але мовчав. Міністер говорив далі:

— Панове директори, ви внесли прохання до нас, просячи санації для вашого банку. В цьому вашому проханні — самі загальники, там немає жадних точних, конкретних фактів, ані точних сум. А проте і я, і наш уряд хочемо панам щиро допомогти. Ми й на місці, засягнули інформації й про ваш банк та про його господарство, і я можу з вами, панами, поділитися радісною вісткою, що половину грошей я вже знайшов, уже маю для вас...

В цій хвилині секретар пана міністра відчинив широко двері, і в них з розгоном вскочив доктор Ковалів.

— Я заговорився з давньою знайомою, якої не бачив уже п'ять років, опісля заблудив, тому прохаю вибачення у вас, пане міністре. Що я чую! Половину грошей для нас уже маєте, пане міністре? Слава Тобі, Боже!

— Так, до десяти мілонів срібних уже є! — говорив, сердечно сміючися, пан міністер.

— Ще раз слава Тобі, Боже! Як є одна половина, то

скоро знайдеться і друга! — ще з більшою радістю тішився доктор Ковалів.

— Панове, ваш банк потребує оздоровлення, але в першій мірі ви самі мусите вичерпати всі можливі засоби, щоб його оздоровити. Щойно виконавши свої обов'язки, ви можете приходити до нас.

— Ми вичерпали вже всі можливості! Ніхто вже більш не хоче нам позичити! — оправдувався доктор Ковалів, і всі члени депутації йому потакували.

— Панове, дозвольте мені бути іншої думки. Панове, мені прикро, але я мушу одверто і мужньо вам сказати. Основою існування кожного банку — його акції. Панове, ви, члени дирекції й надзірної ради, підписали, що купуєте акції банку на два міліони п'ятсот тисяч срібних але ви не вплатили на цю купівлю ані одного сотика. Повторяю: ані одного сотика! Із залеглими відсотками це робить уже три міліони срібних. Заплатіть ці гроші, а тоді щойно приходьте до нас дерти нам очі. Зрозуміли? З Америки прийшли два міліони п'ятсот тисяч на купівлю акцій, а ті гроші ви, члени дирекції та надзірної ради, порозпичали тайком поміж себе, щоб ніхто не знав! І цих грошей ви не повернули і не платите від них відсотків! Це називається злодійство, дефравдація! І за це міг би я сказати вас ув'язнити! Синдик банку не має права позичати в банку грошей, справи якого він веде, і крім того ви йому позичили на купівлю старої кам'яниці майже міліон срібних! І іншим членам дирекції й надзірної ради ви позичили майже сім міліонів: від цих довгів ніхто з вас ні не платить відсотків, ні не звертає самого довгу. Це все разом дає вже понад тринадцять міліонів срібних, саме половина того, що ви хочете!

Всі мовчали, міністер подивився на картку, що лежала перед ним, і говорив далі:

— І свої видатки на адміністрацію ви мусите обмежити! Ось пан доктор Ковалів їздив минулого року двадцять разів у справах вашого банку до нас, до столиці, і взяв під титулом звороту подорожніх коштів п'ятдесят тисяч срібних! Двадцять разів у році, це майже кожного місяця два рази! І щоразу по дві тисячі п'ятсот срібних! Які ж це були такі пильні справи, що треба було аж особисто їхати, щоб їх полагодити?! Були це загалом справи

банку?! А опісля, я міністер самостійної держави, а не маю права так подорожувати і такі високі видатки собі числити! І все це ви називаєте — наслідки кризи?! Европейської, ба навіть загальносвітової кризи! Це не криза, а це ваше власне гоподарювання довело вас і мусіло довести до повного банкротства! А вкінці ці ваші торговельні справи! Хто вам казав до них братися, коли ви не розумієтеся на них?! Кажете, що банк заклали ви, щоб визволити ваше економічне життя з-під жидівського впливу, а хто веде у вас всі торговельні справи, як не жиди?!

Члени депутації мовчали. Не сподівалися почути такого терпкого слова. Мовчанку перебив голос директора Розвадовського:

— Все це правда, що ви кажете, пане міністре! — промовив він. — Я вже давно кажу, що так не можна вести банку, як у нас ведуть!

— Тішить мене дуже, що хоч ви, пане директоре, признаєте мені правду! — відповів міністер.

— Я завжди й кожному признаю правду, хто її має! Так банку вести не можна! І всі ці гроші ми мусимо звернути!

Учитель Федько почервонів і глипнув на доктора Ковалева. Що він тепер скаже? Бо ось директор Розвадовський, той великий дурень, дорізує їх без ножа. Але доктор Ковалів мовчав, боявся зачіпати міністра, бо, видно, він знає вже всі банкові таємниці. Ліпше мовчати, щоб не влізти в біду. Голови не втратив той, на якого найменше сподівались — отець протоєрей. От він став тепер рятувати ситуацію. Він промовив:

— Я особисто заплатив усі акції, і я особисто не винен ні одного срібного до каси банку, але дозвольте, пане міністре, стати мені в обороні членів дирекції й надзірної ради. Це правда, що члени дирекції й надзірної ради позичали такі суми з банку, правда й те, що підписали, що купують акції, але досі за них не заплатили. Все це правда! Але ми мали ті акції продати жидам та чужинцям? Ми, бідні люди, хотіли таки втримати банк у своїх руках. І це правда, що деякі члени дирекції й надзірної ради позичили гроші в нашому банку й досі їх не звернули. Але прошу вас, пане міністре, зважити, що ми бідні люди, дісталися частково до влади, маємо дістати й автономію, ми є еліта нації й мусимо її репрезентувати, а кожна репре-

зентація коштує великі гроші. Отже, ми мусіли зазичитися. Наші люди не можуть нині звернути тих грошей, але невже ж з тієї причини має впасти наш банк, і на цьому мають потерпіти найбідніші, що вклали свої ощадності в нас?! Хай буде, що ми грубо провинилися, але невже ж за це мають терпіти наші вкладники?! Це, пане міністре, було б нерозумно, неполітично і некорисно для нас, але теж і для вас, репрезентантів держави.

— Правда, правда! — промовив директор Розвадовськйи. — Ми нічого тут не винні, і ви, пане міністре, мусите нам допомогти!

І інші члени депутації були раді, що отець протоєрей рушив справу з місця.

Міністер відповів:

— Ваша правда, що „Народний Банк" треба санувати, щоб рятувати дрібних вкладників, але правда й те, що — наскілько мої інформації вірні — ви всі, панове, не такі то й бідні, як тут прикидаєтесь. Отець протоєрей найбідніший з усіх, але от пан директор Розвадовський має красний маєток, і пан директор Ковалів має теж будинки. Але, крім того, я стою за те, щоб вам допомогти — ви належали перше до держави, в якій не брали участи в громадському, культурному та економічному житті. Ви — не гнівайтеся за моє слово! — ще діти, і я хочу вірити, що багато помилок ви зробили більше з незнання, ніж зі злої волі. Отже, ми допомогти вам хочемо. Але як? На жаль, ви самі панове не знаєте, кілько вам бракує грошей до правильного життя „Народного Банку". Раз пишете у своєму проханні, що вам треба 25 міліонів, то знов говорите тільки про 20 міліонів. Ви самі цього не знаєте — рахунків з будови культурного палацу до нині ви не маєте. А далі — це не вистачить дати вам гроші — ви не вмієте грішми господарювати, і до року ви будете знов в довгах і знов прохатимете, щоб вас рятувати. Тому зробимо найліпше ось так: ви поїдете зараз, або завтра рано до „Центрального Банку" й переговорите з тамошнім директором у справі санації вашого банку. В цій справі я вже говорив з ним. Цей банк має своїх спеціялістів, вони проведуть у вашому банку основну перевірку, точно усталять суму ваших недоборів і візьмуть вас під свою опіку. Вони навчать вас господарювати чужими грішми і цим поставлять ваш банк на здорові основи. Можливо, що вам буде більш

потрібно, як 25 міліонів. Як я вже сказав, переговорив я в цій справі з директором „Центрального Банку”; ідіть туди і щасливо докінчуйте розпочату справу! Щасливого вам успіху!

Коли вийшли від міністра, директор Ковалів спитав отця протоєрея:

— Отче протоєрею! Чи сповідали ви кого так гостро, як нині цей панок нас сповідав?

— І справедливо! — відповів розгніваний отець протоєрей. — Акцій ви не заплатили, американські гроші порозбирали між себе — ви, високі видатки на поїздки рахуєте собі — ви, а я маю опісля вас боронити! „Народний Банк” валиться внаслідок вашого господарювання, а я боронити вас маю! Ганьбу робите нам усім! Коли б я був знав, що й на авдієнцію до міністра ви спізнитеся — був би з вами навіть і не їхав!

Директор Розвадовський, який не любив жадної лайки, ні жадного прикрого слова, хотів у жарт повернути всю цю справу і промовив:

— Говорите про сповідь? Мене сповідала раз моя небіжка мама, коли я в новому убранні заліз до кухні, вивернув діжу з рідким тістом і сам упав у це тісто. О, тоді вибила мене мама й добре висповідала. Відтоді мене ще ніхто не сповідав, аж нині цей панок!

— Дурні жарти вам в голові, пане директоре, а я нічого не плачу! — хвилювався Федько. — Як той панок це собі уявляє? Щоб я платив нині акції? Я загалом думаю, що ми загалом зле ведемо справу! Міністер нас всіх загалом образив, а ми все це так гладко сховали до кишені й мовчимо.

— Як то мовчимо? А що ми мали робити? — запитав директор Ковалів.

— Треба було сваритися!

— А чому ж ви не сварилися? — запитав директор Розвадовський.

— Ви старші, ви мали сваритися! О, коли б то я був урядуючим директором, а він мені так сказав, о, я умів би йому відповісти та заткати йому рота! Хай він собі не думає, що коли він міністер, то вже може кожному загалом дурниці говорити! Ми прийшли до нього по гроші, то він має нам загалом дати гроші, а не дурниці нам плести, не випоминати нам загалом, куди ми діли гроші! А яке йому

діло до того загалом?! Я загалом з усім цим пішов би до президента республіки на скаргу!

Отець протоєрей ішов попереду. Директор Ковалів узяв директора Розвадовського і вчителя Федька попід руки й прошепотів їм тихо:

— Американські гроші ми розділили поміж себе, що ніхто й не знав цього. І в книжках ,Народного Банку" цього ніде не записано, а звідки він це знає?! Видно котрийсь з наших урядовці це зрадив! А це свинство, злодійство, це нечесна гра! А може він ще що випорпає, тому ліпше мовчіть і вже не задирайтесь.

— Як так, то справді... — підтакнув учитель Федько і відступив від своєї опозиції.

16.

Авдієнція в директора „Центрального Банку" тривала коротко, в кожному разі коротше, як це собі члени депутації уявляли. Директор „Центрального Банку" зробив на них враження людини погано вихованої, грубої та непривітної. Він і не говорив, не розмовляв з ними, як із стороною, яка прийшла мирно поговорити, чемно полагодити свою справу, а майже кричав на них, піднесеним голосом згори диктував їм свою волю, загалом — як думали всі вони — негідний бути директором фінансової інституції. Він їм диктував:

— Поперше: я вишлю своїх двох урядовців, щоб провірили ваше діловодство і запізналися із станом вашого господарства. Коли вони предложать мені свої спостереження і точні звіти та свої пропозиції, тоді будемо говорити далі.

— А гроші дістанемо? — питав доктор Ковалів.

— Нині нічого певного не можу вам сказати. Мої урядовці мусять спочатку на місці провірити, чи загалом варто ваш банк рятувати — ми ж не думаємо грошей у болото викидати! Вони мені подадуть цілу справу, тоді й будемо говорити, поставимо свої умови. Це буде в якнайкоротшому часі, але це забере, мабуть, два тижні часу.

— Але ж ми конче потребуємо грошей уже нині! — прохав директор Ковалів.

— Доки мої урядовці не здали мені звіту, про гроші я не говорю.

— Але ж ми подали вже наші касові звіти панові міністрові. Там все ясно й точно написано! — вияснював знову директор Розвадовський.

— Ваші звіти передав мені пан міністер, але ці звіти цілком неясні й неточні, і мені треба ще багато вияснень і доповнень до них. А все це зроблять мої урядовці вже на місці, у вашому банку.

Думали хвилинку. Здавалося їм, що головами вдарили об тверду стіну.

— Не хочете пристати на мої умови, — я не рвуся санувати ваш банк. Наша промисловість і наша торговля розвиваються чудово, і я маю де примістити наші гроші. Вас буду санувати не з любови, а тому, що це може оплатитися. У фінансових справах сантименту нема!

— Між вашим і нашим банком буде складена умова, отже, ми мусимо скликати засідання нашої дирекції, щоб ухвалила, що годиться на провірку вашими урядовцями, — сказав директор Розвадовський.

— Це ваша справа.

— Але ж грошей, грошей нам конче й то зараз треба! Там чекають на нас усі, що ми привеземо їм гроші! А то нас готові укам'янувати, як повернемося без грошей! — просив, не просив, а вже майже благав доктор Ковалів.

— Ще раз повторюю, що доки мої урядовці не дадуть мені звіту про ваш банк, ні сотика не викину в болото! — відповів директор „Центрального Банку". — А щодо того, що на вас напирають люди за гроші, то чи я винен тому? Наша філія в тому самому місті розвивається знаменито! — По хвилинці додав: — Більше не маю з панами що говорити, мій час дорогий. А що вам, панове, залежить на поспіху, тому раджу таки зараз вертайтеся додому й телеграфуйте мені, чи ваш банк погодиться підкоритись нашій провірці. Коли буду мати звіт моїх урядовців, почну з панами далі говорити. Моє поважання!

— І цей нас добре висповідав! — промовив директор Розвадовський за дверима.

— А я мав рацію, коли так боявся тієї санації! Надішле свою комісію, а та стане нам так само диктувати, як оце він диктує нам! — сказав отець протоєрей.

— Бо ми з самого початку загалом погано поставили справу — додав своє учитель Федько. — Сваритися! Гостро ставити справу ми мали від самого початку, а не як

раби прохати! Ми мали як рівний з рівним говорити. А не хоче, то кулаком його по голові, або довбнею! А ми так не робимо загалом, тому загалом ми й програли!

Директор Розвадовський уже мовчав, він тільки думав:

„Пропали мої сподівані гроші... Тепер для мене стелиться нова дорога політики... вона одна може мене підняти вгору...”

17.

Коли Розвадовський переповів своїй жінці про хід авдієнції в міністра і в директора „Центрального Банку”, вона пильно вислухала. З карієрою її чоловіка в „Народному Банку” був уже кінець! „Центральний Банк” надішле своїх урядовців, дасть гроші і візьме „Народний Банк” у свої руки, і ні її чоловік, та й ніхто з теперішньої управи „Народного Банку” не буде мати там що говорити. Про те, щоб там можна було заробити які гроші, і думати не варто! Одне слово: кінець! Ось до чого довів її свояк доктор Ковалів наш банк!

Тепер треба перелаштувати свої вози на інший шлях.

Взяти такого Наконечного! Він був судовим радником. Не урядував, але брав високу платню. Був і сенатором найсильнішої партії в краю і в цілій державі: його вибрали не за його особисті здібності, не за його працю, а тому, що за ним стояла найсильніша партія. Часом їздив на засідання сенату — чи це праця?! — і знов діставав за це високу платню. Тому що був сенатором, увійшов до управ різних економічних установ. Чи він розумівся, для прикладу, на веденні електрівні, чи на переховуванні збіжжя? — про це ніхто його не питав, але, тому що був сенатором та політиком, побирав ще дві платні!

Такий був і другий, — народний учитель, а тепер посол Гарасимів. Вона знала його з молодих років: він був сином бідного вчителя, сам учитель, теж бідний, як церковна миша, але мав широкий та крикливий рот, і той добре його годував. Посварився за щось там з інспектором. Кинув учительсто і почав вести політику. Казали всі, говорили всі, що від однієї сусідної держави діставав гроші, щоб він вів безоглядно опозиційну політику проти нашої держави. Ніде не працював, а проте видавав політичний тижневик, у якому виступав проти уряду за те, що не давав автономії, ґарантованої міжнародними умовами. Вида-

вав той часопис, який усім розсилав даром, крім того, зорганізував і партійну канцелярію, в якій його урядовці давали селянам безкоштовну пораду в судових та податкових справах і виплачували допомоги... Його агітатори роз'їздилися по селах, і скликували віча, на яких виступали проти кривд селян і на яких виголошували, що є тільки один єдиний оборонець покривджених селян та робітників, один єдиний їх провідник та вожд — пан посол Андрій Гарасимів. І даром давали пиво на тих зборах для відсвіження учасників.. і даром давали ковбасу для підкріплення... І всі співали наприкінці зборів „Многая літа" оборонцеві селян та робітників, панові послові Андрієві Гарасимовому.

А коли прийшов час виробів до державного сойму, його агітатори роз'їздили по селах і міряли там державні поля та ліси. Селянам казали, що це вони розмірюють для селян поля, які селяни дістануть, як тільки виберуть послом пана Гарасимова, оборонця селян та робітників... У інших селах міряли жінкам ноги, бо, мовляв, усі дістануть чоботи без грошей, як тільки виберуть за посла пана Гарасимова... І ще в інших селах списували, скільки хто з селян хотів би дістати коров, коней, чи волів, очевидна річ, теж без грошей, як тільки пан Гарасимів буде вибраний послом... Часто з'являвся на передвиборчих зібраннях сам пан Гарасимів і клявся, як то він бореться за права робітників та селян. За автономію країни боровся він! Чи вони розуміють, що значить це слово? Це значить от що: нині їх криваві гроші з податків ідуть до столиці і ними збагачується панівна нація. А тепер так буде, що їх кривавий гріш залишиться в них, у їх краю.

— А маємо ми свої гроші у своїх власних руках, то й самі ними господарюємо. Чи хочете господарювати своїми власними грішми? — питав кандидат на посла.

— Хочемо! Хочемо! — гуділо йому у відповідь віче.

— Мати податки у своїх руках і мати право самим грішми з податків господарювати — значить: мати самоуправу, автономію. Ви хочете її мати?

— Хочемо! Хочемо!

— Мати самоуправу, автономію — це значить: самим собою управляти. Дивіться, кілько тут державних лісів, пасовиськ та всяких фабрик. Як здобудемо автономію, то все розділимо між себе! А які високі податки ви нині пла-

тите, а коли самі собою будемо управляти, ми собі познижуємо податки, щоб були якнайнижчі. А ваші сини нині не можуть дістати місця ні як урядовці, ні як півурядовці. А буде автономія, тоді приймемо до уряду кожного нашого, хто тільки скінчив народну, чи середню школу! Ми самі тоді пани, самі будемо до урядів синів своїх приймати. Чи хочете такої автономії?

Все це він обіцяв, аби тільки його вибрали за посла...

„Все це було дурне, безсовісне! — думала пані Розвадовська. — Бо і звідки мала держава взяти гроші на корови, коні та воли для селян, коли селяни не платитимуть податків?!"

Але темні селяни вірили тим казкам і вибрали Гарасимова за свого посла, а одного його аґітатора — за сенатора. Після кількох років послування вибудував собі пан посол Гарасимів велику віллу. Коли пані Розвадовська її побачила, зітхнула:

— О, цей уміє вести політику!

Або секретар найсильнішої партії в державі, до якої належав Наконечний, до якої вписався недавно й її чоловік! Секретар найсильнішої партії Іван Лисий, називав себе інженером, хоч насправді мав бути голярем... Він був за секретаря і вів партійну канцелярію, скликував віча і промовляв на них, вихвалюючи працю своєї партії і — себе. Мав ту звичку, що всі блага, які держава давала селянам, приписував своїй партії і собі. Отже: по повені дала держава в околицях, залитих повінню, знижку податків, а господарське товариство дало за знижену ціну на засів зерно. Секретар партії промовляв на вічах:

— Це я спостеріг, як тяжко бідують наші брати-селяни внаслідок повені, і це я звернув увагу нашій партії. А відома річ, що наша партія найсильніша в державі, і вона ж звернулася до держави, щоб та допомогла селянам. І держава мусіла прислухатись до голосу найсильнішої партії.

Підчас виборів він став за посла, але однаково й далі вів партійну канцелярію. Тепер, як посол, він мав уже всюди вступ і право встрявати у справах своїх виборців. Правда, називався він послом селянської партії і завжди говорив, що він і його партія боронять виключно селянські справи: все це була правда. Але правда була і в тому, що жиди в містах займалися торговлею й цілком не належали

до селян, але зате вони добре платили й за їх справами найбільше побивався пан посол в урядах. І знов на горбі, біля винниць, виросла величава кількаповерхова кам'яниця пана посла інженера Лисого. І авто. І його жінка не ходила вже по місті, а тільки їздила в авті; а на балях, чи концертах виступала обвішана золотом і дорогим камінням.

А скільки було в місті всяких інших, що називали себе інженерами, секретарями партій, аґітаторами пана посла, редакторами тижневиків, денників, співробітниками кореспонденційних бюр — хто там збагне всі їх титули? Їх усіх зустрічала Розвадовська разом з чоловіком щодня ввечері, в каварні „Зоря". Як то достатньо вони жили! Як що вечора тут пили вина, пива, горілки та заїдали смачні страви! Які були горді, зарозумілі, що це вони ведуть політику, що це вони вирішують важні державні справи! Скільки разів бачили, як старі урядовці, зігнені удвоє, сердечно їх здоровили, низенько їм кланялися! І мали чого! Не один з них мав гріхи на сумлінні, попадав у слідство, тоді прибігав до пана посла Лисого, кланявся низенько, прохав, і пан посол умів з чорного знову зробити біле...

Скільки то разів сідав такий пан секретар пана секретаря, або такий кореспондент столичної газети біля її чоловіка і гордо питав:

— Скажіть, пане директоре, яка ваша банкова політика? Які ваші задуми на майбутність? Я все це спишу й видрукую у столичній газеті! — і казав собі подати вечерю й напої, і їв та пив, водно й водно потакуючи на слова її чоловіка. А коли доводилося заплатити, ясна річ, — платив її чоловік. Скільки таких вечер він мусів заплатити, а жадної статті ніколи не було видрукованої...

Оце була політика! Ласкава, милостива пані, що живила всіх цих панків. Легко живила, а саме цей легкий та безжурний спосіб життя подобався пані Розвадовській, манив її до себе. Нічого не робити, а вміти красно жити, красно одягатися, добре їсти, іще ліпше пити — це не кожний зуміє! До того треба ж уроджених здібностей, інтеліґенції, вродженого хисту!

І ось тепер, коли загрожувало, що „Народний Банк" перейде в інші руки, і коли вона побоювалася, що її чоловіка можуть кожної хвилинки висунути з директури банку, пані Зося Розвадовська звернулася своєю тугою в бік того гулящого життя всіх цих політиків.

Але чим міг би бути її чоловік? Про місце якогось там редактора, аґітатора, чи секретаря партії вона й не думала. Це ж була б дискваліфікація — з директора банку сходити на редактора, чи аґітатора... Він міг би бути хіба послом, чи сенатором, але до найближчих виборів ще мине якийсь час. А хоч би ті вибори були й завтра, її чоловік був заповажний, щоб їздити по селах і там за себе промовляти, себе вихвалювати. Там треба сваритися, обгризатися перед супротивниками, як це діється завжди в часі виборчої аґітації. Ні! Це не для нього!

Де інде треба було шукати, де інде треба було глядіти цього місця.

У своїх думках, у своїх мріях вона починала поволі-поволі думати про нове місце. Коли вперше ця думка прийшла до голови пані Розвадовської, вона стала, і сама здивувалася сміливості тієї думки. Але думка була гарна, подобалася, захопила її цілу й не давала ні хвилинки спокою. Пані Розвадовська стала далі снувати ту думку й побачила, що не є вона така недосяжна, не є вона й засміпива, навпаки, — можлива, близька, а тільки треба добре обдумати справу, добре коло неї походити.

Ця нова думка була, щоб її чоловік перескочив усіх тих послів, і сенаторів, і всіх тих політиків, і редакторів, і аґітаторів, і всіх тих радників, і надрадників, і всіх тих президентів, і підпрезидентів, і — щоб став губернатором країни!

На основі мирових умов країні належалася автономія, але центральний уряд не поспішався її здійснювати. Закордон, особливо деякі сусідні держави, напирали, домагалися здійснення мирових умов, тоді центральний уряд установив у країні уряд губернатора і призначив на губернатора старого Кавказького.

Його уряд — це була сліпа кишеня. Здалека бачиш, що на плащі є кишеня, але зблизька хочеш до неї вкласти руку — зашита. Для закордону — губернатор автономної країни, отже, є автономія зблизька: є тільки губернатор, а нема жадної автономії. Для закордону! Губернатор, найвищий урядовець, вирішує усі справи — зблизька справді є губернатор, але не має жаднісіньких прав.

Тому якраз такий красний, привабливий був цей уряд в очах пані Розвадовської та інших. Правда, губернатор не мав жадних прав, але зате яку високу платню він мав —

без жадної праці. Крім платні, мав іще й високі доходи за різні інтервенції в урядах у справах своїх... підданих.

Це місце! Це місце!

Чи її чоловік годився на це місце?

Як ніхто інший в цілій країні! І він — не любив працювати в уряді, а в стані губернатора саме це було добре: він не мав над чим працювати! І він не любив сваритися, обстоювати своїх думок та своїх переконань, а на все потакував, що йому сказали, і на все годився І він любив гроші — хто ж їх і не любить на Божому світі!..

Губернатор мав обов'язок виступати на різних державних святах з патріотичними промовами, але чи її чоловік цього не вміє? Як красно він виглядав! Високий, рослий, гарний мужчина! Гарне обличчя, високе розумне чоло, чорне, тепер уже подекуди сивувате, волосся підіймалося вгору й укладалося гарними хвилями на тім'ї. Виразний, дужий голос. Як вилитий, створений на губернатора.

Все це передумувала в таємниці, у глибинах своєї душі. І йому — своєму чоловікові — про це ще не говорила. Ану ж він, випивши забагато вина, виговориться, хвалитися стане. Не вийде опісля сміх, як ось і тепер, коли Наконечна всім у великій таємниці оповідає, що це саме її чоловік буде за губернатора?..

18.

Але старий губернатор іще жив. Це було добре, але це було й погано. Було добре, бо був час підготовити справу кандидатури її чоловіка, було й погано, бо тимчасом треба було знайти якесь інше відповідне місце своєму чоловікові.

Таке місце, здавалося, й було, але обсаджене. Та годі! Хочеш деревце посадити, то мусиш йому викопати яму, а росте на тому місці інше, мусиш його усунути. Стоїть тобі яка людина на дорозі до карієри, то й під нею мусиш викопати ямку...

Одного вечора пані Розвадовська, сидячи в каварні „Зоря" проти входових дверей, чекала на посла Андрія Гарасимова. Він часто сюди заходив і забавлявся до пізньої ночі, але пані Розвадовська трималася від нього здалека. Гарасимів був опозиційним послом, а її чоловік на-

лежав до льояльної, урядової партії, за допомогою якої думав виплисти наверх. Але нині вона робила вийняток, хотіла говорити з послом Гарасимовим — справа була важлива.

Коли ввійшов, перша заговорила до нього.

— Пане после, як то ви тепер згорділи! Ніколи й не поговорите зі мною, старою, дурною бабою.

— Я, пані Зофіє?! — оправдувався він, цілуючи її руку. — Але ж ні! Це ви, пані Зофіє, сидите часом тут, у каварні, в такому товаристві, що мені, опозиційному послові, і годі вітатися з вами.

— Боїтеся? Ну, я вас не боюся! — сміялася пані Зося. — Коли маєте тепер час, сідайте коло мене. Що чувати у вас? Ви посол, сидите в столиці, цілий мішок новин мусите мати з собою. Нічого не знаєте? То я спитаю вас, що з губернатором? Коли вже почнете його бити в своєму часописі?

— Ми його ніколи не будемо бити, бо він іде разом з нами в боротьбі за автономію, — шепотів тихо. — І старий губернатор невдоволений політикою держави, яка не дає нам автономії. Проти цього і він протестує. За це його з'їли б і за це його б'ють, але ми за це саме хвалимо його і всіма силами його підтримуємо. Пані Зофіє, за що мали б ми його бити?

Щойно тепер спостерегла, яку велику дурницю сказала, починаючи з Гарасимовим розмову проти губернатора. Але скоро поправилася.

— Ой, яка я дурна! Що це я з вами почала проти губернатора. А то я дурна, стара баба! Що інше думала, а інше плету язиком. Про бурґомістра нашого міста хотіла говорити, не про губернатора! Не гнівайтеся! Стара та дурна...

— Пані Зофіє, ви ніколи не були й не будете старі, а щодо вашого розуму, то, їй-Богу, не знаю розумнішої жінки від вас. О, щоб і всі наші політики мали такий бистрий розум, як ви!

Заперечила головою, ніби то й не вірила його похвалам.

— Ет, компліменти, компліменти, пане после!

— Впевняю, що кажу правду, одну щиру правду А що ви, пані Зофіє, хочете від нашого бурґомістра?

— Видаєте часопис, у якому стоїте за правду, але ще ні разу ви не били нашого бурґомістра! Думаю, що тільки тому, що за своїми заняттями й не спостерегли тієї великої аномалії та кривди, що діється нам усім тут, у столиці нашої автономної країни. Та як це? Та куди це? Яким правом може неуроженець тутешньої землі бути в нас за бурґомістра?! Панове з панівної нації водно і водно співають нам про автономію, яку то вони нам ніби вже й дають, співають, щоб нам дурним замилити очі, а діла їх ось які! Не автономію заводять вони в нас, а день-у-день ображають і день-у-день нові кайдани на нас накладають!

— Пані Зофіє, те, що ви говорите, то це вже готова стаття. Чекайте, я собі це все запишу.

— Не пишіть, а то ціла каварня побачить, що я вам щось диктую! Слухайте тільки! В столиці нашої країни відважився уряд призначити за бурґомістра не тутешнього, а чужинця! І то ще якого чужинця! Видавалося б, що він перевищує нас своїми здібностями, що він мудріший, розумніший від нас усіх, а це — неправда! Він дурень, та й годі! Він тут і чужий, не родився тут, не жив тут і на нашому місті йому нічого не залежить. Господарює як на чужому, безнастанно задовжуючи наше місто. Ось зробив краєвий показ, на якому місто грубо доплатило. За цим збудував міську різницю, як знавці кажуть, нашому місту цілком непотрібну, бо надто велику, і — знов задовжив нас! Купив місце під новий парк, але парку вже не мав за що розвести, і знов збільшилися довги нашого міста. Опісля відійде собі, а платити будемо ми всі! А це злочин! А ще зважте, пане после, що наші міські податки та міські додатки до державних податків найвищі в цілій державі!

Посол захоплено потакував головою.

— А образа нас усіх тутешніх? Призначення в нас, у столиці нашої країни, бурґомістра-чужинця б'є нас всіх по обличчі! Ніби то ми всі тутешні вже такі дурні та недотепні, що між нами вже немає розумних, мудрих людей, які вміли б стати на чолі нашого міста! Це образа, це виклик нас усіх! Не так, пане после? А ви маєте незалежний часопис і на все це мовчите!

— Пані директорова! Ви сказали правду, що за своїми заняттями і клопотами я переочив оцю таку важливу справу. Пані директорова, ще нині пишу про це все статтю! Я вам вдячний і за те, що подали мені тему, а то я вже ви-

писався й часом відчуваю таку порожнечу, таку порожнечу думки, що годі це словами висловити. Тепер нова тема в мене! І б'ю, ой, як його буду бити!

По хвилинці запитав:

— А кого б ви поставили на його місце?

— Не знаю, їй-Богу, що не знаю! — відповіла. — Але так думаю своїм дурним бабським розумом, що в нас є багацько розумних, мудрих одиниць, які гідні зайняти це місце.

— А кого б ви думали?

— Про це ще час говорити, покищо ставаймо в обороні нашого міста і биймо, биймо, як у бубон.

— Ваш чоловік? —спитав він тихо.

— А чому не міг би бути й мій чоловік? Скажіть же ж самі, пане после, не є він сто разів ліпший від того чужинця?!

— Ліпший, і ми можемо його попирати.

— Хай вас Бог боронить, щоб ви його попирали! — Ви — опозиція і почнете його попирати, тим самим ви його вже й завалили. Ні, ви тільки бийте теперішнього, а решту я вже сама...

Стаття появилася незабаром.

— Читали ви статтю в „Автономії" проти бурґомістра? — питала пані Розвадовська сенатора Наконечного.

— Читав. Добра, дуже добра! — шепотів їй тихо, щоб ніхто не почув його думки.

— А панове з вашої партії що на неї?

— Одні мовчать, а другі кажуть: „Правда! Пощо дрібницями дразнити тутешніх? Хотять тутешні мати у своїй столиці свого за бурґомістра, то хай їм буде! Який розум вести бої за такі маловажні речі?! Хай буде їм і тутешній, однаково танцюватиме, як йому скажемо". Так говорить наш секретар Лисий.

Пані Розвадовська була вдоволена тією розмовою. Ще хотіла його запитати, кого він думав би на наслідника, але прикусила язика й замовкла...

19.

Так почався бій. Одночасно з тим почала пані Розвадовська готуватися ще до однієї речі, щоб здобути місце бурґомістра столиці країни, а опісля ще й місце губерна-

тора, і щоб загалом могти грати ролю в політиці — треба було з людьми вміти жити. Одного дня й виїхали панство Розвадовські до свого маєтку з архітектом. Цей оглянув їх стару хату й запитав?

— Кажіть, панство, що маю тут робити? Чи маєте які бажання? А може у вас уже готовий плян?

— Готового пляну ми не маємо, — відповіла пані Розвадовська. — А хочемо, щоб ви зробили нам такий плян. Наше бажання ось яке: з людьми хочемо жити, гостити їх у себе, й відповідно до того хочемо, щоб і наш дім був просторий, привітний, гостинний. Думаємо його перебудувати, щоб приймати сотню, або й більше гостей. Отже зробіть, пане архітекте, так, щоб тут почували себе всі, як дома. Щоб тут могли бавитися старші, щоб тут могла танцювати й молодь, щоб тут був куток і для жіноцтва, і для тих, що люблять грати в карти і в шахи, і для тих, що не люблять.

— Це все можна, аби тільки були гроші.

— Гроші є!

— Ваш старий дім перероблювати так, щоб мав вигляд модерного дому — немає потреби. Я відновлю його в тому самому бідермаєрівському стилі. Ось що я зробив би тут. Сидимо в їдальні. Цю їдальню продовжу ще на шість метрів і піднесу стелю, і таким чином дістанемо просторy, гарну залю, де зможе засісти до стола й сотня гостей. Тут зможуть відбуватися й концерти, і навіть театральні вистави — в добудованій частині лишу місце на маленьку сцену.

— О, це ідея! І театральні вистави можуть відбуватися в нас! — тішилася пані Розвадовська. — І чому ж би ні? Театр є, запросимо артистів і вистави будуть у нас! Чуєш, Олексо? Це ідея!

— Красно то буде! Я знав кому доручити перебудову нашого дому! — висловлював і він своє вдоволення.

— Передні дві кімнати, через які входимо до їдальні, старі, з чудовим склепінням, лишу. Тут місце для грачів, тілько дам більші вікна, щоб до кімнат більше впадало світла.

— Чудово, чудово! — захоплювалася пані Розвадовська.

— Четверту кімнату сполучу з п'ятою, щоб тим способом дістати простору, гарну гостинну кімнату. Вхід ли-

шив би я той самий, але по правому боці при вході є кухня й кімната для слуг. І ці дві кімнати беру для мешкання, а кухню й кімнату для слуг добудую. Стіни тут сильні, і на них поставлю поверх. Взимі, чи влітку приїдуть до панства гості, яких ви мусите й переночувати. Де їх подіти? На це будуть кімнати нагорі, там буде й кухня, в часі гостини страви будемо спускати вниз. З їдальні є тепер вихід на малий балькон. Той балькон поширю на велику веранду, на якій у літі грали б музики, а молодь танцювала б. Очевидна річ, що й електричне світло проведемо на веранду і скрізь.

Коли опісля вийшли на городець, архітект спостеріг, що недалеко від городця тече малий потік.

— Серед городця зробив би я малий ставок, розмножив би у ньому рибу, а ставок обсадив би я яворами й ясенами й наставив би лавочок. Чи може бути для гостей ліпша прохолода, як такий ставок? Вірте мені, що не один гість схоче тут вудкою ловити рибу, бо й такі існують на світі диваки. Чому не дати такому вудку, коли це його найбільша втіха? Загалом намагатимусь усе це так переробити, щоб гості різних характерів, різних вдач знаходили тут усе, що вони люблять, та що зможе їх забавити.

— А чи можна б зробити й біліярдову кімнату? — питав директор Розвадовський.

— І на це знайду тут місце, і на площу до гри в лявнтеніс. Чи згідні панство з таким моїм пляном?

Їм подобався той плян, і будівничий таки зараз зачав точно вимірювати стару хату, щоб у найкоротшому часі подати вже готовий плян, згодитися щодо ціни, і почати перебудову. До кількох місяців обіцяв скінчити працю, і вже нині можна призначити день великої забави, день першої репрезентативної гостини в панства директорів Розвадовських.

— З каменя сусідньої гори тут можна вибудувати штучні печери, які даватимуть холодок та задуму... В печері, біля ставка, можуть у вечір грати музики, коли гості сидітимуть на веранді за вечерою, або коли будуть проходжуватися між рядами пахучих рож.

— Чудово це буде! Чудово! Як у вимріяному світі казок! Чудово! Тільки, пане архітекте, швидко! З початком серпня в нас велике родинне свято! Там будуть грати музики, а тут танцювати! Чудово, їй-Богу, чудово це буде!

20.

Війна проти бурґомістра ішла далі в повному розпалі. Правда, деякі статті повторялися, переливали пусте з порожнього, але від часу до часу з'являлися нові напади, нові закиди проти нього...

Ось посварився на торговиці маґістратський слуга з якоюсь перекупкою. Хто тому винен, як не бурґомістер, який так дуже розпустив маґістратських слуг, що вони забувають уже про те, хто вони, і викликають сварки та лайки на торговиці серед білого дня...

...Збирали сміття до маґістратських возів, і надвіяв вітер, і частину того сміття розвіяв по вулиці. Хто винен тому, що бацилі заразливих хворіб розлітаються по місті, як не бурґомістер, який не постарався, щоб вози на сміття були закриті; навіть і тоді, коли до них всипають сміття...

...Утопилася дитина, купаючись у річці, то хто інший тому винен, як не бурґомістер, що не наказав примістити таблицю, що в тому місці є вода глибока, і малим дітям купатись заборонено...

...Завалилася нова, недавно вибудована кам'яниця і потовкла людей — хто інший тому винен, як не бурґомістер міста, який не допильнував будівничого...

І так далі...

Сенатор Наконечний казав у тому часі, що має багато клопотів. Пані Розвадовській оповідав про них:

— Гарасимів б'є бурґомістра, а наші земляки вже шукають наслідника того бурґомістра, вже ставлять кандидатів. Я голова партії, і до мене біжать уже за протекцією. На жаль, я не міг ще досі тієї справи обговорити з секретарем партії. А тут люди напирають.

— А за ким ви були б, пане сенаторе? — питала пані Розвадовська.

— То важка, дуже важка справа. Багацько прохає вже в мене протекції. Прохає в мене доктор Євреуський. Він каже, що хотів би бути за бурґомістра, бо чує в собі силу служити своєму народові, й каже, що має знаменитий плян, як оздоровити фінанси міста. А це все пусте. Він нічого не вміє, а хоче мати дві платні, бо одна не вистачає його жінці, що дуже багато видає. От що! Ну, хай би і дві платні, але він не таїться з тим, що хотів би з бурґомістра опісля стати й за губернатора, але де йому до губернатор-

ства! Де-де! Замолодий, за дуже честилюбний та задурний! Що він знає про політику, ту найхитрішу штуку?! І доктор Ковалів теж мріє про те, щоб хтось попрохав його, щоб став за бурґомістра, а опісля за губернатора. Але він з цими рахунками за культурний палац до нинішнього дня не в порядку, і де такому віддавати в руки місто?! Він уже довів „Народний Банк" до повного занепаду, то ще й місто йому віддавати? І той дурень Свобода прохав у мене протекції, і багато-багато інших.

— А за кого ви, пане сенаторе? Хто буде тим щасливцем, що ви промовите за нього своє слово?

— Ще не знаю, це ще таємниця... це так сказати б... з бурґомістра нашого міста можна вийти на губернатора, розумієте, отже не так легко і людей підібрати... Тут треба добре обдумати справу, оглянути такого кандидата з усіх боків, чи він гідний на таке високе, відповідальне місце. Це не штука пустити на таке високе місце невідповідну людину, а опісля що? Це ж політика, велике мистецтво!

— А я собі думаю та гадаю, що таки найліпший кандидат на бурґомітсра, а опісля й на губернатора — таки ви, пане сенаторе. Ви вже тілько маєте занять, їх усіх опановуєте, з усіма даєте собі раду. І говорім, куди хочемо, а в нас нема мудрішого, гіднішого й достойнішого від вас. Отже, чому про себе не говорите? Чому така перебільшена скромність, як у маленької дівчинки?! — спитала вона, пильно дивлячись йому в очі.

Він був задоволений її словом.

— Ви, пане сенаторе, вміли б добре та гідно репрезентувати наш край і наш народ, загалом нас усіх!

— І це мені вже казали... — відповів він. — Про це я й сам уже думав, але як мені самому про це говорити? Як мені самому виставляти себе кандидатом? Коли б то так хто інший...

— Чому ж мені цього відразу не скажете, пане сенаторе? Цю думку я піддам секретареві вашої партії. Скажу, що ви маєте вже тілько платних занять, вже тілько маєте доходів...

— Про мої платні краще не говоріть. Вони будять заздрість, і це може якраз дуже мені пошкодити.

— Чому? Це якраз за вас промовляє. Кого мають здібнішого від вас?

— Знаю, знаю, як ви такі ласкаві, тільки прошу обережно...

— Добре, я з ним поговорю...

Це були тільки такі малі епізоди, бо вона добре знала, що Наконечний не має жадного впливу на обсаду того місця — мальований голова партії. Більший вплив від нього мав уже секретар партії — інженер та посол Лисий, але і той не вирішував цієї справи. Справу вирішував президент краю, а воно загалом ліпше з великими панами говорити, сидячи за столом, як з малими, стоячи.

Президента краю вона знала. Знала також його жінку. Ніколи людина не знає, до чого їй друга людина може бути потрібна, тому треба завжди з людьми чемно й добре жити. І вона старалася з усіма добре жити, і особливо з тими, що мали владу в своїх руках.

Як тільки вони приїхали до міста, вона відразу запізналася з жінкою президента краю. Та стояла на чолі кількох добродійних товариств; пані Розвадовська вписалася зараз туди і пильно ходила на всі сходини, вечірки концерти та забави, які пані президентова влаштовувала на користь цих своїх добродійних товариств. Незабаром вони обидві й заприязнилися, а пані президентова піддала їй думку, щоб і вона — пані директорова — заклала добродійне товариство для бідної, опущеної молоді. Думка була добра. Щоб зібрати гроші, почала й вона влаштовувати вечірки та концерти, різні сходини й забави. А це було добре, бо скільки то знайомостей та сердечних приязней зав'язала вона та її чоловік на тих вечірках, концертах та забавах!

Найважливіше з тих усіх знайомств було з президентом краю. Ось недавно зайшла до уряду з запрошенням на нову вечірку. Дав гроші.

— І прийдете, пане президенте? Нам дуже залежить, щоб і ви своєю присутністю звеличали наше скромне свято!

— Не прийду, не маю часу! — відворкнув він своїм звичаєм, читаючи акти.

Але вона благально усміхнулася до нього:

— Від імени бідних сердечно дякую за гроші, а таки прохаю, щоб ви, пане президенте, звеличали наше свято своєю присутністю. Коли між вашими урядовцями тільки вістка піде, що ви, пане президенте, зробите нам велику

прислугу і прийдете до нас, тоді всі урядовці також прийдуть. Прийдуть урядовці і з інших урядів. Це буде не тільки велика матеріяльна, але ще більша моральна підтримка для нас!

Тепер уже усміхнувся.

— Прийду!

Прийшов, а вона приготовила всі ті страви, які він любив, і всі ті напої, які він радо пив, і посадила коло нього свого Олексу, і сама присілася, і добрих знайомих посадила, і вже давно минула ніч, а пан президент розмовляв ще з її Олексою і з нею, і хвалив, що вже давно не почував себе так добре, так вільно, як нинішнього вечора...

21.

Два урядовці, що приїхали з „Центрального Банку" провірити маєтковий стан „Народного Банку", не так зробили, як собі це уявляв доктор Ковалів, директор Розвадовський та інші. Доктор Ковалів і директор Розвадовський уявляли собі, що це приїдуть якісь старші панки, з якими можна буде засісти до склянки вина й по-приятельському, по-доброму буде можна поговорити... А тут приїхали два урядовці: один до сорока літ, з нахмуреним чолом, недобрий, як пес: не усміхнеться тобі, не пожартує. Другий молодший, мабуть, хворий на печінку: скривлений, мовчазний.

— Ми приїхали, щоб точно усталити висоту втрат вашого банку.

— Це нас дуже тішить, уже раз будемо мати порядок і в нашому банку! — підхоплював розмову директор Розвадовський.

— Тим самим усі банкові книжки стоять до нашої розпорядимости! — продовжував старший.

— Але ж це розуміється! — потакував директор Ковалів.

— Тим самим, доки ми не скінчимо нашої праці, банкова каса не сміє нічого виплачувати на підписи дотеперішньої дирекції. Всі асиґнати і всі ухвали дирекції й надзірної ради ми обидва мусимо підтвердити, інакше ті асиґнати й ухвали неважні.

— Як то? Як то? — питав доктор Ковалів.

— А я того нічого не розумію! — казав директор Розвадовський.

— Без нашого підпису банкова каса не сміє нічого виплатити. Це вам ясно?!

— Але чому? Та як то? Адже ж ми директори! Як то? То ми вже й не маємо права господарювати в банку?

— Не маєте! — звучала коротка відповідь.

— Та як то?

— Наш банк хоче перевести санацію вашого, хоче отже заплатити всі ваші втрати, тому й не може дозволити на якінебудь нові видатки без нашого відома, — пояснював старший з них, пан Качковський.

— Але ж такої умови між нами не було! — гарячився доктор Ковалів. — Я був на послуханні в пана міністра, я був на розмові і в пана директора „Центрального Банку”, але жадної такої умови не було! Ви маєте тільки провірити наше діловодство, маєте тільки провірити наші касові книжки і усталити, кілько грошей нам потрібно дати. Оце і вся робота ваша!

Пан Качковський аж тепер перестав жмурити своє чоло і сердечно розсміявся:

— І ми маємо дозволити і спокійно дивитися, як ви далі будете лізти в довги?! Ви вже здали іспит, що не маєте й поняття про ведення банку! І думаєте собі, що ми дамо гроші вам до рук, щоб ви знов їх розпустили?! Хто раз випустив золоте яблуко з рук, більш його вже не вхопить!

— Протестую проти того, щоб ви, пане, нас ображали! Протестую і проти того, щоб ви обмежували наші директорські права!

— А ви, пане директоре? — питав пан Качковський директора Розвадовського.

— Я нічого... коли так сказали пани у вашому банку... то видно, що так воно мусить бути... — відповів Розвадовський.

Доктор Ковалів ще не давався, протестував, скликав засідання дирекції й надзірної ради, грозив, що зателеграфує до дирекції „Центрального Банку”, що зриває з ними умову, але з усього того крику нічого не вийшло. Банк валився. Слава, що незабаром буде проведена санація, тримала його ще наверху. Коли ж тепер відкинуть тих двох провірників, тим самим і цілу санаційну акцію, і банкові співай уже вічную пам'ять. Так думали на засіданні.

Доктор Ковалів іще доводив, іще гнівався, ще загрожував, але й він кінець-кінцем мусів погодитися, а бодай удавав, що погодився. Відтепер він не мав уже жадного впливу ні на ведення „Народного Банку", ні на ведення культурного палацу. І директор Розвадовський не мав жадного впливу, та і не мав жадної праці в своєму бюрі. До нього приходили ще люди в банкових справах, і він широко переговорював з ними, але свої розмови закінчував завжди словом:

— Та я нічого проти того не маю, але вам треба поговорити ще і з паном Качковським, хай вам все це підпише...

Словами: „говоріть ще з паном Качковським, хай вам це підпише" кінчилася тепер кожна його розмова із сторонами. За кілька днів з ним вже ніхто й не переговорював, і всі йшли просто до пана директора Качковського... Директор Розвадовський ще тільки підписував листи, які йому давав Качковський підписувати.. Треба зазначити, що пан директор Розвадовський цілком не брав цього свого становища трагічно, навпаки, був ним навіть вдоволений. Перше приходили до нього раз-у-раз усякі люди й урядовці банку, і він мусів вирішувати замотані справи, мусів перше й журитися, клопотатися, звідки б то взяти гроші, а тепер усе це, слава Богові, відпало! Тепер він мав святий спокій! За нього працювали інші, а він тільки часом підписував, а платню брав однакову!

— Але ж тебе, Олексо, можуть кожної хвилинки викинути з дирекції банку, — боялася пані Розвадовська.

— Мене викинути з дирекції?! За що?! Я ж виконую точно, статечно свої обов'язки, дають мені підписувати — я й підписую. За що мали б мене викидати?! Крім того, це й не було в нашій умові, щоб вони мали право зміняти в нас членів дирекції! Навпаки, я тепер сиджу в дирекції тим сильніше та тим певніше. Банк не упав, а санований, а чия це заслуга — як, між іншим, не моя?

Але її це не заспокоювало. Вона не вміла того точно висловити, як та чому вона це відчуває, але якось інстинктово відчувала, що коли її чоловік не працює в банку, не веде його, а тільки підписує чужу працю, то тим самим він і непотрібний в банку. Вміють ті два завести в банку лад, то зуміють під своєю працею й підписатися. Переходово ті два ще не хочуть прилюдно виступати під своїми іменами й дають підписувати важливіші справи старій ди-

рекції банку, але це напевно тільки до якогось часу... І це тільки питання часу, коли її чоловіка висунуть з тієї директури...

При найближчій нагоді, коли була вечірка на користь бідних, пані Розвадовська була дуже ласкава до пані президентової.

— Мій чоловік тепер такий бідний! За інших так тепер терпить! — скаржилася пані президентовій і далі оповідала, як то попередня дирекція „Народного Банку" погано господарювала й наробила багато довгів. Її чоловік про все це нічого не знав і тому прийняв місце урядуючого директора в банку, а тепер за все це мусить відповідати... Все це його, мовляв, денервує й знеохочує, й гризе. Чужі гріхи! Як тяжко за них відповідати!

— Хто має відповідальне місце, мусить часто відповідати й за чужі гріхи, — казала пані президентова.

— Мого чоловіка це дуже гризе і знеохочує, і він хоче в найкоротшому часі вертатися на село. Далі будемо господарювати.

— А хто буде вести товариство опіки над убогими? І хто мені буде помагати?! Але ж, пані директорова, це не можливе, щоб ви кидали місто й повертали на село! Ви мусите лишитися тут, з нами!

— Як мій чоловік повернеться, і я з ним мушу. Він сам не дасть собі ради в господарстві.

— А хто ж тут буде працювати?! Хто тут такий розумний, чесний та статечний, що міг би ваше місце заступити? Кажіть, як хочете, а тут нема нікого!

— Можливо, але що я можу тут вдіяти?

— Як то? Невже ж немає жадного способу, щоб і ваш чоловік лишився тут, у нашій столиці?!

Пані Розвадовська задумалася. По хвилині щойно відповіла:

— Був би один спосіб.. але я не знаю... Не від нього це залежить, ні від мене...

— А від кого?

— Від вас, великоможна пані президентова!

— Від мене? Кажіть, а я все зроблю, що тільки буде в моїй силі!

— Кажуть, що має бути звільнене місце бурґомістра... Кажуть, що за бурґомістра має тепер бути призначений

тутешній, обізнаний з тутешніми відносинами... Кажуть, що саме тепер шукають кандидата... А це все залежить від вашого чоловіка, великоможного пана президента...

— Так і відразу було говорити! Ваш чоловік якраз на це місце годиться! Тихий, спокійний, льояльний, а до того і красно репрезентував би місто.

— До того працьовитий, сумлінний, — докинула пані Розвадовська. — Мого чоловіка мені годі хвалити, але що правда, то не гріх. І на господарських та фінансових справах, як директор банку, він добре розуміється. А місто в довгах, його треба фінансово піднести... Так думаю, що на це місце мій чоловік годиться, як ніхто інший.

— Ще сьогодні поговорю зі своїм чоловіком, і завтра зійдемося в цукорні, а я скажу, що думає мій чоловік. Та я думаю, що все буде добре.

Як нетерпеливо чекала пані Розвадовська наступного дня й умовленої години, коли мала зійтися з панею президентовою! Своєму чоловікові нічого не казала. Що він? Журиться він сам собою? Вона вистаралася йому про місце в банку, і вона мусить за нього думати, ходити, очима світити.

Коли пані президентова прийшла, її слово було коротке:

— Мій чоловік теж думав про цю справу і прийшов до переконання, що пан директор буде дуже добрий на голову міста. Між іншим, вирішила одна така дрібниця.. Не знаю, чи маю її вам, пані, оповісти? Може, погніваєтеся...? Ну, не оповім, одно скажу, що мій чоловік за вами. Такий, каже, услужний, такий, каже, тактовний, такий, каже, спокійний.

— Яка це дрібниця? — допитувалась пані Розвадовська.

— Боюся, що може образитеся.

— Але ж чого? Кажіть, пані президентова.

— Мій чоловік заїхав, оповідає, раз до вас на вино... Ми їли й пили, оповідає мій чоловік, і прохали й пана директора до столу, та він відмовився. Ми розмовляли між собою і співали пісні, та він не встрявав до нашої розмови. Ми курили і просили його, щоб з нами закурив, але він подякував, а ввесь час тільки обслуговував нас, дивився, в кого не було вина, і пильно доливав нам. Моєму чоловікові подобалася ця услужливість і скромність пана дирек-

тора. Особливо те, що він стояв осторонь з ліваром і не встрявав до їх товариства, найбільш подобалося моєму чоловікові, і це найбільш взяло його за серце. „Послужливий! — каже мій чоловік, — а такого якраз нам потрібно! Хай слухає, виконує свої обов'язки, а не пхається до політики, хай не виривається вперед із своїм розумом, а робить, що тільки йому скажуть". Але ви не гнівайтеся, пані директорова, що я все це переповіла, як пан директор з ліваром послужливо наливав моєму чоловікові, і якраз тим йому й подобався.

— Я з цього горда, що мій чоловік такий слухняний та послужливий! Як господар дому він і не міг тоді інакше зробити!

— Оце саме й подобається моєму чоловікові. Під словом чести зраджу вам іще одну таємницю. Теперішній губернатор зразив собі мого чоловіка, і уряд невдоволений з нього. Старий забагацько встрявав у політику, переговорює з тим запроданцем чужої держави, Гарасимовим. Старий губернатор вже кілька разів говорив з закордонним редактором, що тут нема жадної автономії, та що він, губернатор, не має жадних прав. Отже, з нього невдоволені всі і вже сьогодні розглядаються за його наслідником. Уряд бурґомістра вважає мій чоловік перехідним ступнем до губернаторства. Розумієте, пані директорова? Ви можете бути й панею губернаторовою, і я від щирого серця ґратулюю вам! А все — від того лівара.

Пані Розвадовській засвітилися очі.

— Дякую, сердечно дякую. Я й не сподівалася такої високої чести, такого високого визначення!

— А все від того лівара! — сміялася пані президентова. — Бачите, як то часом непомітні дрібнички вирішують долю, карієру людини! Мій чоловік вірить, що пан директор і далі буде такий слухняний, як був тоді в льоху. Жадна опозиція, жадна політика! Пан директор тепер добре робить, що не встряває до жадної політики, хай і далі так само робить. Ще одно казав мій чоловік. У нас демократія, народ володіє. За народ говорять його партії, отже треба, щоб партії висунули пана директора кандидатом на бурґомістра, а мій чоловік уже решту зробить. Мій чоловік уже говорив із секретарем селянської партії, щоб та висунула пана директора кандидатом. Буде добре, коли й пан директор ще з ним поговорить. І друга партія...

— Це народно-християнська. Вона теж буде за мого чоловіка.

— І соціял-демократична...

— І та буде за нього.

— Мій чоловік уже решту зробить і на село ви вже не повернете, а ми обидві й далі будемо працювати! Тільки прохаю: все це в найбільшій таємниці!

Пані Розвадовська приклала палець до рота.

— Від мене ніхто не довідається! Я вмію мовчати! Поговорю тільки з паном секретарем Лисим.

За кілька днів мали бути її іменини, отже, вона думала запросити до себе гостей, між ними, й секретаря Лисого. Своєму чоловікові наказала, щоб із секретарем Лисим запив побратимство.

22.

В банку провірювали тимчасом обидва провірники рахунки. Доходили до того, що банк потребує до вирівняння своїх втрат понад тридцять міліонів срібних, але понад десять міліонів з цього мусять покрити члени дирекції та надзірної ради, — це були гроші, які вони банкові завинили, і про які колись говорив міністер фінансів. Одного дня й попрохав директор Качковський до себе директора Розвадовського та доктора Ковалева.

— Панове перестали урядувати в банку як директори, але тут ми маємо ще полагодити деякі рахунки.

— Так, у мене ще невиплачений рахунок за мої поїздки до філій! — промовив доктор Ковалів.

— Це дрібна річ, а рахунки в нас інші та більші. Найперше хочу полагодити справу з паном директором Розвадовським. Вступаючи на службу до банку, ви підписали, що купуєте банкові акції за сто тисяч срібних. На цей рахунок ви не заплатили нічого, а мусіли б були тоді заплатити. Отже, ми вважаємо, що ви взяли тоді в банку позику на сто тияч і ці гроші вплатили на акції. Та позика з десятьма відсотками дорівнює нині 133.000 срібних. Крім того, перед трьома роками ви позичили в банку 700.000 срібних, а ця позика разом із десятьма відсотками виносить нині 876.200 срібних. Разом нинішній ваш довг виносить 1,009.300 срібних. На ці обидві позики ви мусите нам виставити нині довжний скрипт і дозволити вписати цей ваш довг на вашому маєтку.

— Що?! Я ніколи не позичав у банку такої великої суми!

— Разом ні, але за двома наворотами. Тут рахунок, прошу провірити! А ви, пане директоре, позичили шість років тому на купівлю банкових акцій так само сто тисяч срібних, опісля позичили ви знов 700.000 срібних, що все разом дійшло нині до міліона сорок тисяч срібних.

Директор Розвадовський обертав подану картку з рахунками в руках і дивився то на неї, то на пана Качковського. Своїми очима питав: „Чи ти здурів? Чи такі дурні жарти робиш собі з мене?"

— Цього рахунку я не признаю і не плачу! — кричав тим часом доктор Ковалів. — Яким правом ви домагаєтеся від мене звороту 700.000 срібних, коли цю суму признала нам дирекція банку на рахунок гонорару!

— За що? — спитав поволі пан Качковський.

— За добре ведення банку.

— Перший раз чую, що цю суму ухвалила вам дирекція й надзірна рада за добре ведення банку. Секретар записував усі ухвали дирекції й надзірної ради. Прошу, покажіть мені той запис.

Доктор Ковалів став скоро обертати в книзі засідань картку за карткою. В книзі засідань того часу, коли ділили ту суму, не була вписана ні сума, ні її розподіл між членами дирекції.

— Отже? — спитав з почуттям перемоги пан Качковський.

— Не вписано, значить, що ми цих грошей не взяли! Отже, чого від нас хочете?! — зі ще більшим почуттям перемоги питав доктор Ковалів.

— Коли не вписано, то це ще гірше свідчить про ваш спосіб урядування! — відповів Качковський. — Дозвольте, панове, що я пригадаю вам цю цілу справу. Перед трьома роками, коли банк уже починав падати, ваші земляки з Америки надіслали 25.000 долярів на закупівлю банкових акцій. На наші гроші це дало тоді 2,200.000 срібних. Ці гроші повинні були поплисти, як нова кров, у банк і мали поправити хоч частково його грошевий стан. Але ви, панове, зробили інакше, ви скликали засідання дирекції, якось так ви його скликали, що опозиція на нього не прийшла, і ви ухвалили собі, щоб ці гроші між себе розділити. Ви так ухвалили, але тієї ухвали ви не вписали до книжки

ухвал, коротко, щоб усі сліди за собою затерти. Один тільки клаптик паперу лишився, касир не хотів на ваше слово виплатити грошей, і ви написали на малому клаптику паперу: „Відповідно до рішення дирекції з дня... виплатити". Це єдиний папір на позичені 2,200.000 срібних. А тепер прохаю вас, щоб ви підписали довжні записи на вищезазначені суми, інакше я буду змушений на вас двох зробити карне донесення за розтрату банкових грошей.

Директор Розвадовський уже настрашився.

— Та чого б то ви, пане директоре, мали робити аж карні доноси на нас до прокураторії? Давайте довжний запис, я зараз його підписую!

— А чому має підписати й моя жінка? — питав доктор Ковалів.

— За ці гроші купили ви маєток і вписали на її ім'я.

— Подумаю до завтра ранку... А інші члени дирекції?

— Вже підписали. Цим способом я урятував банкові шість мілонів срібних! А це вже великі гроші! — тішився пан Качковський. — А тепер буде вже порядок у банку!

— Що мені з того порядку, коли я мушу платити! — подумав собі директор Розвадовський і тільки зітхнув...

Директор Розвадовський вийшов з банку і йшов повільною ходою. Думав. Уже від природи був такої вдачі, що не звик жадної події брати глибоко до душі, не звик переживати жадних сумнівів, захоплювань та глибоких струсів душі. А все брав спокійно, зрівноважено, а може й недбайливо. — „Якось то вже буде..." — звик звичайно говорити. Але нинішня подія в банку, підписання довжного запису на більш міліона срібних, таки брала його за душу, виводила з рівноваги.

До прокураторії доносять на злодіїв, убивників, злочинців, а він же ж нікого не вбив, не пограбував, ні чужої хати не підпалив! Чого ж йому загрожують доносом до прокураторії?! Це було одно, що виводило його з рівноваги. А далі, на його думку насувалася й друга справа. Увесь його маєток, землі, одідичені по батькові, родинне добро ще з часів Наполеона — з цього він завжди був дуже гордий — були варті півтора міліона срібних, а тут цей довг! З практики знав він, як то тяжко сплачувати високий довг, який рівняється вартості маєтку! Невже ж усе це мало б тепер пропасти за дурний довг у банку?! І ще

той хвалиться, що запровадив у банку порядок! Красний то мені порядок, коли з тебе шкіру деруть! Але що йому було робити? Не підписати й допустити до ганьби? Щоб до прокураторії на нього донесли?!

...Що ж він скаже жінці? — і на нього находив страх. Не казати їй? Однаково довідається, і буде ще гірше. А сказати — теж біда. І вже справа довжного запису відходила на друге місце, а на перше висувалося питання: як це їй сказати? Загроза доносу до прокураторії! Коли буде невдоволена, хай вона йде, щоб на неї доносили до прокураторії!

Коли вернувся до дому і все оповів, жінка сварила:

— Пощо ти підписував? Чому не прибіг до хати і в мене не спитав?

— Грозили доносом до прокураторії! А цей не жартує! І доктор Ковалів уже підписав, і всі інші.

— Бо всі такі самі, як і ти! Коли б так усі були змовилися, і всі відмовилися підписати, то що він був би зробив?! Ну, що? Викинув би вас з банку? І без того повикидав вас!

— Може й правду кажеш. Треба було порадитися! Та той настрашив прокураторією, а ти знаєш, що я завжди хочу далеко бути від поліції, прокураторії й суду.

Жінка добру хвилинку мовчала. Бачила, що був засмучений, і потішала:

— Ти підписав довжний запис на міліон срібних, але тих грошей ми не витратили. За американські гроші ми перебудували хату, це ж не витрачені гроші. Витрачені тілько ті сто тисяч на акції.

— Але ми маємо ще на щадниці сто тисяч, ними можна заплатити довг з акцій.

— Тепер згадав ти собі тих сто тисяч! Я їх давно вже вибрала і внесла до іншого банку!

— Ти їх вибрала? Тобі їх виплатили?

— Ти за них позабув, а тепер Качковський був би затримав їх на рахунок акцій. Я передчувала щось погане й вибирала по кілька тисяч, доки всі не вибрала. Безпечно є безпечно. Хто знає, що могло статися з банком, а так гроші в наших руках.

— Зосю, ти завжди розумна, передбачлива! — сказав і по хвилинці запитав: — А загалом що тепер з нами?

— Повертаємося на село. Секретар Лисий не висунув тебе в кандидати на бурґомістра, а висунув Наконечного.

— Що?! То він такий?! Обіцяв, цілувався зі мною, присягався! Що ж? Повернемося на село, і я буду знов воли й барани годувати. І культивувати японські плянтації жита та пшениці, бо недавно вичитав, що вони приносять великі прибутки. І так поволі з довгів вилазитимемо.

Тепер почала вона сердечно сміятися й поставила перед ним останнє число „Селянської Правди", органу селянської партії.

— Дивися!

На першій сторінці був його великий портрет з його власноручним замашистим підписом. Під портретом стаття: Пан директор Олекса Розвадовський — наш великий патріот і наш найбільший економіст.

Він сів і читав.

.....Внаслідок кризи, яка обгорнула нині цілий світ, наш „Народний Банк" попав у тяжке економічне становище... Але на чолі нашого банку поставило Боже Провидіння нашого великого патріота й найбільшого нашого економіста, пана Олексу Розвадовського. Він це спостеріг заранні, що внаслідок кризи можуть потерпіти найбідніші.. Ось тому не жалів він ні труду, ні праці, щоб санувати наш любий, нам усім дорогий банк... По довгих трудах це йому і вдало ся. Була складена умова в справі санації „Народного Банку" з „Центральним Банком", умова для нас дуже корисна.

Малі вкладники, які дістануть нині знову свої ощадності з добрими відсотками, будуть завжди вдячні панові директорові Олексі Розвадовському за його труд і пожертвування, і завжди будуть з вдячністю і глибоким поважанням згадувати ім'я великого патріота і нашого найбільшого економіста.

По проведенні санації „Народного Банку" пан директор Олекса Розвадовський не спочиває, а, як нас повідомляють, тепер звернув свою діяльність на інше поле: опрацьовує проєкт, як санувати надірвані фінанси нашого столичного міста.

Бажаємо від щирого серця нашому патріотові й нашому найбільшому економістові ще довгі літа прожити,

щоб міг виконати ще не одно велике завдання, яке на його плечі покладе Боже Провидіння. Молім Бога, щоб дав панові директорові Олексі Розвадовському довгий вік, щоб він міг і далі працювати над піднесенням добробуту, миру й щастя нашої країни, нашого міста і нашої нам усім милої республіки!"

— Красно написано! — промовив він, прочитавши. — Але дуже мало! Повинні були більше написати про мою особу. Як виглядаю, як виступаю під час різних репрезентацій. Але так, то все правда. Коли б не я, то й не було б санації „Народного Банку". Але про моє життя таки тут сказано дуже мало. Повинно тут бути, як то я ходив до школи, що я думаю про своїх професорів, бо це такий звичай, що так завжди пишуть у життєписах великих людей. І про це тут повинно стояти, як то я вів своє господарство, як умів плекати воли й барани й цим підняв господарство цілої країни! Все це повинно перейти до історії! А не напишуть про це інші, то я сам мушу про себе написати, що я думню, що робив, як працював ціле своє життя. А чому тут того всього тепер нема?

— Не виривайся перед батька в пекло! — відповіла пані Розвадовська. — Це тільки вступ до нового шляху, до твоєї карієри. Тут ще загалом і не сказано, що ти будеш за бурґомістра. Теперішнього бурґомістра авансують у фінансовій дирекції, де він досі служив, і він повернеться знову до свого уряду, тоді тебе призначать, а зараз по твоєму призначенні й буде довга стаття про тебе, про твоє життя, про твої заслуги. Після другої статті буде й третя — розмова редактора з тобою на тему твоїх задумів.

— Це добре, бо це, що нині написали — дуже мало!

— Не будь такий гордий! І це, що тут написано — і так неправда. Який же з тебе економіст?! А тут ще й сказано, що ти — найбільший економіст цілої країни!

— А хто це писав? Це, певно, ти писала!

— Не в тому річ, хто писав, а в тому, що все це неправда! А ти будь вдоволений, що так дуже тебе розхвалили, і більшого не домагайся!

— Ти вже знаєш, що все це неправда! О, ти завжди хочеш мене принизити!

Пані Розвадовська сміялася.

23.

Коли Розвадовський засипав того вечора, думав про свій новий уряд. Він його ще не мав, але думати можна. І думка полинула за думкою, і він став мріяти, як у казці. Стане він за бурґомістра міста, отже місто його, він на чолі, тільки наказує. В його руках великі гроші, а він ними господарює...

У статті було, що він упорядкує фінанси міста, піднесе прибутки... Отже, він мусить таке щось видумати, що дасть місту великі гроші, і цим він і прославиться на цілу країну, на цілу державу й далеко поза її межами... Ось зараз... Як був він у столиці сусідньої держави, бачив там підземний трамвай... чудова штука! Чому не завести його й у нашій столиці? Маґістрат сфінансує цю хитру штуку... а з усіх усюдів, з усіх країн приїздитимуть, хвалитимуть, а що найважніше — платитимуть! І всі питатимуть: „А хто це дав такий розумний задум? Хто здійснив таке мудре діло?" Це притягне багато людей до міста, оживе рух, місто піднесеться, забагатіє...

І в напівсні бачить він, як у дійсності... Біля маґістрату станція підземного трамваю... великі юрби народу зібралися біля входу до підземелля... А під землею гуде, гуркоче і дзвонить... Над'їхав віз. Віз не може всіх помістити. „Чекайте! — каже десь він, — незабаром приїде новий віз! Возів у нас досить!" І знову гуде, дзвонить, гуркоче, туркоче під землею.. А за той час зібралося знову так багато людей, що й новий віз не може всіх помістити! „Чекайте! — десь знову каже він. — Незабаром приїде новий віз. Возів у нас досить!"

А ввечері приносять до маґістрату гроші, гроші... а він сам, власноручно, відбирає їх, виплачує платні, а решта залишається в маґістраті, що повні каси, повні всі бюра, повні всі столи... аж на землі валяються гроші, гроші, гроші...

— А що?! — десь каже він до Миколяка. — Що? Ваші дрібні цеглинки, чи мої широкі задуми?! Ось глядіть!

Миколяк щось хоче відповісти, та що мудрого він може сказати?

Вранці він оповів своїй жінці про свої задуми з підземним трамваєм.

— То порадься з кимось, хто на цьому розуміється, а то можуть вийти з підземного трамваю такі самі міліонові прибутки, як і з кіна культурного палацу.

— Чому ти таке говориш?! Мій задум цілком реальний...

Кілька днів пізніше пригадав собі, що десь колись читав, що японці не сіють жита та пшениці, як у нас, а сіють спочатку розсаду, опісля пересаджують її, як у нас капусту. Кожну рослинку окремо, опісля підгортають, обкопують, підливають. Внаслідок цього ростуть жито та пшениця кущами і віддають в десять разів більше зерна, ніж у нас. В десять разів більше! У нас видає одно зерно пересічно десять, а в японців — сто! Коли б так засадити в нас одну десятину, то чистого прибутку буде яких п'ятнадцять тисяч срібних. А на сто десятинах буде прибутку міліон п'ятсот тисяч срібних! Це вже гарний прибуток! А коли б так засадити тисячу десятин, то вже буде п'ятнадцять міліонів срібних чистого прибутку. Правда, будуть і якісь там видатки, хай їм буде й на міліон срібних, хай їм буде й на більше, то завжди великий чистий прибуток лишиться! А це гріш! Такий гріш поставить наше місто впродовж одного року на ноги! Одна була шкода, про ці японські плянтації читав він колись, в якомусь часописі, а тепер не міг собі пригадати, де саме. А шкода, був би написав до редакції, щоб дали йому ближчі пояснення, як це робити, коли засівати розсаду, коли та як пересаджувати... Шкода...!

І про ті японські плянтації жита та пшениці оповів своїй жінці, але вона знову не розуміла цього діла й цілком ним не захоплювалася. Вона й не вірила в те, щоб він міг щось таке зорганізувати й повести.

І ще одна стаття з'явилася про його фінансові здібності і його призначено на бурґомістра міста. Став за бурґомістра і вже другого чи третього дня після призначення попросив до себе міського будівничого і, щоб піднести фінансовий стан міста, казав будівничому виробити плян підземного трамваю.

— Якого підземного трамваю? — питав здивований будівничий.

Тоді новий бурґомістр почав широко оповідати про свої задуми. Будівничий слухав, слухав, посміхаючись,

а коли промова вже була скінчена, знизнув плечима і сказав:

— Не знаю, чи цю вашу річ, пане бурґомістре, брати поважно, чи гумористично?

— Я цілком поважно її беру!

— Коли маємо взяти цю річ поважно, то от що я завважу. Наше місто мале, з одного кінця на другий переходимо за десять, п'ятнадцять хвилин, а між двома найбільш віддаленими краями — за півгодини. І число населення мале, тому й малий у нас вуличний рух. По місті їздять автобуси, але не можуть їздити цілий день без перерви, бо не мали б кого возити. Два автобуси збирають у нас подорожніх перед приходом кожного потягу й везуть їх на двірець, по приході потягу розвозять нових подорожніх по місті і далі спочивають до приїзду найближчого потягу. Автобуси не мають чого цілий день їздити по вулицях міста, а що робив би в нас трамвай? А ще до того підземний?

— Але багацько туристів, подорожніх приїздило б тоді до нас дивитися на підземний трамвай!

— Чи приїздили б дивитися на підземний трамавй — не знаю. Але на нас напевно!

— Не розумію, чому ви, пане інженере, поставилися так ворожо до мого задуму?

— У великих містах, де вже віддавна були трамваї, нині їх касують, як дорогу, невигідну річ, і замість них заводять скрізь автобуси. А ми мали б робити навпаки? Заводити те, що дороге і цілком непотрібне? Це кажу я загалом про трамвай, а про підземний вже й слова шкода, ця річ уже гумористична. На вулицях міста тілько місця, а ми ліземо під землю! Пане бурґомістре, може маєте ще який такий плян на оздоровлення фінансів міста?!

Чи він мав супроти такого ворожого наставлення супроти себе говорити ще й про свій другий задум?! У таких обставинах і при таких людях найліпше — мовчи!

І він мовчав. Урядував собі. Правда, ще недавно нарікав, що це його понижує підписувати тільки чужі акти, але, ставши за бурґомістра, був задоволений із свого уряду. Не мав що робити, ні за що не відповідав, а тільки підписував... Ні, мав іще одну роботу, яку високо ставив, якою дуже величався. Це були його промови, які виголошував при різних нагодах, підчас державного свята, або коли до

„його" міста приїздив який міністер, чи який інший високопоставлений гість.

Ці промови він сам собі укладав, при чому дуже дбав, щоб вони були у „високому" стилі. Правда, він сам себе вважав за великого демократа, говорив багато про рівність людей, але не любив ясного, загально зрозумілого стилю, а навпаки, хотів, щоб його розуміли тільки високопоставлені, освічені люди. Він не говорив, для прикладу: „Ми зійшлися, щоб відсвяткувати оце свято". Це було б дуже просто, дуже ясно. Він говорив: „Заля наповнилася по береги нашою приявністю, бо вона знає, що морем океану підчас бурі радістю хвилюють наші груди, громами Бескиду б'ється наше серце, і зливами повеней у часі повені переповнені наші серця з тієї причини, що це ваша ексцеленція, пане міністре, поміж нас були ласкаві завітати".

З таких і їм подібних речень він був дуже гордий. Ці „майстерно" збудовані фрази він часом переплутував — воно й не було легко їх усіх запам'ятати — і з цього виходили опісля замість сумних — веселі, а замість веселих — сумні речі. Якось виголошував він промову на жалібному святі з нагоди вбивства югославського короля Олександра. Під час промови він забув, з якої династії походив убитий король, з династії Обреновичів чи Караджорджіїв. Це його плутало, боявся згадати династію і викручувався увесь час, коли говорив про славні бої з турками. Все це його бентежило й розхвильовувало, що він не тільки увесь час переступав з ноги на ногу, але ще й наприкінці своєї промови замість сказати: „Вічная тобі пам'ять!" крикнув у авдиторію: „Великий королю! З грудьми на стривоженій, жалем перейнятій руці звертаюсь до тебе: — До свиданія! Здраствуй!"

Він головував і на засіданнях громадської ради, а коли не знав, що відповісти на якусь наглу пропозицію, звертався до свого заступника, який завжди сидів біля нього, і той йому підповідав.

Своїй жінці говорив не раз у тому часі:

— Коли так роздумую, бачу, що все це я здобув своїм розумом та своїми здібностями! Подумай тільки, наш край такий великий, має аж три четвертини міліона мешканців, а ніхто не доріс до того, щоб бути за бурґомістра столиці, тільки я!

Тепер носив він голову чим раз вище задерту догори, вже не добачував давно знайомих, особливо тих, яких не потребував. Він і говорив менше, а зате чим раз частіше нахмурював чоло, своєму обличчю надавав дуже поважного вигляду і тим самим викликав враження, наче він думає, розв'язує важкі проблеми життя...

...В „Селянській Правді" надрукували чорне по білому, що він найбільший економіст, і в це він свято вірив і часто починав свою мову: „Я, як найбільший економіст, бувший директор банку, думаю так і так"... і повторював якусь думку, яку почув від когось іншого. Реферати урядовців, які він тільки підписував, завжди називав своїми.

— Я про це думав, і он то яке я видумав. Без мене той референт не був би того написав. Я сам мушу думати за всіх!

Його гордість скріплювало й те, що його призначили незабаром членом дирекції міських електрівень, куди він ходив раз на місяць на засідання, підписував кілька листів, і за це діставав так само, як і сенатор Наконечний — 3.000 срібних на місяць. Він належав уже й до синдикату зерна, в якому теж раз або два рази на місяць ходив на засідання, підписував щось, що йому казали, й за це діставав теж кілька тисяч срібних. І ще до інших господарських та економічних установ він тепер належав, ходив на засідання, підписував і за це діставав гроші. Та чи він не мав права пишатися своїми економічними здібностями, які приносили йому такі великі гроші? Та чи не мав права про себе говорити, як про найбільшого економіста краю?

Пані Зося тішилася тим його піднесенням до слави, почестей і високих прибутків, але одночасно з цим її обгортав якийсь страх, якась тривога. Йому щастило, але ану ж одного дня дізнаються, що, крім гарного підпису й репрезентаційного виступу, він нічого не має?! Ану ж одного дня дізнаються, і він завалиться, як завалився в банку? Ось хоча б довги міста! Як і перше, росли вони вгору, й ніхто ними не журився. А що буде, коли знову хто знайдеться й почне в часописах бити її чоловіка, що він далі задовжує місто й не дбає про нього, як це було й за його попередника. І далі їздили вози із сміттям незакриті, і далі маґістратські слуги сварилися день-у-день з перекупками, і далі топилися ті, що не вміли плавати...

Він мусить внести щось нове в господарство міста! Ясна річ, що не ідею підземного трамваю, не ідею японських плянтацій, але щось розумне, нове. Що саме? — вона не знала, і від неї ніхто не міг того вимагати, щоб вона ще й це знала. Ось таке роздумуючи, пані Зося згадала Миколяка. Зайшла до нього до банку, але тут довідалася, що він з перепрацювання недужий, лежить у лічниці. Довідалася вона в банку і про те, що він тепер права рука нових директорів, і що вони без нього нічого не роблять. „Мудра голова!” подумала, купила китицю квітів і поїхала до лічниці.

— Квітка квітці! — промовила, входячи в кімнату Миколяка й подаючи йому квіти й тістечка. Вона, мовляв, уважала за свій обов'язок його провідати, бо вона завжди ставилася до нього з глибокою повагою й подивом до його здібностей та його таланту. Вона завжди говорила своєму чоловікові, щоб тільки його в банку слухав, а не доктора Ковалева, бо той, як злий дух, був оплутав її чоловіка. Але що могла вона тут зробити?! І яка шкода, що її чоловік не слухав його, Миколяка! Тепер перейшов банк у чужі руки, а ми повинні триматися купи.

Миколяк слухав тих похвал і в думці ставив собі питання: „І чого вона від мене хоче? Досі недобачувала мене, а нині такі похвали й така велика ласкавість! Мусить мати до мене якусь важну справу!” — і він пильно стежив, якими то дорогами, якими закрутами забігає її думка. Тільки його провідати — вона не прийшла.

Вона тимчасом випитувала про його здоров'я та життя. Миколяк сидів на ліжку і водно думав: „І чого вона від мене хоче?” А вона знову говорила про банк, що його захопили тепер пани з „Центрального Банку”, а він все це наперед передбачив!

— Вони не забрали в нас банку, а це наші погано, дуже погано, мушу сказати, господарювали. Тоді наші самі їх прохали, щоб перейняли наш банк. Думали, що ті переймуть, дадуть гроші і залишать наших, щоб господарювали. А сталося те, що завжди стається в житті. Хто дав гроші, той і наказує. А наші того якби не розуміли й тепер нарікають.

— А мій чоловік таки викрутився з цього і як був паном, так і лишився ним! Знаєте, що він тепер бурґомістер міста? Стоїть на чолі нашої столиці!

— Але коли б ваш чоловік був зреформував наш банк, був би став самостійним, ні від кого незалежним, правдивим паном! Наш банк у наших руках був би дав основу до життя сотням людей, сам незалежний, мав би більшу владу в руках, ніж президент краю. Все це було можливе! А нині — він теж пан, але залежний пан. Як я чував, найменшої справи не може сам вирішувати без згоди й волі панів нагорі. Що ж то за пан?!

— Все це тільки тимчасово, — відповіла пані Розвадовська. — А ви тут будете ще довго?

— Ще кілька днів, і вертаюся до своєї праці.

— Я мала б для вас маленьку роботу. Як пригадуєте собі, в наших часописах були статті про непорядки в маґістраті. Мого чоловіка дали туди, щоб завів там порядок, але — ви самі це добре знаєте — мій чоловік добрий, розумний, але до праці нестає йому часу. Тому от що ми зробили б. Мій чоловік візьме маґістратські книжки додому, а ви ласкаво переглянете їх і складете плян санації нашого міста, щоб з цим пляном міг виступити мій чоловік у маґістраті. Я певна, що так, як ви це зробите, ніхто інший не зможе цього зробити. Моєму чоловікові потрібне це до дальшої карієри, тому за цю працю ми добре заплатимо. Ваша праця не триватиме довго, вона має тільки висловити кілька нових розумних, досі ще цілком не висловлених думок. За працю добре заплачу, і крім цього, коли мій чоловік зробить карієру, ми не забудемо про вас, і вам теж доброю карієрою відплатимо. Для прикладу — директором банку ми легко можемо вас зробити, або якесь інше високе державне місце ми теж зможемо вам дати.

Миколяк добродушно усміхнувся й заперечив головою.

— Чому? — запитала тихо, не сподіваючись відмови.

— Про цю справу я загалом не бажав би з вами, пані директорова, говорити.

— Чому?

— Щоб вас не вразити.

— Але ж говоріть усе ясно, щиро!

— Я не вірю у здібності вашого чоловіка. Він не має свого бога.

— Він не має Бога? Він же ж такий побожний!

— Не має свого власного бога, свого власного ідеалу.

— Не розумію! Він не молиться до Бога! Як ви це думаєте?

— Не має свого власного бога, не має бажання жити самостійно, бути своїм власним паном. Колись був дідичем, був сам свій власний пан, ні від кого незалежний, а пішов до банку кивати головою на те все, що йому накаже доктор Ковалів. Хіба ж це пан? А тепер він у магістраті підписує акти інших, сам не творячи нічого. Хіба це пан? А тепер хотів би рости моєю працею! Ні, пані, правдивий пан не живе з соків інших, а з власних, як здоровий дуб чи здорова сосна, чи інше здорове дерево, що з твердої землі тягне животворні соки і пнеться вгору. І як директор банку ваш чоловік міг бути паном, та не був, а тепер ви, пані директорова, хочете, щоб я зробив плян санації міста. Пощо? Щоб ваш чоловік міг при допомозі того пляну зробити карієру? Ні! Чужим богам я ніколи не служив і служити не буду.

— Ви ще молодий, фантаст, нереальна людина! Думаєте, що тільки здібні люди вибиваються наверх! Це неправда! Ось ви здібні, а куди дійшли зі своїми здібностями?! З перепрацювання — в лічницю. А мій чоловік — скажіть собі щиру правду — ніколи не рвався дуже до праці, ніколи не сушив собі голови різними богами, але, бачите, репрезентує щось і є паном. А ви що? Працюєте серед гамору, крику й напруги аж до повного знищення нервів. А він нічого не робить, і в нього платня і прибутки вдесятеро більші, як у вас. При чому тут те, що ви називаєте „богом"? Мій чоловік гладенький у поведінні з людьми, завжди чемний, ніколи ні з ким не веде суперечки за якогось свого бога, і має вищу ціну, ніж десять таких здібних, як ви. Ось це річ, якої ви не розумієте..

— Може, я й не розумію, але все це — чужий бог. Платня вдесятеро вища від моєї — дуже красна річ, але вона мене не бере за серце. Мій батько, простий селянин, учив мене, коли вперше відвозив до школи: „Ідеш між панів, але не продайся їм! Ні за одежу, ні за мурований дім, ні за їжу, ні за гроші, ні за почесті!" От простий селянин попросту говорив, це те, що я кажу, що він мав свого бога. Такого бога маю і я!

— Отже, ви не хочете легко заробити добрі гроші?

— Не хочу!

— Так бувайте здорові! Вставайте скоро й вертайтеся здорові знов до вашої праці, до вашого бога!

Спочатку була пані Зося Розвадовська недобра на Миколяка, як завжди бувають недобрі ті, що привикли людей купувати, на тих, що не дають продатися. Була люта, але пізніше, пізніше роздумувала, роздумувала й прийшла до переконання, що її плян був дурний, нерозумний, а то навіть і шкідливий. Розумним пляном санації фінансів міста був би її чоловік показав, що він щ о с ь д у м а є, щ о в і н с а м о с т і й н о х о ч е п р а ц ю в а т и, а це було б нещастя. Він був би наробив собі багато ворогів! В кожній установі є люди, які не хочуть, щоб був заведений лад та порядок. І в маґістраті були злодії, які роками обкрадали місто, і ті найбільше боялися всякого ладу та порядку. Тяжка боротьба чекає кожного, хто схоче завести лад між злодіями. Її чоловік і не придавався на такого реформатора, ні на боротьбу із злодіями, і пляном санації фінансів міста був би тільки кинув на себе підозріння, був би знищив свою карієру!

Який чесний, який статечний цей Миколяк, що не злакомився на гріш!

24.

Тепер пані Розвадовська змінила свої воєнні пляни. Замість того, щоб її чоловік вибивався вгору своїми санаційними плянами, вона почала ще більш величаво влаштовувати гостини. Тепер запрошувала до себе вже всіх, хто тільки міг мати вплив на карієру її чоловіка.

— Коли я жила на селі, — говорила тепер не раз своїм добрим знайомим, — то жила я з добрими знайомими, з ким хотіла. Нині мушу гостити в себе людей чужих, часто й низького походження, але тепер такий час! Політика — це велике гунцвотство, оправдує всяке крутійство, всяке пониження, всяку нещирість і всяке кривлення душею. Що ж робити? І таких простих мушу до себе просити і гостити їх!

І вона гостила в себе всіх, від кого тільки залежала справа її чоловіка. Секретар найсильнішої партії в країні Іван Лисий був за найважнішого гостя. Хитра штука, завжди елеґантно одягнений, привітно усміхнений, поважна людина. Що коли обіцяв — дотримав. Це він допоміг її чоловікові стати за бурґомістра, і великою приязню загоріло тепер серце в пані Зосі Розвадовської до пана

секретаря, і ще більше до його пані. Як часто вона запрошувала тепер до себе пана секретаря, і ще частіше його паню. Як її гостила, як часто й сама бігала до її дому!

І гостила редактора місцевого часопису тієї партії. Це була мавпа! Лице кругле, червоне, як достигле яблуко. А на тому круглому, червоному яблуку — два великі круглі та блискучі невеличкі скла і ледве помітний плескатий носик. Мавпа! Але які то статті він умів писати! Як з чорного він умів зробити біле! Коло нього ходила пані Роздовська, як коло найбільшого ворога, в якого в руках була доля її чоловіка.

І Наконечного, голову тієї партії, голову без голови й без значення, також гостила в себе. Від нього багато можна було довідатися, що діється в партії.

І з кожної іншої коаліційної партії просила звичайно до себе голову і його заступника, й секретаря та кореспондента чи редактора. А за тими „політиками" йшов довгий ряд високих урядовців з краєвої управи і з фінансової управи, і з дирекції поліції, і з інших важних урядів.

Але були між ними і — пробачте за слово — свині. Вона прохала їх до себе, а вони — відмовлялися. Іван Лисий вів селянську партію, а робітничу вів один судовий радник. Між ними були непорозуміння, і один одному робив наперекір. Поставив Іван Лисий її чоловіка кандидатом на бурґомістра, то це поборював судовий радник від імени своєї партії, бо він мав свого кандидата. Поставив судовий радник когось вище в шкільництві, де мав вплив, то знов Іван Лисий бив того пана, скільки влізло. Так воювали вони обидва, а на цьому терпіли посторонні люди.

В суді була якась скарга „Народного Банку", що Ісак Апфельбавм не заплатив банкові свого довгу 20.000 срібних. Переслухали і її чоловіка, як свідка. А він, сирота, забув і за давнім своїм звичаєм розклав руки й промовив: „Не знаю! Не знаю про цю справу нічогісенько!" — „Але ж ви, пане директоре, підписали посвідку, що пан Апфельбавм повернув того й того дня увесь довг!" — „Не знаю, я нічогісенько не знаю!"

Це він казав щиро, правдиво, так воно справді було, але той злосливий суддя сказав усе це слово за словом вписати до протоколу. А опісля кореспондент тієї партії написав про все це у столичнім часописі. Мовляв, ось як то

в нас володіє селянська партія! На бурґомістра міста висунула людину, яка підчас судової розправи призналася прилюдно, що, як директор банку, не знає нічого про справу, в якій видав посвідку, що він тільки підписував, що йому давали до підпису! І тепер ця людина має господарювати фінансами міста! Вона має їх направити! Ще більше, злі язики говорять, що цей неук у фінансових справах має бути кандидатом на ще вище місце! І так далі й так далі бив цей кореспондент ворожу собі селянську партію її чоловіком!

Це було погано, і пані Розвадовська висушувала свій розум, як то зробити, щоб серце того судового радника приєднати для себе і для справи свого чоловіка. Хай вони б'ються між собою, яке їй до цього діло? Але в цій боротьбі хай тільки не б'ються її чоловіком. І вже була пані Розвадовська заприязнилася з жінкою того судового радника, і вже була заманила її до своєї хати, і вже прохала паню радникову приїхати до них на село, і вже пані радникова була на це згодилася, але радник... відмовився. Тільки через посторонніх людей довідалася пані Розвадовська, що пані радникова комусь-там сказала, що знов сказав її чоловік, що вона, Розвадовська, заріже чотириніжну свиню і цією чотириніжною двоніжних думає купити... Та він, мовляв, не належить до цього товариства! Так він сказав, а це поправді він, вибачте за слово, такий сам!

А раз із президентом краю була дуже прикра сцена...

Пані Розвадовська прийшла якось до його бюра запросити пана президента до себе на велику гостину — були іменини її чолоіка, Теплого Олекси. Прохала його чемно, делікатно, щоб був ласкавий звеличити їх дім своєю приявністю, та він пробурмотів до неї, як вовк, грубо, непривітно.

— Найперше платіть свої довги, опісля робіть гостини!

Стояла зніяковіла, язика в роті загубила.

— Так! Так! — повторив він. — Це щиро вам кажу, найперше платіть свої довги, гостина опісля! Ті судові розправи за банкові справи — один великий скандал!

Стояла знищена й однаково язика не могла знайти в роті. Щось стиснуло її горло.

— Пане президенте! — промовила тільки, і сльози стали їй в очах. Вибухнула голосним плачем. — Пане президенте!...

Він підвівся і підійшов до неї.

— Не гнівайтеся! Я таки не можу до вас прийти, бо мені, президентові краю, не дозволено ходити на такі гостини. Ще казали б опісля про мене, що я на спілку з вашим чоловіком — дефравдант.

— Мій чоловік — дефравдант?

— Ті американські гроші, і та справа з Апфельбавмом... Взяв 20.000 срібних і виставив посвідку, а в книжках ніде не записано. Боже, це в кожного може статися, але я не можу до вас їхати...

Вона плакала ще голосніше. Тоді президент взяв її за руку і поплескав по руці.

— Не плачте, ви тому не винні!

— Пане президенте, ви нині знищили мого чоловіка й мене!

— Пані, я не знищив ні вас, ні вашого чоловіка, і не думав ніколи вас нищити! Запам'ятайте собі, коли старий губернатор помре, і коли будемо нового настановляти — за вашого чоловіка я завжди буду пам'ятати.

Вона вже усміхалася.

— І?

— Більше нічого вам не скажу, а тільки це: за нього буду пам'ятати і всяких старань докладу, щоб він попав між кандидати, щоб саме він був за губернатора. Але в гостину до вас не піду, тому саме, щоб опісля не казали, що за ці гостини ваш чоловік і став за губернатора. Пробачте! Я може це нечемно спочатку вам сказав, але вірте мені, що саме так я думав, щоб опісля не сказали...

— Але що ж я гостям скажу?

— А яке діло вашим гостям, чому я не прийшов?! Скажете, що я хворий, маю приписану дієту, не можна мені по гостинах... І кінець! Цілую вашу ручку! — прощався він, відпроваджуючи її до дверей.

За дверима зупинилась.

— Це тільки він може так грубо говорити! Грубий, неінтеліґентний! Але, з другого боку, це він вперше сказав, що буде підпирати мого Олексу, і що мій Олекса стане за губернатора! Хай Бог простить йому і його грубошкірість!

І що ж? Була гостина і без нього. А втім, коли він уже обіцяв підпирати справу її чоловіка, то на гостині він цілком був непотрібний...

І яка то красна забава була і без нього! Які то красні були загалом її гостини! Ніхто в цілому місті, ні в цілому краю не умів так гарно, так щедро гостити в себе гостей, як вона! Ціле місто ворохобилося, коли їй чогось до кухні бракувало! А жиди купці все приносили, в усьому йшли їй на руку! І які то м'ясива, які риби, які вина, яка садовина, які квіти приносили на її стіл!

З якою ніжною тугою згадувала не раз опісля ці гостини! З яким замилуванням віджицвляла не раз опісля давно пригаслі образи!

Взимі чи влітку приймала гостей на селі. Приїздили авта за автами. Гостей вітала вона, чи її Олекса, вели в кімнати, а подітися було де в просторому, відновленому будинку. Старші, поважні в сальоні, молодь на великій, просторій веранді — влітку, а взимі — розсіяна по кімнатах. Цигани грали, а молодь, як виросла нива жита, коли на неї повіє легіт вітру — вже хилиться. Влітку, в погідні дні, гості були в садку на лавах під кріслатими горіхами, а дехто на килимах на землі. Тут, біля горіхів, горять вогні, на рожнах слуги печуть печеню, запах якої стелиться по всьому садку і манить до себе гостей. Слуги наливають у кришталеві чарки золотавого вина...

На просторій веранді плаче музика, а під кріслатим каштаном розляглися професори — два сини в гімназії. Біля професорів два великі деміжони вина, а професори лежать на траві довкруги деміжонів і філософують. Професор Олекса Шестидітий приїхав із жінкою й шестерма дітьми, розлігся і тільки наказує молодим Розвадовським:

— Ану, Іване, принеси ще трохи м'ясця і нових папіросок! А тільки вважай псяча лабо, щоб були добрі, бо горе тобі, як стрінемося в клясі!

А коли надвечір сум обгортав Олекси Шестидітого душу, він починав баритоном співати:

Ой, дубе, дубе зелененький,
Тко*) тебе ізріже,
Як я буду гнити?
Ой, дубе, дубе зелененький!

---

*) — Хто.

Ой, травко, травко зелененька,
Тко тебе іскосить,
Як я буду гнити?
Ой, травко, травко зелененька!

Ой, винце, винце черленоє,
Тко тя буде пити,
Як я буду гнити?
Ой, винце, винце черленоє,

Всі мовчали, бо професор Олекса Шестидітий мав красний голос, і його пісня брала всіх за серце. Її підхоплювали музики і все товариство з-під каштанів, і з-під крілатого горіха, і з веранди, і з сальону. І всі співали сумно:

Ой, винце, винце черленоє!
Тко тя буде пити,
Як я буду гнити?
Ой, винце, винце черленоє!

Усе це світова дрібниця, а все ж таки важливе питання: Хто тебе, винце, буде пити, коли нас не стане на Божому світі? Ой, винце, винце черленоє!

Гарні то були хвилини, є що згадувати на ціле життя!

По заході сонця, коли надворі ставало вже холоднувато, гості переходили в простору їдальню. Довгий ряд столів, прикрашених квітами, блискучою порцеляною і білим щирим сріблом. Сотня гостей, гармідер, шепіт, усміхи і жарти. А коли перейшла перша страва, Розвадовський підносив свою чарку вгору і виголошував промову:

„...Як шумливі потоки з різних гір, скель і полонин збігаються і лучаться в ріки, а ріки лучаться знов з іншими ріками і біжать у синє мор — так і ми лучимось без різниці народности і без різниці віри в консолідації всіх творчих сил в добро нашої милої й любої республіки! Лучімся всі разом!”

Гучні оплески лунали з усіх кінців залі. Дальші гості підносили свої чарки вгору, а ближчі підходили до нього, щоб цокнутися чарками. Музики грали державний гимн, і всі зривалися, як військо, з місця.

Другий тост був звичайно за Розвадовської здоров'я. Зразкова жінка, справжня мати, перша на ввесь край госпо-

диня! Як це красно вона вміє влаштувати гостину! Як чудово вміє забавити гостей, без різниці народности й без різниці віри. Вони всі почуваються тут, як у себе вдома, тут, у цьому сердечному, широму домі, а все це заслуга її, славної, всім дорогої, всіма любленої і всіма поважаної господині дому! Многая літа!

І музики тепер грали гучне „Многая літа", а всі гості підхоплювали і співали за її здоров'я. Вона кланялася на всі боки, а до неї підходили гості і вважали за пошану для себе поцілувати її в руку. О, це були хвилини, це було життя!

А скільки справ полагоджував її чоловік під час такого вечора! Скільки концесій виробляв різним купцям під час однієї такої вечері, при вині, при картах. Або скільки податкових знижок! Купці допомагали влаштовувати такі гостини, то й їм треба було допомогти...

Чим далі коло їх знайомих, приятелів та друзів ширшало і ширшало. Старі приязні скріплювалися, нові нав'язувалися. Із усесильним секретарем партії Іваном Лисим уже давно Розвадовський запив побратимство; запив побратимство і з іншими впливовими урядовцями, в руках яких лежало вирішення найважливіших справ краю. А високий надрадник краєвої управи запив із господинею побратимство і серед залі, перед усіма, поцілувався з нею.

—Зосю! Будь мені сестрою до самої смерти! Присягаю, що, як брат, буду тебе любити і все тобі зроблю, чого тільки в мене прохатимеш! — говорив напівп'яний.

А лабатий чорт — старий губернатор — жив і жив, і гостини мусіли тягнутися за гостинами. І коштували, ой, коштували! Великий гріх чекати на смерть ближнього, але пані Розвадовська признавалася до того великого гріху. І, ніде правди діти, її Олекса чекав теж нетерпляче на смерть лабатого чорта...

А як мучило це прокляте чекання! Велика честь, високий уряд, найвищий у країні. Так близько до мети, а старий живе, і заки помре, хто зна, що ще може статися! І президент краю може піти на пенсію, і секретар Лисий може змінити свою думку. Різне може статися, заки той помре. А він ще й десять років може жити!

Або ті довги! Тільки той, що сам улаштовує гостини, знає, що вони коштують! Доходи з села малі — тяжко, коли в місті сидиш, а на селі господарюєш. Платня в ма-

ґістраті не така висока, щоб на гучні гостини вистачала, отже позичаєш, щоб утриматися на поверхні товариського життя. Правда, дещо діставали вони даром, дехто й платив за інтервенції її чоловікові, але всього цього було мало...

І довги росли. Кільки цих довгів уже було? А хто числить свої довги, коли ще не думає їх сплатити? А той довг у „Народному Банку" більше міліона срібних... Невже ж повинні його увесь сплатити? Як? І з чого?

Аж хіба стане чоловік за губернатора, тоді й цей великий довг якось заплатиться. А покищо про це й неварто думати.

...А коли б так все це не вдалося? — приходила часом тяжка думка їй у голову. — Коли б так не вдалося? Коли б... ні, про це страшно думати. Коли б він був змушений повернутися на село, а село заберуть у них за довги... Ні, ні! Про це не можна й думати!

А покищо, щоб стати ще більш відомим і ще більш звернути на себе увагу, він став письменником. У „Селянській Правді" і в щоденнику, який видавав уряд, почали з'являтися його статті на різні-прерізні теми. Дехто знав, що до хати панства Розвадовських забігав часом увечір той редактор — мавпа — з круглим, червоним, як достигле яблуко, обличчям і з блискучими невеличкими склами на маленькому носі. Прибігав на вечерю, пив багато вина, а опісля виймав з кишені рукопис, написаний уже на машині, і читав. Читав по черзі під різними назвами: „Консолідація творчих сил держави", або „Яка має бути в нас автономія?", або „Як розв'язати справу нашої літературної мови", або „Значення лісів нашої країни", або „Розмножуймо нашу худобу". Розвадовський слухав і потакував головою.

— Так, так, саме так я думаю! Добре! Дуже добре! Давайте, хай підпишу.

— Сто срібних гонорару! — казав редактор, не випускаючи рукопису з рук.

— Чи не багато хочете, пане редакторе?

— Сенатор Наконечний платить мені завжди сто срібних за статтю такого обсягу, а за довшу — сто п'ятдесят. Платить без торгів, та без дискусії. Коли вам вона задорога, то купить він.

Розвадовський платив і підписував. А коли редактор відходив, Розвадовський говорив жінці:

— Яка шкода, що я не маю такого характеру, щоб сісти й написати статтю! Сто срібних лишилося б у кишені! Але хай чорт його вже побере! Статтю написав я добру!

25.

Аж по читирьох роках таких гучних гостин, такої тривоги та страху і такої плідної письменницької праці... одного дня в полудне в церкві задзвонили дзвони.

— Хто це помер? — питала пані Розвадовська слугу, що повернулася саме з міста.

— Кажуть, що це помер старий губернатор.

— Хай з Богом спочиває! — зітхнула й перехрестилася. — Вже був йому найвищий час стати перед Богом милосердним! Хай Бог помилує його!

Треба було піти на похорон. Її ж Олексі, як бурґомістрові міста, треба було виголосити зворушливу сумну промову про велику втрату, якої зазнав цілий край, якої зазнала й столиця цього краю через смерть старого губернатора.

— Олексо, щоб ти знов не сказав як югославському королеві: „До свиданія! Здраствуй!"

— Можливо, що саме цим разом йому скажу: „На многая літа! Здраствуй, що вже раз помер!"

Але він цього не сказав, а виголосив цілком пристойну промову. Правда, він повторив у ній багато старих, відомих фраз: і про море океану під час бурі; яке глибоким сумом та жалем хвилює нашу грудь, і про громи Бескиду, з якими порівняв цього разу благородні вчинки помершого. Мовляв, як громи Бескиду блищать і всім здалека видні і всім здалека чутні — так і вчинки померлого. І ще багато інших таких красних зворотів і порівнянь він ужив для прикраси своєї промови. Наприкінці згадав, підносячи руку вгору, що там уже відкрилося небо, щоб прийняти до себе душу праведника, якому від нас належиться: Вічная пам'ять!

Близькі йому ґратулювали, що гарно говорив.

— Не в тому річ, чи моя промова була добра, чи була погана, а в тому, що він уже помер і не стоїть мені на дорозі! — говорив жінці.

Тепер почалася біганина за опорожненим місцем. Кандидатів було багато, аж надто багато, бо як не кажи, а найвище добро, яке людина може тут досягти це — бути за губернатора... І за міністра добре бути, але міністер таки мусить дещо вміти, а від губернатора країни, про яку йде мова, не вимагали жадного знання, ні жадної праці, а платня була висока. Правда, з цього заняття деякі місцеві насміхалися. Казали:

— Уряд республіки має в нас завести автономію, але він її не заводить, а нам кидає одні фікції. Губернатор — та без жадної влади!

І вони між собою висмівали людину, яка за високу платню давала себе вжити за ту стіну, за якою нібито був будинок, але насправді це була одна порожнеча. Так говорили, але в глибині душі кожний з них думав собі:

„О, щоб так мене!.. Щоб хоча на один рік таке благо на мене”...

Не диво, що тепер, по смерті старого губернатора, багато людей мріяло про це місце. Ось перший Наконечний. Він був головою найсильнішої партії в краю, крім того був ще й сенатором, мав широкі знайомства і впливи, і тепер не сумнівався, що його покличуть на це вибране місце. Чекав. Як його денервував кожний лист з пошти. Але минали дні за днями, а його не кликали.

І посол Гарасимів — хоч був у гострій опозиції і працював за гроші сусідньої держави, думав нераз собі: „Ану ж уже помудріють там угорі і, щоб мене зробити нешкідливим, призначать на губернатора... Що ж? Чи прийняв би я це місце, чи ні? Мабуть, треба було б прийняти...”

І доктор Ковалів, хоч не був ні послом, ні головою жадної партії, мріяв тепер про губернаторство. Був директором банку, збудував культурний палац... Правда, ті обидві установи випали з його рук, але все ж таки він вважав, що він був єдиний у краю, що мав розгін, мав ініціятиву, мав силу волі здійснити, що задумав. Таких людей усюди потребують.

Всі кандидати бажали звернути на себе якнайбільше уваги. Вже перед тим почали були появлятися статті Розвадовського, появлялися й статті Наконечного на всякі біжучі теми. Появлялися й статті Гарасимова, а тепер почали

появлятися і статті доктора Ковалева. Перша його стаття була: „Хто повинен бути в нас за губернатора?", де вичислював прикмети, що їх повинен мати новий губернатор. Отже, людина не дрібничкова, а з широким світоглядом, з ініціятивою, з розмахом. Перше завдання нового губернатора — економічно піднести країну. Тим то за губернатора повинен стати той, що вже працював на полі економії, хто вже виявив на тому полі свої здібності.

А ця мавпа — як пані Розвадовська називала редактора органу селянської партії — мала тепер справжній рай. Приходив до гостинниці, а тут уже на нього чекав радник, чи надрадник фінансової дирекції.

— Пане редакторе, дозвольте, щоб нині я мав честь повечеряти разом з вами... Саме нині минає двадцять років, як мене прийняли на службу до фінансової дирекції. Увесь час я працював чесно, статечно, повний пожертвування. Людей я не кривдив і поза урядом працював для народу, суспільности. Хотів би вмістити у вашому органі нотатку про цей мій скромний ювілей? А вино яке будете ласкаві пити? Токайське, чи бурґундське? А така мала нотатка... хоч трохи щоб на мене звернула увагу... Ось такий доктор Ковалів аж кричить про себе у своїх статтях! Я сам не вмію писати статтей, тому прошу вас.

— Можна! — відповідав одним-єдиним словом пан редактор.

— А фотографію? Зробити образок? Заплачу́, подвійно заплачу́! Воно завжди краще... Пане редакторе, запевняю вас, що мені не йде про мої особисті справи, але так собі думаю, що урядовцеві, який чесно виконує свої обов'язки, завжди належиться якась сатисфакція, тим більш, коли він ще в силі віку і може виконувати й вищі, відповідальніші обов'язки... Ну, кажіть, не так?

— Так! — відповідав знов одним-єдиним словом пан редактор.

Добре бути редактором у таких часах. З'їсть вечерю, потім хоче ніби щось писати — зібрати матеріял до статті, та сам прохач виймає з кишені пом'ятий папір, а там усе написано, коли і де вродився, де і як учився, де і відколи служив, як працював, помагав бідним, як працюва для суспільности. Подивиться на це редактор, щось помуркоче і сховає у свою велику редакторську торбу, пообіцявши,

що надрукує цю статтю в найближчому числі. Опісля ще трьом іншим те саме обіцяє, і — нічого не вмістить.

— Не було місця... противиться лінії нашої партії... в чому саме? Не можу сказати, це велика таємниця. Але я думаю, що таки мені вдасться якось її вмістити. Побачимо! — і нова вечеря сама проситься.

Такі то чуда діються, коли люди хочуть здобути місце губернатора, в малому провінціяльному місті.

Але всі ці кандидати, всі ці радники й надрадники, що тепер вилазили з своїми кандидатурами, не були страшні ні панові Розвадовському, ні його жінці, лише двох вони боялися. Першого — доктора Ковалева. Його ніхто не брав поважно, бо він осмішив себе директурою в банку та своїм культурним палацом. Але він діяв енерґійно, на всі способи. Хто зна, якими дорогами тепер він піде, куди скрутить, щоб домогтися свого. Другий грізний супротивник був — сенатор Наконечний. Хоч секретар Лисий та президент краю обіцяли підпирати справу Розвадовського, але обіцянка — ще не діло. І Наконечний мав своїх прихильників у партії і в сенаті, і між урядовцями. А вже найбільше гнівило паню Розвадовську те, що Начонечний сидів спочатку тихо, чекаючи, поки його покличуть, а коли не покликали, то він тоді до діла, щоб на себе звернути увагу. Він їздив тепер по селах, ніби здавав звіти про свою працю в сенаті. Тієї праці було стільки, як кіт наплакав, але він величався, хвалився чужими ділами, обманював і оббріхував народ! А це паню Розвадовську найбільше гнівило. А його платні аґітатори, порозставлювані по різних кутках залі, кричали, що народ хоче його мати за свого губернатора. Народ за ковбасу, хліб та горілку одноголосно ухвалював, що хоче мати пана сенатора Наконечного за свого губернатора! По таких вічах той народ висилав телеграми до столиці, що віче в такому то й такому селі одноголосно домагається, щоб уряд негайно призначив пана сенатора Наконечного на губернатора країни.

— А то окаянна сатана! А то блазень! А то брехун! — лютилася пані Розвадовська. — Який це народ? За пиво, ковбасу?! Не народ, а аґітатори, яким він сам платить!

Після таких віч появлялися потім описи в „Селянській Правді”. Ось читала вона опис віча в селі Свободівці:

„НЕБУВАЛЕ СВЯТО В СЕЛІ СВОБОДІВЦІ.

В кінці нашого села виставили ми величаву тріюмфальну браму, прикрашену нашими національними прапорами. Біля цієї тріюмфальної брами останньої неділі зібралися ми всі, нетерпляче чекаючи на прибуття нашого любого пана сенатора Наконечного. З села приїхала теж бандерія на конях. Коні були прикрашені національними прапорцями, а всі селяни в різнобарвних національних строях. Коли над'їхало авто з нашим любим паном сенатором, заграла музика „Многая літа". На брамі красувався великий напис: „Вітаємо дорогого гостя!"

Від імени селян виступив староста села, вітаючи щирими словами оборонця селян — пана сенатора Наконечного. На цю промову відповів пан сенатор короткими словами, що він завжди вважав за свій обов'язок боронити селянське становище, досі його боронив і далі його боронитиме.

По промовах рушило авто пана сенатора, оточене селянською бандерією..."

Тут був уміщений образок: пан сенатор розпертий в авті, а біля нього вгорі кінські голови. Образок був трошки невиразний, але все ж таки на ньому виразно було видно гордий, самовпевнений вираз обличчя сенатора. Пані Розвадовська не могла дивитися на цей скандал.

— Він карієру робить, а грає ролю патріота! Такий дурний бик! А цю статтю напевно писала та проклята мавпа, що всім за гроші служить! Та проклята мавпа!

Але все ж таки, хоч пані Розвадовська не могла дивитися на статтю, не могла її читати, вона таки опанувала себе й прочитала до самого кінця.

„...Коли пан сенатор з'явився в залі, привітало його тут гучне й незмовкне: Слава! Слава! Слава! Потому промовляв пан сенатор, що доброго зробив він для братів-селян. Отже, він постарався, що уряд осушив поля в таких то й таких селах, він випрохав, що землеробський референт роздав стільки-то і стільки зерна на засів, і стільки-то і стільки на прохарчування селян. Це він виборов, що уряд казав зреґулювати там і там ріки, щоб не нищили селянських піль. Це він зробив, що уряд вибудував такі то й такі дороги, при чому наші селяни заробили великі гроші. Це він тепер задумує такі-то й такі нові реформи, це він водно тільки й думає, як допомогти селянам та як поліпшити їх гірку долю.

З великим захопленням прийняли селяни його звіт, а тоді виступив селянин Гриць Підбережний і промовив від імени всього селянства:

— Брати селяни! Ви чули, що для нас зробив великоможний пан сенатор Наконечний! Це один-єдиний наш щирий патріот, наш щирий друг та приятель! Це все зробив він, як сенатор! А що ще зробив би він для нас, селян, коли б так став за нашого губернатора! Тому ставлю пропозицію...

— О, так мужик на селі не говорить! — злилася пані Розвадовська.

...щоб ми прохали й домагалися від уряду, щоб нашого любого пана сенатора призначив за нашого губернатора!

Тоді в залі піднялися довгі, голосні, вигуки:

— Пан сенатор Наконечний за губернатора! Ми всі, всі за ним!"

Ось такі то були тріюмфальні віча, на яких домагався сенатор Наконечний високого уряду. Таких віч він мав за собою вже понад двадцять. Оце й найбільше злило пані Розвадовську.

— Пане секретарю! То Наконечний буде за губернатора? — питала стривожена секретаря партії Івана Лисого.

— Хто вам це казав?

— Ті віча...

— Пусте! одним-єдиним поважним кандидатом є ваш чоловік, а це все — пусте!

— Але як уряд, як держава загалом, дозволяє на такі віча, маніфестації?

— А по вічах телеграми й депутації до уряду, — сміявся секретар.

— Нічого цього не розумію!

— Вентіль! — відповів одним словом секретар.

— Вентіль? І цього не розумію!

А він нахилився до неї й шепотів:

— Тільки нічого нікому не кажіть, пані директорова. Селяни не платять податків і податкові уряди натиснули, силою стягають. Це викликає між селянами невдоволення, крик, протести. Ніхто ж не любить, як його за довги грабують. Тому й сказала наша партія панові сенаторові, щоб скликав по селах віча й вислухував прохання і скарги селян. Він це й робить, але використовує і для себе: його агітатори ставлять у всіх селах його кандидатом на губернатора. Правда й те, що ті віча трошки інакше відбуваються, як це описане в „Селянській Правді". Коли він виголосить свою промову, виступають звичайно селяни із своїми скаргами, що їх за податки грабують. Біля сенатора

сидить, звичайно, його секретар. Селянин скаржиться, а пан сенатор до секретаря:

„Запишіть все це, а ми з усім цим зробимо лад! Тільки запишіть! Я зроблю порядок з цими урядовцями з податкового уряду!”

Секретар пише, чи бодай удає, що дуже пильно все записує, а селяни стають на пальці й дуже пильно дивляться. В руках секретаря, в його олівці, на кінчику вирішується оця важна справа, що ось у Івана взяли за податки одежу, а в Грицька взяли теличку, тепер на кінчику того маленького олівця Іванова одежа і Грицькова теличка. І нові виносять справи, домагання та жалі. А пан сенатор водно та водно тільки наказує своєму секретареві:

„Запишіть! Виразно, товсто запишіть то!”

Люди вірять, що коли секретар пана сенатора все це запише, то вже й полагоджена справа. Його проголошують кандидатом на губернатора й тоді ще певніше вірять, що всі їх справи будуть прихильно полагоджені. Вони й прохають його, щоб за них не забував, бо скільки то вже всяких панів обіцяло тому селянинові всякі блага, а з цього потім нічого не вийшло. Отже, прохають його, а він, звичайна річ, обіцяє. Хоч, що може він зробити в податкових справах? Податок є податком, і його мусить селянин заплатити, в час. Але пан сенатор обіцяє, що все це направить, обіцяє навіть те, що коли стане за губернатора, то буде старатися, щоб селянські податки були нижчі.. буде старатися... Він обіцяє й те, що селяни дістануть нові праці при будові доріг, при направі берегів рік, щоб мали гроші і щоб тягару податків на собі не чули. Ось так він заспокоює народ, а вам це шкодить? — питав секретар паню Розвадовську.

— Він обіцяє, але саме тому, що він забагацько обіцяє, не може бути за губернатора. Але заспокоювати — він добре заспокоює.

Це трохи її заспокоїло, а ще, коли довідалася від секретаря про віче, яке скликав пан сенатор у Підберіжцях, то її настрій вже цілком покращав. У Підберіжцях недавно пан сенатор скликав віче. Але в тому селі мав Гарасимів своїх прихильників, і Гарасимів підмовив своїх, щоб розбили сенаторові віче. В Підберіжцях ніхто не виїхав за село вітати пана сенатора, а ще, коли він став промовляти,

йому перебивали. Коли він скінчив, виступив якийсь аґітатор Гарасимова і так почав говорити:

— Не слухайте, добрі люди, брехливих слів того пана сенатора! Все те, що він вам обіцяє та чим він сам себе вихваляє, неправда, обман, брехня, аби тільки вас міг зловити в свої чортячі тенета! Послухайте ви мене, добрі люди! Я був недавно на вічі цього пана в Свободівці. Там ми всі скаржилися на свою біду, і я поскаржився, що в мене забрали за податок бичка. Пан сенатор казав усе це записати своєму секретареві і обіцяв нам усім, що з тим зробить він порядок. Я й повірив у той порядок, а тут мені продали мого бичка. Я тоді до міста до пана сенатора на скаргу, а він до хати мене не пустив, він і говорити зі мною не хотів! Це такий сенатор? Такий оборонець селян? За губернатора він хоче бути в нас?! Ану, браття селяни, геть із ним!

За ним кричать і інші, підмовлені Гарасимовим, підмовлені та куплені. Кричать, а далі й починають битися, покищо тільки між собою, але близько коло пана сенатора, щоб і він дещо схопив. Пан сенатор бачить, що біда. Хотів би втекти до дверей, але не пускають чоловіки. Тоді він скочив через вікно, а за ним його секретар. Обидва хотіли дістатися до авта, але й тут збилися селяни в юрбу і не пустили. Пан сенатор утік у долішній кінець села, а його секретар у горішній. Опісля кульгав кілька днів, бо десь по дорозі впав і потовк собі ноги. Потім казав, що тут, у місті, вивихнув її собі.

— Це я бачила, це я бачила! — тішилася пані Розвадовська. — А добре йому так! А добре йому так! — вже весела раділа. — Хай він далі собі їздить, хай ще й розіб'ють йому голову! Пане секретарю, яка то я вам вдячна, що ви мені вияснили справу і цим мене заспокоїли. А в суботу ввечір буде вас чекати наше авто, прохаємо до себе. Мила забава буде в нас, скромненька та щиренька, як завжди, будуть найближчі наші приятелі й друзі.

— Хто буде?

— Як завжди, сама вибрана еліта. Поговоримо, побавимося трохи... Побачимо, хто переможе, чи той, хто шукає собі прихильників між простаками, чи той, що живе з елітою, з впливовими панами. В суботу вас чекає наше авто.

26.

Одного дня повідомили Розвадовського, що президент краю хоче з ним говорити. Пані Розвадовська почала боятися за свого чоловіка.

— Боюся що ти будеш їхати до президента і по дорозі знову помітиш якийсь красний ланцюг на корову, скочиш до крамниці, купиш його і з ним поїдеш на авдієнцію. Боюся й за те, що, може, не будеш чого знати, розкладеш руки і скажеш за своїм звичаєм: „Не знаю...”

— Чи вже не раз і не два говорив я в своєму житті з міністрами і завжди умів говорити, а це тільки ти вважаєш мене за такого дурня та неука. А щодо ланцюга, то хоч і купив би я його, і пішов би з ним на авдієнцію, то що тут було б такого дивного? Кандидат на губернатора хліборобського краю...

— Чи не кажу?! У тебе все можливе! Ну, не гнівайся, а скажи мені, що скажеш, коли з'явишся перед президентом краю?

— Що скажу? Скажу: „Високоповажаний пане президенте. Ви були ласкаві мене покликати до себе. Я з'явився оце до ваших послуг. Тепер слухаю, чим можу вам служити?” Тоді хай він говорить, чого від мене хоче. Ну, що ж недобре так буде? Думаєш, що я не вмію з високими панами говорити? А він мені відповість: „Хочу вас пропонувати на місце губернатора”.

— А ти що на це?

— Уклонюся й відповім: „Дуже мені мило почути, високоповажаний пане президенте, це з ваших уст...”, і так далі, і так далі. Не думай собі, що я забуду язика в губі! Він може мене запитати, як я буду урядувати, про це говорив я вже із секретарем Лисим і вже знаю, що маю відповісти. Відповім: „Високоповажаний пане президенте, я ніщо! Я все підписую, що до підпсиу мені дасте, чи що до підпису дасть мені ваш заступник. Я все підписую і більш нічого”.

— Це дуже добре! Пам'ятай собі, щоб ти не сказав там якої дурниці, а говорив тільки те, що тут мені говориш. А новий ланцюг купиш, як вертатимешся додому.

Коли пан Розвадовський став перед президентом краю, той сказав йому, що по довгім міркуванні і в порозумінні з коаліційними партіями вирішив висунути його, пана Роз-

вадовського, на губернатора та перед цим хоче обговорити з ним, як кандидатом, деякі питання, а саме хоче устійнити погляди на найважніші питання адміністрації краю.

— Як вам, пане директоре, відомо, в мировому договорі признано цій країні автономію, але цей мировий договір роблено при зеленому столику, і пани, які його підписали, не могли передбачити реальних вимог часу та місцевих обставин. Реальне життя пішло в цьому випадку, як і в багатьох інших, понад паперові договори. Життя, реальне життя, виявило, що ця країна, яка не жила ніколи вільним конституційним життям, не здібна ще сама собою управляти. Ось дивіться на такий „Народний Банк", яким ви управляли. Виявилося, що ви не вміли його повести, і довели його до повного банкротства. Як тепер передати вам ведення важливих державних справ?

— Це правда, повна правда! — промовив пан Розвадовський.

— За здійснення автономії побивається між іншими і посол Гарасимів, але ви знаєте, за які це гроші?

— Знаю, це я дуже добре знаю.

— Інші побиваються теж за автономію, беручи гроші знову ж таки від іншої держави. Чи можна серед таких обставин віддати в руки цих людей важні державні справи?! Вони першого дня зрадили б увесь край сусідам.

— Пане президенте, це все свята правда! — потакував водно Розвадовський.

— Серед таких відносин витворився нинішній стан. На папері автономія, але насправді країною управляємо ми, від імени центрального уряду. Перед нападами закордону ми боронимося, вказуючи на дві речі: уряд губернатора, який стоїть на чолі країни, і на те, що ми дійсно в міру того, як місцеве населення дозріває, і в міру того, як воно вчиться користуватися конституційними правами нашої держави, в міру того ми й поступнево здійснюємо автономію, передаємо чимраз більше справ до вирішення місцевих людей.

— Пане президенте, я цілком згідний з вами, і я на вашому місці інакше не вчинив би, інакше не вирішив би цих справ. Це дійсно так є, що ми ще не дозріли до того, щоб самі собою могли управляти. Я цілком згідний з вами!

— Ви згідні? Але чи ви, пане директоре, свідомі того, що ви тепер кажете? Чи свідомі ви всіх наслідків? Чи по-

стоїте ви й ділом за сказане тут слово? Розумію це так: ви заявили ось тут тепер свою повну згоду з нашою політикою, та щоб не думали опісля з опозиційними партіями, оплачуваними з закордону, виступити проти нас. Навпаки, ви зобов'язані разом з нами поборювати опозицію, яка підніматиме гасла автономії. Ви пригадуєте собі сцену з „Тараса Бульби", коли старий батько каже Андрієві: „Я тебе вродив, я тебе і вб'ю!" — Розумієте? Отже, як?

— Я вже сказав, — відповів пан Розвадовський — Про цю річ я довго міркував і ось тут святково заявляю, що боротьби за автономію не почну. Коли б тутешні партії почали й хотіли мене висунути на чоло тієї боротьби, я прийду, пане президенте, до вас і все точно розповім. Коли скажете, то разом з вами буду бити опозицію!

— Це добре, дуже добре і це собі все пам'ятайте! — був радий президент краю, по хвилинці додав, усміхаючись: — Ви, пане директоре, зможете боротися й за автономію, але з мого відома і ще ліпше — під моїм проводом.

— Як то під вашим проводом — проти вас, пане президенте? — запитав Розвадовський, якому це не було вже ясне. — Як то?

— Так, як я це сказав. Автономія належиться країні, ви репрезентуєте її, отже й боретеся за автономію, щоб вам не закинула ваша суспільність, що ви запродалися нам, але боретеся тільки з мого відома. Без мого відома жадної самостійної політики! До ведення політики — ми! А ви, майбутній губернатор, тільки під нашим проводом можете політикувати!

І на це погоджувався Розвадовський.

— А тепер кажіть, майбутній пане губернаторе, які ваші бажання? Може, маєте яку свою програму? — спитав президент.

— Програму? — спитав Розвадовський. — Програму?.. Властиво я не маю жадної програми... Коли зважити все те, про що ми перед хвилинкою говорили, а саме, що я мушу мати такі самі погляди на заведення автономії, як і ви, пане президенте, то коротко можу відповісти, що ваша програма — це саме і моя програма. Від вашої програми я ні на крок не відступлю.

— І це дуже добре... Але все ж таки: бажань не маєте ви жадних?

— Одно хіба спитав би я, чи буду я мати право призначати урядовців і яких саме?

— Призначати урядовців? А пощо ж вам це право?! Урядовців призначає краєвий уряд, якого президентом є я. Я й підписую всі призначення, побіч мене підписуєте й ви, як губернатор. Точніше скажу: ви підписуєте перший, а я щойно по вас. Якого права ви хотіли б іще? Кожний буде бачити, що першим на декретах будете підписані ви, отже кожний і побачить, що це ви призначуєте.

— Добре, добре. А учителів, сільських учителів не міг би я призначати сам?

— А хто ж би вас мучив такими пустими та маловажними справами? На це в нас урядовці, а ви тільки підписуєте.

— А коли б я так, для прикладу, не погоджувався з яким призначенням? Я не кажу, що не погоджуся... але припустім, що трапиться такий випадок... що я не можу погодитися... і я не підпишу... Що тоді?

— Коли б трапився такий випадок, що ви не зможете підписати якого призначення, то подасте причини, чому не зможете підписати, а справу вирішить пан міністер.

— Розумію, розумію. Це буде добре.

— Права ваші великі! — промовив президент. — Як губернатор, будете мати право давати ініціятиву до закладання гуманітарних, добродійних та культурних установ.

— Мені здається, що в нашій державі кожний громадянин має право давати ініціятиву до закладання таких установ.

— Це правда, майбутній пане губернаторе, але подумайте тільки, що ініціятива звичайного громадянина — звичайна, а ініціятива губернатора — губернаторська! Подумайте тільки, яка тут велика різниця!

— Ваша правда, пане президенте, що інакше воно є, коли скличе збори в справі заснування якогось товариства звичайний собі громадянин, а далеко, далеко інакше, коли такі збори скличе губернатор! Так, ваша правда! Але я хотів мати право давати ініціятиву і в економічних справах.

— Шануємо ваше бажання, і ви будете мати право ініціятиви і в економічних справах. При чому не забувайте, що найважніше ваше право і найпочесніший ваш обов'язок — репрезентувати.

— Це я знаю, це я вмію!

— Репрезентувати, промовляти від імени краю — в країні й поза її межами. Це, майбутній пане губернаторе, важніше, ніж ви собі уявляєте. Це слава, це честь, яка не кожному смертному суджена. Досі репрезентували ви тільки наше місто, а тепер — цілий край! До нас приїде, або через наш край переїздитиме, для прикладу, який король, чи президент сусідньої держави. Хто вийде його привітати, як не ви? Хто попрохає його до себе в гостину, як не губернатор краю?! Хто засяде по правому боці короля, як не ваша пані? А про це вже я й не згадую, що про такі стрічі пишуть опісля столичні часописи, наші й закордонні! Такі стрічі висвітлюють сотні світливців, у всіх столичних часописах появляються образки. „Пан губернато Розвадовський вітає такого-то й такого короля. Пан губернатор Розвадовський приймає в своєму домі такого-то й такого короля"...

— А промовляв би до нього я? — питав Розвадовський, приголомшений майбутньою славою й честю, і йому вже нині від тієї майбутньої слави й чести дрижали нерви і горіли очі. — То я промовляв би до нього?

— Розуміється, ви і тілько ви. Щоб ви не мучилися, дістанете завжди вже готову промову.

— Розумію, все це я добре розумію, але тут одна біда. Але як я до такого короля буду промовляти? Я ж не вмію чужих мов...

— По своєму, як умієте. А тоді виступить якийсь перекладач і ваше слово за словом повторить мовою короля. Король на це відповість своєю мовою, тоді знов той самий перекладач перепозвість вам усе по-вашому. А опісля знову в усіх світових часописах ваша промова до такого-то й такого короля і його відповідь вам. Кілько людей буде вам заздріти! Кілько людей дало б грубі міліони, щоб могли тілько сісти, здалека послухати короля, а ви сидите біля нього, ви вільно розмовляєте з ним, вас висвітлюють разом з ним! Подумайте тільки, яка велика, яка надзвичайна честь!

— А коли приїде до нас який король чи президент?

— Цього ми ще не знаємо, але все можливе. В цій справі вже дещо робиться, але покищо все це ще у великій таємниці, і нічого певного не можу вам сказати. В одному запевняю вас, вірте мені, що велика, надзвичайна честь

чекає вас, як губернатора. А ваша пані добродійка в яких буде почестях, в якій великій славі!

З цієї розмови були обидві сторони вдоволені. На відході президент просив, щоб про цю розмову Розвадовський нікому не говорив ні слова. Коли розголосить, то завалить сам себе...

— І я прошу вас пане президенте, нікому ні слова, що я на все погодився.

І так вони розійшлися. В тому часі переговорював Розвадовський і з усіма політичними партіями в краю. Кожній обіцяв, що тільки її справи буде боронити, та тільки, щоб про це ні слова, щоб інші партії не довідалися...

27.

Тяжке це життя! Як часто сняться нам усякі буйні сни, які в житті не здійснюються, залишаючи в серці лише жаль. Або: скілько то разів ставимо собі в житті цілі, до яких прямуємо, боремося за шлях до них, переборюємо всякі перешкоди і, коли нам уже здається, що ось-ось ми вже коло цілі — перед нами виринають, як з-під землі, нові перешкоди. Скільки то разів гонимося за нашою ціллю, як мертвяк у казці за дівчиною, а та дівчина кидає мертвякові перешкоди й ними стримує його. А коли, здається, що він її наздогнав, — заспівав півень, і все щезає.

— Ось так і ми гонимося за тим губернаторством, а заспівав півень, і пропало все! — говорила пані Розвадовська.

Причиною до таких сумних слів та рефлексій давали вістки, які приніс секретар селянської партії пан Лисий, і які поширював і Наконечний.

По місті кружляли вістки, що президент краю дав міністрові внутрішніх справ на місце губернатора трьох кандидатів. На першому місці стояв Розвадовський, на другому — Наконечний, на третьому — доктор Ковалів, який властиво, і не входив у гру. При кожному кандидатові був його життєпис, його характеристика, і його політична та громадська діяльність. Секретар Лисий, втаємничений у ці справи, давав слово чести, що президент краю намітив на місце губернатора Розвадовського, як найбільш відповідного. Але Наконечний був сенатором, часто пробував у столиці, мав широкі знайомства, знався добре і з міні-

стром внутрішніх справ, і міністер став по його боці і хотів мати його за губернатора. За сенатора Наконечного промовляло й те, що він був судовим радником, отже, правником і більше розумівся на управі краю, ніж Розвадовський, який мав скінчену тільки гімназію, а прав не скінчив. Міністер підносив ще й те, що Наконечний працював на політичному полі в найбільшій партії краю, їздив часто по селах, селяни його знали, він мав між ними мир, вони й домагалися безнастанно, щоб призначити сенатора Наконечного на губернатора. Чому цього не зробити? Наконечний на ціле небо стояв вище від Розвадовського.

— Але за мого чоловіка стоїть президент краю! — боронила позиції пані Розвадовська.

— Все залежить від того, хто покажеться сильнішим у столиці. Наш президент, чи міністер внутрішніх справ.

— А ви думаєте?

— Не знаю. Мене не втаємничують у всі ці справи. Я маленька собі людина супроти всіх тих панів і не бавлюся в жадні пророкування. Не знаю. Однак гадаю, що пан президент схоче поставити на своєму, хоч, певна річ, що й міністер забажає поставити на своєму...

— Домовився б з вами! — ніби жартувала пані Розвадовська, але насправді її огортала злість і на Наконечного, і на президента краю, і на секретаря Лисого, і на всіх і всіх. На Наконечного, що мав уже стільки гарних занять і такі високі платні, а другому не хоче дати їсти нужденного шматка хліба... І на президента, що не хотів переперти своєї волі. Бо ясна річ, коли б він захотів поставити на своєму, то вніс би резиґнацію, поїхав би до самого президента республіки! Коли б він хотів, то умів би поставити на своєму. За що була люта на Лисого, вже й сама не знала. Мабуть, за те, що про ці речі говорив так спокійно, вільно, як про щось йому чуже, далеке, а до них кільки разів заїздив, кільки разів його частувала як першого, найважнішого гостя! А нині всі ці речі йому такі далекі і такі чужі!

Але що було робити, щоб направити зло? Декрет Наконечному не був ще написаний, отже все це можна змінити. Але як? Вона нервово бігала по кімнаті й майже кричала:

— Тут треба щось робити! Сама не знаю що, але конче треба щось робити! Олексо, думай!

А він, своїм звичаєм, розклав руки і промовив:

— Не знаю!

— Не знаю! Це одно ти вмієш сказати! А це твоє діло — не моє! Іди до президента!

— Чого б я ішов? Лисий подав нам ці інформації в якнайбільшій таємниці.

— То їдь до міністерства, спитайся, як стоїть справа.

— Ніби то так легко дістатися до міністра! А хоч і дістануся, то що я йому скажу? Він волів Наконечного, бо він судовий радник, чи навіть надрадник, доктор прав, сенатор, і що я йому скажу? Що є він надрадник, доктор прав, сенатор?

— Але щось конче треба тут робити! Олексо, думай!

— Коли ти нічого не можеш видумати, то що я видумаю? Не знаю.

— Ти мусиш це знати!

— Жінко, я не знаю. А кажеш ти, що тут конче треба щось робити, то йди й питай людей, що вони роблять, коли мають щось зробити.

— До президентової іду!

Але президентова чи нічого не знала, чи не хотіла сказати, досить, що пані Розвадовська вернулася з тим самим, з чим пішла. А тимчасом із столиці вернувся й посол Гарасимів і привіз вістку, що міністер внутрішніх справ підписав уже призначення сенаторові Наконечному. Справа пішла вже до президента республіки, який теж уже це призначення підписав. В найближчі дні це призначення буде урядово оголошене.

А коли того дня зайшов Розвадовський до гостинниці „Зоря", то побачив там великий натовп людей В залі, ліворуч від входу, всі столи були сполучені в один довгий, при столах було людей, як на королівському весіллі. На чолі стола — Наконечний з жінкою, а далі — його знайомі, друзі.

— Що це таке? — спитав Розвадовський у прислуги.

— Пан Наконечний став за губернатора. Влаштував вечерю для п'ятдесят людей, але їх більше.

Неначе з-під землі з'явився доктор Ковалів. Задиханий, поправляв на голові волосся.

— Чого стоїш? — спитав Розвадовського. — Наконечний за губернатора. Всі йому ґратулюють, ходи й ти! Правду сказати, з нього буде ліпший губернатор, як ти. Він правник, знає обставини, людей...

— А ти? — спитав Розвадовський, здивований, що доктор Ковалів бере так легко свою програну справу.

— Я? А що я? Я й не побивався за тим губернаторством, там треба було згодитися на соромні умови, а я чого б мав годитися? Багацько дурниць зробив я вже в житті, ніхто з людей від них і не вільний, але робити підлості, складати соромні заяви — того не роблю. Пробач, я спішуся до товариства.

Розвадовський стояв хвилинку, не знаючи, що йому робити.

— Ходім до ґардероби, і другими дверми вийдемо. Не можемо ж іти в товариство того, що так нечесно проти нас воював! — промовила пані Розвадовська і потягнула чоловіка за рукав до других дверей.

Мовчки верталися додому. Справа — програна. Що тепер йому робити? Його місце бурґомістра було тільки переходове, доки не стане за губернатора. А тепер ним не став, отже, з маґістрату скоріш чи пізніше доведеться йому вибиратися. Але куди?

На село?

А що з довгами? Більш як міліон срібних! Як став би за губернатора, то думав би їх якось то сплатити, а тепер?

Не спала тієї ночі пані Розвадовська, не спав і Розвадовський, перевертаючися з боку на бік. Пропало все! Вже так близько було мети, а тут усе урвалося. На думку приходила йому річ, що стільки разів скріплювала його гордощі, підносила вгору голову. Село належало до його родини, до панів Розвадовських, ще з часів Наполеона, переходило з покоління на покоління, аж дійшло до нього... Ліцитація! — і він уже бачив у своїй уяві, як у суді ліцитують його село... Красні будинки, вироблені поля, а люди дають дрібні гроші, як завжди в таких випадках, на його банкротстві хочуть збагатитися.

— Дикі звірі, шакали! Збіглися на моє нещастя! — стогнав Розвадовський.

— А я собі думаю, що тут щось не те! — знайшла пані Розвадовська потіху в своєму горі. — Дивися, Олексо. Коли б Наконечного призначили на губернатора, то це призначення було б зараз оголошене в урядовому деннику, як було твоє на бурґомістра. Зараз було б, як тільки його

підписали. А призначення Наконечного вже було оголошене?

— Не було. Я читав найновіше число урядового денника.

— Отже він не призначений! І не буде призначений! А завтра рано треба купити урядовий денник і знов подивитися. А не буде ще день, ще два, тоді наша виграна, тоді я сміюся з Наконечної, що так осмішилася разом з своїм чоловіком. Спи і будь спокійний! Моє серце віщує мені тільки одно благо.

І справді, наступного дня призначення не оголошували в часописах. І знов минув день, і знов зійшло сонце, і вийшли часописи, але знов без оголошення призначення. І знов був вечір, і знов зайшло сонце, і зійшло наступного дня, але знов про губернаторство Наконечного — нічого.

— А я тобі казала! Я тобі казала! — тішилася пані Розвадовська. — Я тобі казала. В мене добрий ніс, добрий нюх. Наконечний губернатором не буде, а будеш таки ти! Побачиш, що правду, як завжди, і цим разом маю тільки я!

І ще минуло кілька днів, як до телефону покликав президент краю Розвадовського. Повідомляв його, що міністер внутрішніх справ бажає його пізнати, тому в найближчу середу чекає його в себе.

— А призначення Наконечного ще не підписане? — спитав Розвадовський.

— Хто вам це казав? Перед від'їздом прошу зайти до мене.

Це була нова радість! Нова радість пана Розвадовського, ще більша радість пані Розвадовської, що й цим разом вона мала добрий нюх, добре визнавалася у відносинах. А ще сильніше зростала їх радість і їх злорадість, як довідалися, що таке саме запрошення на найближчий четвер дістав Наконечний Виходить, що Наконечному ніхто нічого не підписував, а все це він виссав з пальця! І який необережний, який самовпевнений! Гостину на сотню людей справляє! А добре йому так! Скільки він заплатив, і як він цим осмішився! — тішилася пані Розвадовська і вже міркувала, яку науку виголосить при найближчій нагоді Наконечній.

Отже, пан Розвадовський мав їхати до столиці на послухання до міністра внутрішніх справ. Справа не була

така проста, така легка, така звичайна. Пані Розвадовська промовила до чоловіка:

— Я дуже боюся, щоб ти не сказав чогось дурного міністрові, або, щоб їдучи до нього, знов не скочив до якої крамниці купити ланцюг на корову, чи якийсь там серп... Знаєш, — я поїду з тобою. Заведу тебе під самі двері і там почекаю. Тоді я буду певна й безпечна. І по дорозі обговоримо ще деякі справи...

28.

Прийняття в міністра внутрішніх справ було коротке й випало, як цього заздалегідь був певний Розвадовський, прихильно для нього.

Ставши перед міністром, він спитав, чого пан міністер був ласкавий покликати його до себе? Пан міністер відповів, що президент краю висунув його, Розвадовського, кандидатом на губернатора, і ось тепер він, міністер, хоче його пізнати й довідатися, яка в нього програма, на випадок, коли б він став губернатором.

— Моя програма? — відповів Розвадовський. — Це ви, пане міністре, і ваш уряд маєте свої програми, і це ви будете їх здійснювати. Я до цього не втручаюся. Я одно знаю, що все це маю підписати.

— Це гарно з вашого боку, що ви таке довір'я маєте до нашого уряду, але я питаю, яку маєте свою власну програму? А може маєте які домагання від імени своїх земляків?

— Ідея мого життя була, сьогодні є й завжди буде: консолідація всіх творчих сил держави без різниці народностей і віри. Консолідація всіх творчих сил проти всіх нетворчих — для піднесення й розвою нашої милої і всім нам любої республіки. А про інші справи, як уже маловажні, я й не думав, а все, що мені дадуть до підпису, підписую. Так само думають і всі мої земляки.

— Пане бурґомістре, хто це, властиво, піддав вам думку старатись за місце губернатора? — спитав міністер.

— Моя жінка! — гордо відповів Розвадовський.

— Ти так йому відповів? — спитала стривожена пані Розвадовська свого чоловіка, коли той, вийшовши від міністра, за дверима їй оповідав про результат послухання. —

Це ж дурне! Як міг ти, як кандидат на губернатора, так по-дурному відповісти? І перед тою дурнотою я тебе не встерегла!

— Не хвилюйся надаремно! — заспокоював її. — Це не було таке дурне, як ти собі думаєш. Міністер почав на це моє слово сміятися, тішитися і запитав мене:

— Ваша жінка?

— Так, пане міністре, моя жінка! — відповів я. — Ви її, високоповажаний пане міністре, ще не знаєте і тому смієтеся. Але знайте, що це розумна, статечна пані, і що вона скаже, все здійснюється!

Міністер іще сміявся, опісля промовив:

— Пане бурґомістре, ваша програма мені подобалася, особливо ваше велике довір'я до нашого уряду. Це добре, це гарно з вашого боку. Із вашої програми і з вашого ласкавого бажання нам служити будемо старатися при найближчій нагоді скористати. А вашу паню від мене сердечно поздоровіть.

— Я завжди до ваших послуг, високоповажаний пане міністре! — відповів Розвадовський.

— Ну, все це ще ніщо! — промовила пані Розвадовська.

— Ніщо?! Все це ще ніщо?! А що ж більше ти хотіла б? Це ж міністер і по-міністерському відповідає, говорить. Я це добре знаю, вже не раз і не два мав нагоду з такими панами говорити. Він тобі не скаже просто з моста: „Я вас призначаю на губернатора". А він говорить дипломатично: „З вашої ласкавої охоти, з вашого бажання нам служити будемо старатися при найближчій нагоді скористати".

— А не сказав він, коли це буде? Хоч приблизно?

— При найближчій нагоді — це сказано дуже багацько. Нині, завтра, післязавтра буде старатися скористати з мого бажання їм служити. Як не кажи, а це сказано чудово — красно, розумно і дипломатично.

В тому самому часі був на послуху в того самого міністра і сенатор Наконечний. Секретар Лисий мав про обидва послухи точні відомості і оповідав таке про розмову міністра з Наконечним.

Міністер спитав Наконечного, яку він має програму на випадок, коли б став за губернатора. На це питання той відповів дуже широко. Коли, мовляв, він стане губерна-

тором, найперше схоче піднести сільське господарство тим способом, що буде старатися перевести в цілій країні комасацію всіх селянських земель, а одночасно з цим і парцеляцію всіх великих маєтків на користь селянства. Крім цього, до високих, нині недоступних полонин, треба в якнайкоротшому часі збудувати дороги. Всі полонини треба вгноїти, на них мусить бути заведене розумне господарювання. Далі треба завести в країні нову породу худоби, бідним селянам треба дати кредити на закупівлю тієї худоби. Між деякими гірськими селами немає доріг, люди мусять далеко об'їздити, отже, треба вибудувати цілу сітку гірських доріг. Річки, які часто виливають і тим спричиняють селянським полям великі шкоди, треба зреґулювати. Крім цього, треба в якнайкоротшому часі розбудувати в країні промисловість...

— А хто дасть гроші на все це? — перебив міністер.

— Держава! — відповів кандидат на губернатора.

— А ви, пане сенаторе, спитали державу, чи вона має на це гроші? Воно трохи ризиковна річ обіцяти селянам усі ці блага, не спитавши спочатку держави, чи має вона на це все гроші? Ці реформи треба було б проводити цілими десятками літ, а ви, пане сенаторе, вже нині все це обіцяєте! Не зможете все це здійснити і цим викличете між населенням країни незадоволення, а цього і так уже досить у вас. Знаєте й те, пане сенаторе, що дві сусідні держави видають великі гроші на аґітацію в нас — проти нас, підбурюють наше населення, щоб воно боролося за автономію, щоб домагалося меліорації, комасації та парцеляції піль, збудування доріг, упромисловлення краю і так далі й так далі. І ви, пане сенаторе, влаштовуєте масові віча, на яких теж обіцяєте боротися за автономію, і за те, щоб вибороти всі блага від нашої держави. Пощо все це?

— Коли про ці речі не можна говорити, то я можу про них і не говорити... — відступив сенатор Наконечний.

Але все ж таки міністер не міг рішитися підписати декрет ні одному, ні другому. Президент краю підпирав справу Розвадовського, але на стіл міністра внутрішніх справ надіслали „приятелі" Розвадовського різні нові акти. Між іншим були тут відписи судової розправи „Народного Банку" проти Апфельбавма, в часі якої кандидат

на губернатора краю сказав, що він був директором банку, але про справу Апфльбавма нічого не знає; а з розправи виплівало, що директор Розвадовський узяв разом з доктором Ковалевим від Апфельбавма 20.000 срібних на виплату довгу, але тієї суми не вписано в банкові книжки... То знов інші „приятелі” присилали ще інші акти, з яких виходило, що пан Розвадовський, будучи директором „Народного Банку”, взяв для себе з американських грошей 700.000 срібних. І ще багато інших, подібних справ пливло тепер на бюрко пана міністра, сідало на вершечок актів і кричало:

— І цей має бути за губернатора?!

Втаємничені шептали між собою, що на губернатора мали призначити таки сенатора Наконечного, але дві речі перехиляли вагу на бік Розвадовського. Раз, що сенатор виступив перед міністром з дуже радикальними, можна сказати, навіть фантастичними, задумами реформ, а друге, що президент краю хотів мати за губернатора Розвадовського, а не Наконечного. Ішла боротьба за автономію. Коли на чолі країни стане розумна, характерна людина, то вона може почати рішучий бій за автономію. А пощо це? Розвадовський дурніший і менш характерний від Наконечного, він і в довгах, він і скомпромітований деякими вчинками у банку, але такого саме треба. Він буде вірно служити!

І в короткім часі урядовий денник приніс вістку, що колишній директор „Народного Банку”, бурґомістр столичного міста країни, відомий працівник на економічному полі, загально знаний патріот, всіма люблений і поважаний громадянин, широковідомий організатор громадського життя, зразковий чоловік і батько родини — пан Олекса Розвадовський призначений на губернатора.

„Від дня призначення пана Олекси Розвадовського на губернатора країни”, — можна було читати в часописі, — „життя країни попливе новим руслом. Ідеалом нового пана губернатора була завжди консолідація творчих сил нашої любої, всім нам милої республіки...” Після цього появлялися статті про його повне посвяти й повне праці життя, його великий портрет з величавим його підписом і багатобагато таких речей, які звичайно появляються, коли кого призначають на губернатора.

Пані Розвадовська була в сьомому небі. Не тільки тому, що стала губернаторовою, але й тому, що й цим разом мала правду.

— А казала я Миколякові, що тепер такий час, що потребують таких людей, як мій чоловік, а не таких, як він! І ось моя правда!

29.

Гарні то були хвилини, спогади від яких залишилися на ціле життя і не раз у часах суму чи життєвих невдач освітлювали ясним промінням темряву життя, додавали охоти, випростовували хребет і будили надію на дальшій тернистій дорозі життя.

Гарно воно було, коли одного погідного ранку всі важніші вулиці міста були прикрашені великими прапорами, а він, новопризначений губернатор, їхав цими прикрашеними вулицями до величавої будови краєвого уряду, щоб почати там урядувати. На вулиці, близько краєвого уряду, стояли довгі ряди шкільної молоді, яка вітала його гучними вигуками: Слава, слава, слава!

Коли авто зупинилось перед входом до будівлі, Розвадовський висів з нього і глянув угору, на будинок краєвого уряду, прикрашений величавими довгими державними прапорами. Але приглядатися до цих прапорів не було коли. Довкруги тисячі людських голов, тисячі привітних очей усміхалися до нього, тисячі рук ласкаво кивали і з тисяч грудей неслося невгамовне: Слава! Слава! Слава! Перед ним стояли дівчата в різнобарвних народних строях з великими китицями квітів. Одна з них говорила щось тихим, збентеженим голосом. З цієї промови Розвадовський зрозумів усього кілька слів: „Наш, пане губернаторе, наш вожде, веди нас і провадь!" Він ледве встиг подякувати, відповісти кілька слів і взяти китицю квітів, як уже підступив до нього секретар краєвого президента і прохав іти з ним — пан президент краю чекає.

Вищі урядовці були зібрані у великій залі. Президент краю привітав його, а він відповів, звернувшись до президента й урядовців. Консолідація всіх творчих сил для добра нашої любої, всім нам милої республіки — це був його ідеал, для якого жив, увесь вік працював. І тепер закликав урядовців, щоб і вони для того ідеалу жили, працювали,

бо край вимагає від них праці, посвяти та безмежної любови. Згадав він і про характер людини. Характер це найцінніше, що має людина. Ще згадав і про океан почувань, що зібралися в його грудях, і про вилив рік у часі повені, і про громи Бескидів, і наприкінці знов про консолідацію всіх творчих сил для добра нашої милої і нам всім дорогої республіки. Офіціяльна частина свята на цьому була закінчена.

Йому представлялися урядовці. Деяких з них він знав, деяких гостив у себе — з тими мав кілька сердечних слів. З тими, яких не знав, не запускався в розмову: стиск руки й усміх були аж надто великим виявом його приступности й ласкавости.

Коли він залишився сам у своєму бюрі, глянув крізь вікно. Перед будинком краєвого уряду простягався великий сад, з різнокольоровими рожами, що тепер зацвіли, а далі — річка, і за нею знову будинки міста. Згадав, як він був малим школярем і часто бавився на цій площі з товаришами — тоді це було пасовисько за містом. Чи міг він тоді снити, що колись на цій площі стане величавий будинок краєвого уряду, а він, як губернатор цілої країни, буде найвищий урядовець!

Це почуття робило його гордим, самовпевненим. Не кожний це осягне! А коли він осягнув, то тільки своїми здібностями, своїм розумом, своїм характером!

Випрямився і почував гордість у своїй душі, самовпевненість і силу. Ця сила народжувалася саме в його грудях, народжувалася саме тепер, коли став за губернатора. Яким маленьким був нині перед ним президент краю! Як крутився! Який був чемний, та який ласкавий, та який „Покажу я тобі ще свою силу!" — думав у цій хвилині новий губернатор. „Покажу я тобі ще свою силу, свою владу!" А всі ці високі урядовці, — як низенько йому кланялися, як своїми усміхами і своєю поведінкою старалися прихилити до себе його увагу та його ласкавість.

Тепер він буде володіти! Буде виявляти свою волю, впливати на думки та на діла підкорених собі урядовців! Він — губернатор, найвищий урядовець цілої країни!

А тут з'явилися різні депутації й делеґації, і вони ще вище підносили його духа. Ще того самого дня зголосилася до нього депутація з його села. На чолі депутації стояв старий місцевий священик і старий учитель — управитель

школи, а з ними прийшло понад тридцять селян. Промовляв священик. Прирівнював нового пана губернатора до Авраама, Якова, але найбільше до Мойсея, який провадив жидівський нарід з єгипетської неволі. Так і він, новий пан губернатор, має їх провадити з неволі, здобуваючи для їх країни автономію...

Всі селяни потакували.

— Так! — відповів губернатор з почуттям своєї сили. — Так! Я поставив за мету свого життя виборoти автономію нашій країні, і Бог мені свідок, що я її виборю! А ви всі ставайте разом зі мною до бою й допоможіть мені! Відома річ, що один у полі не вояк, і я один — хоч і найвищий урядовець у цій країні — сам ще не вояк! Всі ставайте зо мною до бою, і перемога над ворогами наша!

— Ми всі стаємо за вами! — захоплювалися селяни. — Нам усім чинять кривду! Наші діти не можуть дістати місця, а чужинці дістають! Це ганьба для нас усіх, що все це ми терпимо!

Виступив староста села й виказував, що його боліло. Мав сина, який закінчив міську школу, але тепер не міг ніде дістати місця. Прохав, щоб його сина прийняти до жандармерії, або до фінансової сторожі, чи на залізницю. Всюди відмовили, кажуть, що немає місця!

— Немає місця для наших, а для чужинців місця є! Автономії нам треба, щоб ми самі обсаджували місця!

— Все це зробиться! З усім цим я сам у дуже короткому часі зроблю лад! Ми тут, на своїй землі, а наші діти не можуть дістати місць?! О, я в короткому часі заведу з усім цим лад! Я все це зроблю! — запевняв святочним голосом новий губернатор і попадав у ще більше захоплення, у ще більш войовничий запал, бачучи, яке глибоке враження викликала його рішучість, його самовпевненість та його відвага.

— Я з усім цим коротко! Я з усім цим дуже скоро зроблю лад!

Про всі ці депутації пішла скоро слава по цілому краю, і тепер приходили до нього депутації за депутаціями. Усі бундючні, високопарні, вірнопіддані, багатомовні і низькопоклонні. Які гарні дипломи, розмальовані в народному стилі, і в бароковому, і в ренесансовому, і в комбінаціях усіх стилів тепер йому приносили. Дипломи, що така й така громада на своєму святковому засіданні того й того

дня вирішила йменувати ексцеленцію пана губернатора своїм почесним громадянином. Печатка і цілий ряд підписів. Як радо і в якому почутті сили переймав губернатор ті дипломи, як гарно, як бадьоро й відважно промовляв до таких депутацій! Як усе їм обіцяв, і головно — автономію. При тому — й прийняти синів до уряду!

— Пане секретаре, запишіть собі це все! — казав, як колись говорив і сенатор Наконечний на своїх вічах своєму секретареві, щоб записував людську кривду та домагання. Секретар списував людські домагання та людські болі й опісля складав все це у зразковому порядку на своє бюрко...

За депутаціями із сіл почали приходити й делеґації від різних товариств. Прохали, щоб пан губернатор став протектором — опікуном їх товариства. Перші прийшли висланці спортового клюбу.

— Красно, дуже красно! Дякую за честь, яку мені робите, але напишіть мені все це на папері. В мене є найвищий уряд, отже все мусить бути на папері.

— А наше прохання буде прихильно полагоджене? — питали вони.

— Я, Розвадовський, особисто за вами, але ще пораджуся з паном губернатором Розвадовським. Що він на це скаже? — відповідав поважно губернатор, стискав руку, і — кінець авдієнції.

Наступного дня прийшли представники товариства молоді прохати пана губернатора, щоб також став протектором їх товариства, щоб опікувався ними, допомагав їм.

— На письмі прохання, а опісля ще пораджуся з паном губернатором.

А своєму секретареві сказав:

— Ти мені розшукай, чи я можу бути протектором тих спортовців, що ногами грають, і тих малих дітей у коротеньких штанцях? Зрозумій, я губернатор, найвищий уряд і авторитет губернатора мушу високо тримати! Я не кажу того, але це інші кажуть, що я — Мойсей свого народу, а в цьому багато правди... Ще раз кажу, що не я це сказав, але інші, розумні це кажуть... Отже, ти мені розшукай, чи годиться одно з одним? Чи годиться бути Мойсеєм і одночасно опікуном тих, що ногами грають, або ходять у коротеньких штанцях? В Англії найвищий уряд має король, а у Франції президент республіки, а тут — я. Ви-

шукай мені, або між розумними розпитай, чи англійський король або французький президент є протекторами таких товариств?

— Наслідник англійського короля великий спортовець.

— Наслідник короля, а не сам король!

— Ось у мене ілюстрований часопис, а тут образок, як президент французької республіки, як протектор спортового товариства, ділить премії по скінченому змаганні. Ось він тут стоїть, у руці золота чаша. Він передає її переможпеві.

Губернатор пильно приглядався до ілюстрації.

— Ну, так... Коли президент французької республіки є протектором тих, що грають ногами, то видно, що й я можу бути.

По кількох днях приніс секретар нову ілюстрацію, на ній був румунський король Карл, у коротеньких штанцях і в крисатому капелюсі на голові. Здоровив малих хлопців, що так само були одягнені, як і він. Губернатор пильно приглядався до ілюстрації.

— Ну, так... Коли румунський король убрався в такі кумедні короткі штанці, то видно, що й я можу в такі самі одягнутись... А покажи мені це, як там убраний президент французької республіки, щоб так само одягнувся і я.

Гарний це був час, коли пан губернатор ставив себе нарівні з королями й президентами республік! Гарний був час!

30.

Минули гарні дні і настали будні.

— Ґенку! — говорив пан губернатор до свого секретаря, що був сестрінком його жінки, з фаху — агроном. Про адміністративні справи краю він не мав поняття, але був з родини пані губернаторової, і пан губернатор міг йому цілком довірити. — Ґенку, тут пише вчитель з Глухого, справу якого ми обіцяли полагодити, що його ліцитують. Що там є?

Секретар поперевертав велику купу паперів на своєму бюрку, шукав-шукав і ніяк не міг знайти справи.

— Серед твоїх паперів нелад. Ану давай їх сюди, може, я знайду.

— Як має бути порядок, коли до нас безперервно приходять депутації за депутаціями і делеґації за делеґаціями? Я все це записав, як ви, вуйку, казали, але багато людей приходить до нас із програними справами. Взяти того вчителя! Я вже розпитував про його справу, і ось що довідався. Він був винен гроші, його заскаржили до суду, і він програв справу. Повинен був у приписаному часі внести спротив, але не вніс.

— Але ж ми обіцяли йому допомогти!

— Я говорив у цій справі з адвокатом, а той зажадав від мене присуду. „Не можна ж", — каже — „вносити спротиву, не бачивши присуду і не знаючи його умотивування". Це все повинен був учитель на місці зробити в приписаний час. А він прийшов у депутації до вас, вуйку, думаючи, що ви, вуйку, як губернатор, маєте право змінити судові присуди. Ви мені казали записати цю справу, я й записав її. Але пізніше довідався від правників, що шкода було записувати.

— Але ж я обіцяв йому! Ми мусимо щось зробити в його справі!

І інші справи були подібні. Це були прохання, щоб був відписаний, чи зменшений податок, щоб уряд усунув такого-то старосту, чи управителя школи, а на його місце щоб був призначений інший пан, звичайно той, що приходив у депутації... В усіх цих справах секретар міг хіба зателефонувати до відповідного уряду, щоб довідатися, що час, коли було можна вносити відклики проти визначення податків, уже давно минув, або що той староста зразково виконує свою службу. Проти нього треба б хіба почати слідство, але за що? Може канцелярія пана губернатора має які закиди? Хай їх подасть...

— А таки ми мусимо щось зробити у всіх цих справах! — казав пан губернатор. — Ми обіцяли допомогти людям, а наше губернаторське слово святе! Крім цього, нам і залежить на всіх цих людях. Учитель з Глухого своїми впливами тримає за нами той цілий кут, а на тому селянині, що хоче бути старостою села, нам також багацько залежить! Ми мусимо всіх цих людей при собі тримати!

— Вуйку, я — аґроном, на адміністрації не розуміюся, але мені здається, що ми зле урядуємо! — казав секретар. — Я не вчився адміністрації, але мені так поволі-поволі починає в ґолові світати. Ось перед кількома днями була

в нас учителька, яка скаржилася, що сільський листар не хоче їй носити пошти, бо, мовляв, вона далеко живе. І цю справу казали ви, вуйку, записати. А таки ця справа до нас не належить! Не приносить її листар пошти, то вона має на нього поскаржитися старості села, а щойно, коли б це не помогло, вона має звернутися до окружного начальника, і коли і цей не поможе, має йти вище. А вона обходить всі урядові установи і — відразу до нас, а ми приймаємо цю скаргу. А тимчасом усі великі справи від нас утікають. Ми не маємо для них часу і зле їх полагоджуємо. Ось знов, перед кількома днями, ви, вуйку, підписали призначення на директора гімназії в Сорокатому чужинцеві, хоч на це місце були внесли прохання й наші люди.

— Я цього не знав! Казали підписати, я й підписав!

— Це все було в актах, але ми не мали часу ті акти прочитати! Ми згубилися в цих усіх делеґаціях та в тих дурнуватих депутаціях, які нічого не приносять, а тільки з пустого переливають у порожнє.

— Не годжуся з тобою! — відповів пан губернатор. — Я, губернатор, мушу бути популярний, і на цій популярності мені дуже залежить! Як же ж ти собі все це уявляєш? Приходить до мене депутація, щоб мені висловити свою повагу, свою чолобитню, а я мав би її не прийняти?! Що сказали б на це люди?! Крім того, я думаю почати бій за автономію, мені треба, щоб за мною стояли народні маси, ввесь народ. Як інакше я їх зберу, як інакше я їх згуртую біля себе, як не тим способом, що з кожним говоритиму, кожного потішу, кожному пообіцяю допомогу в його біді? Дарма! Про все це я вже думав, і ми й далі мусимо так урядувати, як ми досі урядували.

Найбільший клопіт був з партіями. Було підписане призначення директора гімназії в Сорокатому, а цей директор був із селянської партії, то проти губернатора виступила тепер християнська партія, кандидата якої не призначили. Тим більш, що перед своїм призначенням пан губернатор обіцяв виконати всі домагання тієї партії. Виступали з домаганнями й інші партії, програми яких пан губернатор обіцяв був виконати, але не виконав, і загалом не брався до цієї справи і не знав, як до неї взятися.

Його починали тепер бити з усіх боків, і він мав часом враження, що він є стовп посеред води, в який б'ють хвилі, зчиняють біля нього вир, крутяться, вибивають землю з-під

нього, хотять його вирвати, понести з собою. Він був найвищим урядовцем країни, губернатором, і в ньому хотіли знайти розв'язку всіх пекучих та болючих справ — від стримання судової екзекуції до повної автономії країни. Усім партіям він обіцяв виконати програми, і тепер вони приходили до нього із своїми домаганнями. Усі хотіли вхопити його у свої руки, прихилити до себе, зробити його своїм прибічником та борцем за свої ідеї. Формально він належав до селянської партії, але обіцяв допомагати й християнській партії, але таки найбільш його опанував Гарасимів.

Він був губернатор, і не мав жадних прав, а посол Гарасимів за це й боровся, щоб була автономія, і щоб губернатор мав повні права! Це й була та нитка, що в'язала їх обох і вела одним шляхом.

Автономія!.. Але як було її взяти? З якого боку треба було її брати? Що загалом під тим поняттям треба було розуміти?

В державі, і також у малій її частині — в країні було кільканадцять політичних партій. Одні з них були в опозиції, більшість стояла на боці уряду, і називалося, що ця більшість позитивних партій править державою. Та це була тільки велика фікція. Насправді цілою державою правили банки, які були в жидівських руках. У їх руках була вся закордонна і вся місцева торговля, в їх руках були всі важніші часописи та партії. Вони то творили громадську думку, вели закордонну політику... І президент держави був у їх руках...

І в малій країні вони були панами. В їх руках була вся промисловість і вся торговля. І банки були в їх руках, і всі шинки й крамниці по селах теж були їх. Навіть великий кооперативний союз, який узяв собі за завдання розвивати власну торговлю, був під їх невидимим проводом. Кооперативний союз закладав свої власні крамниці по селах та містах, але де така крамниця розвивалася під проводом енергійного і здібного вчителя, жиди піднімали крик, і кооперативний союз сам старався, щоб того вчителя перенесли з того села... Кооператива падала, і всі були з цього задоволені... І часописи були теж у тій країні, здебільшого, в їх руках, і життя поодиноких партій вони теж оплачували...

Автономія — визволення країни з жидівських рук? Ні, губернатор так не думав! Коли він був ще директором „Народного Банку", і коли Миколяк йому радив визволити банк від жидівського впливу і зробити його самостійним, то він, нинішній губернатор, не пішов на це. Тим більш він не міг тепер на таке зважитися, тепер, коли вів політику. Як можна було загалом думати, щоб звільнитися від жидів та від їх впливів, коли вони були такі сильні?! Це було неможливе в банку, тим більше це було неможливе тепер.

Другий, хто володів у цій країні, це була панівна нація. Племінно зближена до нації, до якої належав Розвадовський та все населення країни. Панівна нація була зобов'язалася в міжнароднім договорі дати країні широку автономію. Але перейнявши в країні владу, вона скоро знюхалася з жидами і разом з ними почала тут володіти, залишаючи місцевому населенню, яке мало дістати автономію, самі підрядні місця.

Автономія, думав губернатор, це ніщо інше, як те, що наші люди мають дістати місця в урядах. Високі і низькі місця, загалом — місця.

Але як саме треба було зробити, щоб здобути ті місця?

Послові Гарасимові не була жадна штука боротися за автономію! В нього поняття автономії було тільки боєвим гаслом, яке мало ширити незадоволення населення до держави і не допустити до заспокоєння в середині держави. А коли б держава хотіла була завести автономію, то посол Гарасимів старався б усіма можливими способами до цього не допустити, бо він утрачав основу свого існування... А коли в деяких селах хотів уряд провести меліорацію піль, то посол Гарасимів підмовляв селян, щоб відмовилися від меліорації, щоб їй спротивилися, щоб буками прогнали землемірів — щоб опісля знову могти виступати проти уряду, що той цілком не дбає про селян...

Такий то був посол Гарасимів, і така була його політика.

Посол Гарасимів сходився часом з панею Розвадовською, часом пізно ввечері забігав і до мешкання губернатора. Тоді й викладав свою політику. Мав завжди найсвіжіші вісті. На світі відбувається пересув сил. Держави, побиті в останній світовій війні, приходять знову до сили та значення. Між ними приходить до значення й та дер-

жава, до якої перед світовою війною належала і їх країна. Недалекий час, коли ця країна знову повернеться до попередньої держаив. Все це хай пам'ятає губернатор і хай не веде рабської, льояльної політики, а хай енергійно бореться за автономію. Коли країна повернеться під володіння попередньої держави, напевно дістане автономію, а коли губернатор буде вести завзятий бій за автономію, то його нинішню політику прийме й попередня держава й залишить його на місці губернатора, як заслуженого політика і державного мужа.

До боротьби за автономію заохочували його й інші місцеві політики. Правда, робили вони це з інших причин, як посол Гарасимів. На думку голови християнської партії, найважніше завдання губернатора було — вибороти автономію на полі шкільництва, а після цього автономію в самоуправі краю. І інші партії стояли за те, що він має боротися за мову в школах, за здобуття місць для місцевої інтеліґенції в урядах.

— Ясна річ, що так! — говорив губернатор і збирався почати вже бій за автономію. Але як його починати? Пригадував собі слова, які йому сказав колись президент країни. „Я тебе вродив, я тебе і вб'ю". Ні, боротьби він не міг тут починати, боротьбою тут і нічого не вдіє. Все це треба хитро, мудро та розумно укласти, щоб здобути автономію, але щоб і ніхто з панівної нації не спостеріг, куди то він іде. Так мудро, так хитро він мусить це укласти!

Плян, який тепер укладав губернатор, був приблизно такий. Найперше він мусить здобути собі в країні якнайбільшу, якнайширшу популярність, щоб усі йшли разом із ним та за ним. Це він неначе б уже й мав. Друге, що він зробить, буде те, що він проситиме президента, щоб той призначив нових урядовців з місцевого населення. Президент, нічого не сподіючися, призначить. А по часі він знову прохатиме, і так крок за кроком буде стягати своїх людей до всяких урядів, і так крок за кроком опанує всі уряди. А буде мати вже всі уряди у своїх руках, тоді вже легко зможе викинути й самого президента... Тільки все це в тайні, щоб ніхто про це не довідався...

Одночасно з цим губернатор почав радитися в якнайбільшій тайні з головами деяких партій. Він — льояльний, не думає вести якоїнебудь опозиції, але буде смирно прохати... І вони були б тієї думки, що тут силою нічого не

вдіє, отже — прохати. Автономія належиться на основі міжнародних прав, отже, — уряд мусить її дати.

Коли губернатор упевнився, що за ним стоять партії, він пішов до президента краю.

— Ми вирішили льояльно прохати...

— Знаю, все дуже добре знаю, про все вже мені давно донесли.

— Пане президенте, звідки ви все це знаєте?

— Який же ж я був би президент, коли б не знав, що діється в моєму краю?! Щодо автономії, то чи я, чи хтонебудь інший з уряду заперечував, що вам належиться автономія? Але пригадайте собі, про що ми колись говорили. Ви самі, пане губернаторе, признали, що тутешня країна не доросла ще до того, щоб сама собою могла правити, отже, коли б ми нагло завели автономію в повному її змісті, то це, при невиробленні тутешнього населення, викликало б анархію та повний хаос.

— Пане президенте, я так самісінько думаю! — виправдувався губернатор. — Ми теж так думаємо, щоб це йшло крок за кроком. Покищо, щоб були призначені начальниками урядів наші, тутешні люди. Ці шефи урядів будуть найліпшим доказом, що уряд здійснює домагання населення. Це зробить добре враження і за межами нашої країни і виб'є зброю з рук посла Гарасимова.

— Все це правда. Ви, пане губернаторе, подайте конкретно свої пропозиції, кого пропонуєте на начальника якого уряду. Це подання з цілим вашим проєктом пішлю до пана міністра внутрішніх справ. Пан міністер покличе вас до себе на конференцію, і так реально почнемо здійснювати справу автономії.

Чи не мав губернатор причини бути вдоволеним, навіть дуже вдоволеним? Автономія буде здійснена! Начальники урядів будуть його! Тепер він відбував наради за нарадами. Наради — з головами партій у справі кандидатів на високі місця урядовців, наради — з редакторами, яким виясновав, як все це буде проведене. Двері його канцелярії тепер не зачинялися, почекальня в його уряді завжди була переповнена. Як багато різних кандидатів шукало тепер у нього протекції! Які нові пляни народжувались! Деякі підурядовці не мали відповідних студій, щоб зайняти вищі місця, тому обговорено проєкт, щоб прохати для ба-

гатьох урядовців звільнення від студій, а деяким щоб були уділені докторати.

Із своїми задумами людина росте. Ось так ріс тепер і губернатор, почуваючи вагу свого уряду та свою гідність. Це був вже не той Олекса, якого жінка випхала із села, і якому протинала дорогу до його карієри. Він уважав себе тепер справжнім володарем та вождом, якого Боже Провидіння поставило на чолі народу, як Мойсея. І, як Мойсей, він мав вивести свій народ до свободи. Посол Гарасимів ще й підсилював його велич та його бажання, щоб самому заволодіти цілком у країні.

30.

Саме в тому часі, коли перші кроки автономії вже мали бути здійснені, коли губернатор безперервно влаштовував наради й конференції з головами партій і з різними редакторами, послами й сенаторами, і коли його секретар укладав і укладав усякі прохання й домагання, всякі задуми автономії та обсади місць новими й новими людьми, в тому саме часі, коли пан губернатор зробив великий рух, і ще більший вітер у справі автономії, — сталася мала, дуже мала, дрібна, дуже дрібненька, але дуже важлива у своїх наслідках подія. Одного дня пошта принесла панові губернаторові листівку. Таких листівок приходило до пана губернатора багато. Він читав їх, або й не читав, але ту, що нині дістав, читав, нахмуривши чоло. І ще раз читав. І оглядав її з усіх боків. І ще раз читав.

На малому нещасному клаптикові паперу стояло:

„Ваша Всечесносте!

При перегляді банкових книжок спостерегли ми, що Ваш довг дорівнює нинішнього дня разом з відсотками 1,221.253 срібних, які прохаємо заплатити нам протягом в і с ь м о х д н і в від отримання цієї листівки, в противному разі банк буде змушений внести проти Вас судову скаргу.

За Дирекцію „Народного Банку”
Невиразний підпис...”

Прочитав пан губернатор цю листівку, взяв телефонне слухальце й почав лаятися. Поперше: яким правом вони до нього пишуть — Ваша Всечесносте? Що? У них такі друки? А що це його обходить?! Він губернатор, і вони повинні знати, як йому віддавати честь! А опісля, він ні-

коли не позичав у банку такої високої суми! Що? Підписав довжний запис, і як до того запису дочислити відсотки, то точно вийде та сама сума! Ну хай їм уже буде, він ще перечислить собі все це, але горе їм, коли вони хотять його обманути! І ще одна річ. Як-то вони грозять йому судом? — Йому — губернаторові? Що? Він у них довжник, а не губернатор, і коли не заплатить, то вони його до суду?! Що? Немає такого закону, щоб губернатора не можна було за його довги потягнути до судової відповідальности? Правда, що такого закону немає, але поважання до його авторитету.. І ще одно: хто це підписаний на папірці? Чи вони не знають того, що в листах до губернатора треба ясно, виразно підписатися? Що? Так підписується пан Качковський на листівках до всіх? А що його обходять всі?

— Це злодії, обманці! Всі ті теперішні директори банку! — злився губернатор, кінчаючи телефонну розмову.

— Вуйку, а мені здається, що ви тут ні при чому, — завважив його секретар.

— Як то?

— Вуйку, прошу не гніватися, але ціла та річ мені ось так уявляється. Ви, вуйку, багато говорите про автономію. Оповідаєте людям, як буде автономія, і як це ви висунете з уряду теперішнього президента краю. Це йому донесли, і він коротко вирішив справу. Зателефонував до банку, щоб на вас, вуйку, налягли. Банк у їх руках, і кінець. Тепер уб'ють автономію і справді соромний кінець.

Губернатор задумався на хвилинку.

— Ні, це з автономією немає нічого спільного! А втім, президент краю не є такий підлий, щоб брався аж до таких способів!

— При чому тут підлість, чи не підлість?! Іде боротьба, і кожний уживає зброї, яку має під рукою, яка йому легка, і якою може легко повалити противника. Банк ми втратили, і це тепер нас б'є.

— Ет, ти щось дуже мудрий!

— Так воно мені здається.

— Коли б це було так, як ти це кажеш, то я піду й тому панові президентові таке наговорю!

Але не пішов і не наговорив, а вважав, що краще буде, якщо порадиться в цій справі з жінкою.

Пані Розвадовська його сварила. Адже ж підчас при-

значення міністер казав, що заплатить його довги. Він уже давно повинен був цю справу полагодити і забрати з міністерства гроші. Гроші лежать на дорозі, отже хай завтра ж звернеться до президента, щоб уряд зараз заплатив довги.

Як завжди, вона мала правду, і наступного дня пан губернатор пішов прохати президента краю, пішов пригадати, щоб уряд виконав давно вже обіцяну річ. Пан президент прийняв його дуже сердечно і ласкаво. Щодо сплачення догів, то річ цілком ясна: коли уряд обіцяв сплатити довги пана губернатора, то їх і сплатить. Як у кожній справі, так і тут треба написати прохання, а до прохання додати всі документи.

— Які документи?

— Список усіх довжників.

— Це конче потрібне?

— Конче.

— Про заведення автономії не говорили. Воно було якось ніяково прохати, щоб заплатили довги і одночасно домагатися заведення автономії... Та хай їм чорт! Найперше скінчімо з довгами, а будуть сплачені довги, тоді він знов буде мати вільну руку і знов почне боротьбу.... А покищо треба сидіти тихо, доки не будуть сплачені довги...

Спис довжників!

Коли про це довідалася пані Розвадовська, крутила головою.

Але що тут помагали всякі рефлексії? Тверда була дійсність: банк напирав, загрожував ліцитацією, отже, якнайскоріше списуй довги і подавай до уряду, щоб заплатив. І кінець усій філософії.

— А таки це образа для нас! Бо хто ж ми такі, щоб списували свої довги?! — нарікала пані Розвадовська. — Я брала часто в крамницях без грошей, то купець собі записував, то знову позичав гроші в банках, але нині хто з нас усе це пам'ятає?! Ми ж не простаки, не бідаки, щоб списувати свої довги!

— А таки треба їх списати. коли хочемо, щоб їх заплатили.

— То списуймо! „Народному Банкові" ти винен 1,221.253 срібних, за перебудову дому винні ще, мабуть, 120.000, за меблі ще, мабуть, 50.000, а може тільки 40.000 за диваин, застилки, ще, мабуть, 10.000, за... ага! за столове срібло ще, мабуть, 10.000, за начиння ще, мабуть, 3.000...

— Ага, запиши, що я жидівському банкові ще винен 100.000, а скільки там тих відсотків, то вже й не знаю.

— А коли ж ти це позичав?

— Не пам'ятаєш, як перед чотирма роками святий Миколай обдаровував наших гостей? Секретар Лисий дістав тоді золоту папіросницю, а його пані золотий, брилянтами оздоблений годинник. Редактор „Селянської Правди" теж одержав золоту папіросницю і перстень з великим брилянтом. І всім з коаліційних партій святий Микола роздавав тоді золото, срібло та брилянти. Опісля були різдвяні свята, й коли наші гості увійшли до сальону, де було деревце, чи не зойкнули вони тоді з подиву? Деревце було обвішане від гори додолу маленькими коробками. Коли ти почала їх здіймати й роздавати гостям, — знову золото і срібло, і самоцвіти, і веселі усміхи розцвіли на залі. А всі ці усміхи — були гроші, позичені в банку.

— А я ще маю довг у крамниці. Вже й не пам'ятаю, скільки...

— А я в кравця, — теж не пам'ятаю...

— І в цукорні ще не заплачено.

Поглянув по стінах.

— І нашому маляреві за десять образів маю ще доплатити, мабуть, десять тисяч. Він уже й допоминався, невдоволений з того, що його образи висять у губернаторських кімнатах!

— І за шампанське та за лікери ще не заплачено. Там буде багацько того довгу, бо давно вже я не платила.

— Я ходив у його справі до фінансової дирекції, щоб йому знизили податок, тому він не допоминається. Але правда, я маю ще змінку в Каца. Це ти вже позичила. Скільки там було? П'ять чи десять тисяч?

— А за змінку в Горовіца ти забув?

— Скільки ж усього цього вже є?

Вичислювала всі ці довги і викривлювала обличчя.

— Щось дуже багацько того довгу виходить! Я ніколи не повірила б, що його аж стільки набереться! Ну, ну, дивися! Виходить 1,553.000 срібних! А я ж ще не підрахувала довгу кравчисі, кравцеві, та й таки й не маю поняття, скільки там того довгу. Ну, хай уже буде рівно 1,560.000.

— Берім рівно: 1,600.000.

— Чекай! Якось стрінув мене той злодій-адвокат. Він

казав, що за судові процеси ти винен йому 50.000! Аро-ґант! На вулиці допоминається за довги!

Ось так вони рахували. Наступного дня вона знову пригадала якісь нові довги, а третього знов...

— Коли додати до цих довгів іще й відсотки від них, та коли дописати ще й те, що ми ще пізніше собі пригадаємо, то в нас буде довгу рівно два міліони. Це вже по-панському! Дід, що сидить під церквою, не має довгу, бо він загалом нічого не має. Довг може мати тільки той, що дещо має. Великі довги можуть мати тільки великі пани!

Списали всі довги. А секретар пана губернатора переписав імена приватних людей, фірм, банків та крамниць, яким пан губернатор винен гроші, та подав точно, скільки саме винен тих грошей, пан губернатор підписав той спис, пані Розвадовська, смакуючи курчатко, полекшено зітхнула. Взяла до уст курячу лапку, вкусила м'яке м'ясо і задумалася. Чому саме куряча лапка народила в голові пані Розвадовської нові думки? Мабуть, вкусивши смачне м'ясо, згадала свої гостини і гостей, що бували в неї...

— Олексо! — промовила вона. — Ми не можемо подати всіх своїх довгів, бо ця мавпа Наконечна луснула б з утіхи, коли б довідалася, що всі наші гостини відбувались за довги! І так дивиться на мене лукавим оком, що не вона, а я — губернаторова! Скаже редакторам, а ті ще готові про це написати! По світі піде про нас погана слава і — скандал! Ні, довги за гостину мусимо викреслити!

— Твоя правда! І перед президентом краю соромно.

— Пригадуєш собі, як то президент краю сказав мені, щоб ми платили спочатку свої довги, і щойно опісля справляли гостини? Без слуги буду, ощаджуватиму, де тільки зможу, а покажу, що він не мав правди!

Рахували наново і викреслювали. Одно викреслили, бо був сором перед президентом краю, друге, бо був сором перед Наконечною, третє, бо був сором перед секретарем Лисим, четверте — перед тими, яких у себе гостили, п'яте — перед тими, яких так щедро у себе обдаровували...

— Я к о с ь то ми самі заплатимо... Декому з жидів виробимо нові дозволи на шинки... іншим виходимо звільнення від податків... ще іншим, загалом, я к о с ь заплатимо, але всіх довгів не подамо, бо Наконечна та всі інші луснули б з утіхи...

Кінець-кінцем спис довгів був переданий президентові

краю з ласкавим проханням, щоб уряд поплатив ті довги скоро, бо „Народний Банк” напирає, загрожує ліцитацією...

— Розуміється, що ми вам це зробимо, пане губернаторе, в якнайскорішому часі, — обіцяв президент.

Губернатор сподівався, що до тижня чи до двох дістане гроші, та гроші не приходили. Виявилося, що президент краю не мав під рукою такої великої суми грошей, отже думав переслати акт до міністерства внутрішніх справ, яке обіцяло заплатити довги пана губернатора. Але з міністерства повернувся акт назад — був уже новий міністер, і він нічого не знав про обіцянку міністерства внутрішніх справ... Акт пішов до попереднього міністра, який його ствердив. Тепер справу переслали до міністерства фінансів, яке заявило, що бюджет на цей рік вичерпаний, отже ця сума може бути виплачена з початком наступного року... Коли прийшов новий рік, міністерство фінансів стало знов на тому, що це було б нерозумно, щоб воно платило довги пана губернатора до рук купців чи до рук приватних людей, які й так винні державні податки... Отже міністерство звернуло справу до фінансової дирекції, щоб вона провірила, чи всі подані паном губернатором фірми платять податки. Що кредитори пана губернатора були в різних місцевостях, то й відповідний акт почав мандрувати з однієї фінансової дирекції до другої...

Одночасно з цим вийшла і друга немила річ. Фірми, яких пан губернатор не подав, якось про це довідалися і почали писати скарги на губернатора до президента краю, то знову до міністерства внутрішніх справ, чи таки до президента республіки, що їх поминули і тим самим скривдили... Справа автономії тимчасом заснула...

— Це одна рука! — приходив поволі губернатор до переконання. — Одна чортяча рука!

Коли він почав домагатися автономії, і коли вже здавалося, що її здобуде, тоді „Народний Банк” безумовно з наказу президента краю, насів на нього за довги і змусив прохати уряд, щоб той сплатив довги. Це одна рука! А тепер он що вони з ним роблять! Справа ясна, обіцяли сплатити, а тепер майже рік тягнеться справа і не може скінчитися!

Разом з цим находив на нього і великий страх. Тепер він уже знав, що коли б знов висунув справу автономії, то знову на нього накинеться якийсь банк, або таки „Народ-

ний Банк", проведе ліцитацію його маєтку, заки уряд сплатить його довг. Тепер уже бачив губернатор, що тут не жарти, і йому часто пригадувалося тепер слово президента з Тараса Бульби...

Коли тепер пригадував йому посол Гарасимів чи хто інший справу автономії, губернатор відповідав:

— Чекай, я все це зроблю, але тільки почекай! Найперше мушу пористи пір'ям, опісля я всіх цих чужинців перехитрую! О, ти ще побачиш мої штуки!

Але він сам уже не вірив у ці свої штуки. На місце недавнього почуття сили та почуття певности, що він — Мойсей свого народу, на місце гордости, з якою він ще недавно говорив: „я проти того нічого не маю, але ще порадджуся з паном губернатором"..., на місце охоти всім наказувати й над усіма володіти — тепер находили на душу губернатора цілком супротивні настрої.

— Все це вже пропало! Вони з'їдять нас усіх! Хто наважиться сказати слово про автономію, дістане обухом по голові! Пропало все! Пропали і ми всі!

У душі його було тепер тільки одно бажання: врятувати, зберегти свою екзистенцію. Сиди тихо і не дражни панів нагорі... Сиди тихо, щоб вони й не чули, що живеш...

32.

Ось так почав губернатор коротати свій вік. Тимчасом роки плили за роками. Ніби безслідно, ніби безплідно, ніби спокійно. Безслідно, безплідно, але спокійно й тихо хіба тому, що, як мала жаба у своєму маленькому болоті, зайнятий своїми дрібними справами, він не вилазив із свого маленького болотця своїх особистих справ на загально людські шляхи, до великих ставів та великих рік людського думання та людського змагання.

Коли одного разу губернатор ішов алеєю парку, побачив професора Волохівського, що сидів на лавці, читаючи книжку.

— Що читаєте? — спитав губернатор.

— Про нові філософічні системи.

— Але ж ви... маєте вже всі іспити? Пощо ви читаєте?

— Читаю для себе, щоб знати.

— Гм... гм... А що ви такого розумного вичитали?

— Буде нова війна.

— Нова війна? Кого з ким?

— Кого з ким — ще тяжко знати, але в людських душах Европи родяться нові філософічні системи. Людська душа прорубує собі нові шляхи понад провалля й через тверді скелі і ці нові філософічні системи віщують нові бурі, нові війни. Мечем, пожежою і проливом крови схотять нові світогляди прорубати собі шлях у життя.

— Нічого з цього не розумію.

— Паде демократизм, а на його місце новий світогляд пробиває собі шлях у людські душі. А це значить: нові війни.

— Хай Бог нас від воєн боронить! Та я поспішаю. Бувайте здорові! — і відійшов.

Але не тільки професор Волохівський говорив про якусь нову, близьку війну. Говорили про неї і посол Гарасимів. Він роз'яснював губернаторові, що тепер будяться держави переможені в останній війні, будяться, ростуть у силу і стають грізні. Разом з ними будиться до життя, до нової сили й та, до якої колись належала і їх мала країна.

Губернатор слухав усі ці вістки, часто такі тривожні, часто такі суперечні. І будь тут тепер розумний, де тут правда? Одні кажуть, що буде війна, інші, що не буде, одні плещуть, що сюди повернеться попередня держава, інші знов, що ні... Хто зможе з усього того бути мудрий! А втім чорт бери ці мудрування! Але от що було тут важне: — Як йому, губернаторові, бути в усьому цьому? Куди йому прихилитися своєю думкою? Адже ж це не жарти! Приходить війна, приходить нова держава, а ти, Богу душу винен, ти з ніким не воюєш, ти нікому війни не оголошував, — а тратиш місце! Великі пани б'ються, а ти малий, там на споді тратиш своє місце!

Його місце було тепер для нього найважливішою річчю. А може все це якось заспокоїться? Може то, як часто, з великої хмари малий дощ буває. Що він кому винен? Чей все це буде таки добре... Лишиться теперішня держава, то він однаково буде губернатором, а прийде нова, то посол Гарасимів обіцяв йому, що він однаково залишиться губернатором, коли буде битися за автономію. Він і бився за неї, аж посадили його, що мусів замовкнути. Що він тому винен? Але Господь на небі свідок, що він бився за автономію і ще буде битися, хай тільки скінчить уже раз з тими паршивими довгами. Держава сплатила його довги,

які він зазначив, ще тільки залишилися ті, яких не подав у списі. Аби тільки ці довги йому сплатити, то що тоді війна, нова війна, могла його обходити?

Президент краю переживав тепер тяжкі дні. Його засипали вищі уряди всякими розпорядками, наказами, таємними інструкціями, резерватами та різними дорученнями. Інформації, які він діставав, часто протирічили один одному, накази теж, а таємні резервати подавали часом такі вказівки, над якими йому, старому урядовцеві, доводилося сміятися. По відкиненні всього того, що було нелогічне, зайве та що до нього не належало, залишалася така суть справи. Наставав неспокійний час, зближалася, мабуть, війна, отже треба було до неї готуватися. Він, як президент краю, мав підсилено працювати на тому відтинку, що був йому доручений. Отже, передусім, щоб унеможливити в країні всяку ворожу державі аґітацію — це означало, що він мусів відбути нараду з командантом краєвої жандармерії і командантом поліції та порадитися, кого інтернувати, кого слід ув'язнити. Друга річ, яку тепер на нього накладали, була, щоб він витворював у країні, що під його управою, прихильні державі настрої. Отже треба спричинити, щоб саме населення в містах і селах скликало віча, на яких виступало би з промовами, і в цих промовах виявляло свою сильну волю стати в обороні держави. Ці віча мають протестувати проти того, щоб інші держави втручались у внутрішні справи їх держави, вони мали виступати і проти якихнебудь ревізій теперішніх кордонів, що відкрито пропаґували деякі ворожі сусідні держави. Ухвали таких громадських віч треба негайно подавати телеграфічно до міністерства внутрішніх та до міністерства закордонних справ, а також до посольств деяких сусідніх держав. Коли буде влаштована велика кількість таких маніфестаційних віч, треба буде від імени цих віч вислати делеґацію до урядів світових держав. Ці делеґати заявлять від імени всього населення країни, що вони стоять твердо при своїй республіці, що вони якнайрішучіше протестують проти будь-якої ревізії кордоніз, протестують так само рішуче проти братовбивчої війни, і готові кожної хвилини боронити свою республіку до останньої краплини крови...

Оце він мав зорганізувати, зорганізувати так, щоб, очевидна річ, не було в цьому видно його руки, а щоб на-

зверх виглядало, що це самочинний, спонтанний вияв волі самого населення. Отже треба було покликати голов поодиноких державно-творчих партій і їм доручити, щоб це вони зробили. Ясна річ, що всі видатки покриє держава. Крім партії, мусить тепер стати до праці й губернатор, як репрезентант місцевого населення.

...Губернатор... губернатор... м'яка людина... Чи він придавався до ролі героя, що мав тепер стати на чолі місцевого населення і організувати думку цього населення? Думку прихильну державі? Людина слабка, безхарактерна, без власних поглядів... Досі він був добрий на губернатора, виконував усе, що йому наказували, але чи тепер зуміє? Президент краю пригадав собі той лівар, з яким у руці колись губернатор його обслуговував у своєму льоху... Добрий, слухняний... але тепер чи можна на його плечі покласти обов'язки організатора,, палкого промовця, полеміста? Спробуємо! Поставимо йому при боці людей сильних, характерних, і ті його триматимуть. І дещо треба йому обіцяти...

Президент краю попрохав губернатора до себе.

— Пане губернаторе, ви знаєте, які тепер напружені відносини у світі?

— Знаю.

— Наша республіка стоїть приготована і буде боронитися всіма можливими способами, які має. Вона зв'язана міцними військовими союзами із сильними державами світу, крім цього сама має сильне, добірне військо і, коли б хто почав з нашою республікою війну, дістане війну не тільки з нами, але і з нашими союзниками. Все це кажу вам тому, щоб вас упевнити, що становище нашої республіки знамените.

— Це я й сам добре знаю і це мене дуже тішить!

— Все це заслуга нашої зручної дипломатії й нашого хороброго війська, все це праця виконана там, нагорі. Але й тут, на низах, ми не можемо спочивати, а також мусимо прикласти своїх рук до оборони нашої держави.

— Пане президенте, це розуміється само собою! Ми всі мусимо стати до бою! — перебив губернатор.

— Ми маємо скликати цілий ряд віч і маніфестаційних походів по всіх селах і в усіх наших містах та містечках. У наших часописах мусять з'явитися палкі статті в обороні нашої республіки, статті писані тутешніми

людьми. Видамо теж окремі книжечки-публікації, в яких наочно покажемо населенню всі ті добродійства, які воно має в нашій республіці. Ці книжечки також мусять написати тутешні люди. І відозви до населення. Ось одна така відозва, її підписують усі державно-творчі партії, і на першому місці підпишете ви, пане губернаторе. Прошу, прочитайте.

Губернатор читав подану відозву, і вона йому дуже сподобалася. Це було видно з того, що по кожному слові він потакував головою та ще й примовляв:

— Ну, так! Це правда! Свята правда! Так, так! Попередні забрали були в нас нашу мову і всі школи, що ми не мали ні одної середньої школи! І народні школи в нас забрали! І в наших церковних книжках вони завели своє письмо! Все це правда! І народ тяжко під ними бідував, а тепер є в нас робота, піднесено промисловість, торговлю, проведено меліорацію піль, збудовано багацько доріг. Все це правда, свята правда! За нами право самовизначитися! Жадна ревізія кордонів! Жадна ревізія мирових договорів! Ми самі себе вже давно самовизначили! Ми самі вже давно вирішили, що хочемо належати й дійсно вже належимо до нашої нам всім дорогої республіки!

...„Народе, бережи свої права! Не дай себе обманути всяким лжепророкам та платним аґітаторам — своїм ворогам! Народе, ставай до бою за свої права! Збирайся, влаштовуй віча, маніфестації, висловлюй свою наявну волю! Протестуй проти всяких спроб робити ревізію кордонів! Протестуй проти війни, яку тобі хочуть накинути чужинці! Протестуй рішуче, голосно, щоб твій протест почув увесь світ!"

— Чудово написано, і я це радо підписую! Все це свята правда! — і він підписав.

— Коли відбудеться вже цілий ряд маніфестаційних віч, тоді від імени тих віч, від імени цілого краю репрезентанти нашої країни поїдуть до столиць світових держав і там від імени краю складуть усі ці протести проти якоїнебудь спроби робити ревізії кордонів та проти війни. На чолі тих депутацій поїдете ви, пане губернаторе, і тепер почнуться найсвітліші хвилини вашого життя. Як репрезентант нашого краю, виступите перед цілим світом, і ваш голос заважить на долі цілої Европи. Поїдете, пане губернаторе, в такій місії?

— Пане президенте! Ви ще мене питаєте?! Я сердечно дякую за це велике довір'я, яке маєте до моєї особи. Я з великою радістю промовлятиму на вічах, а опісля поїду за кордон боронити світовий мир!

— Ви, пане губернаторе, маєте тепер бути твердою скелею, об яку наші вороги пощерблять свої зуби. А виконаєте добре це покладене на вас завдання, держава вас щедро нагородить. Напевно дадуть вам, пане губернаторе, високі відзначення, а може й міністром без теки признačать. Тільки скелею, твердою скелею маєте бути, об яку розіб'ються вороги!

— Буду! І все виконаю, що тільки мені накажете, пане президенте!

Він повернувся до свого бюра і почав мріяти. До нього знову повертався високий та бадьорий настрій, який у нього був напочатку його урядування. Високий вождівський настрій.

...Величаві віча, маніфестації в столиці і в усіх важніших містах... він виступає перед тисячами людей, як їх провідник, вожд... Скеля, об яку розбиваються вороги! Опісля їде за кордон, говорить із президентами світових республік, з королями, володарями... його всюди фотографують, його образок у всіх світових часописах... з великим підписом: „Ті, що рятують світовий мир"... І його ім'я!

Врадуваний, повний надій, він приїхав того дня додому і вже від порога шепотів своїй жінці:

— Міністром! Міністром мене зроблять! Тільки мовчи покищо! Міністром!

— Що сталося? — спитала вона, і її очі засяяли, бо, ніде правди іти, і вона мала у своїй душі гарячі бажання бути ще чимсь вищим, ніж була тепер.

— І мої нові довги, мабуть, поплатять! Тільки покищо тихо! Ша!

— Кажи вже раз, що сталося?

Оповів їй усе від самого початку. Коли згадав про відозву, яку підписав, вона спитала:

— Яка це відозва?

Він переповів: чудова, прекрасна, просто геніяльна відозва.

— Чи ти здурів?! — і з розпуки заломила руки. — Я бачилася нині, саме перед хвилинкою, з послом Гарасимовим, який має найточніші вісті. Він казав, що вже нині

чи завтра завалиться наша республіка, а ти здурів і підписуєш в обороні цієї республіки відозви?! Ще говорив мені Гарасимів і те, що президент краю задумав видати якусь відозву, але виразно мене остерігав, щоб ти не підписував тієї відозви. Її розліплять по місті, а прийдуть тамті, побачать, і ти перший повиснеш на гілляці!

— Я ж їду республіку боронити!

— Її вже не оброниш, а сам повиснеш! Туман!

Був ображений.

— Вибач! Як ти наважуєшся до мене, губернатора, що їде боронити світовий мир, таке говорити?!

— Ех, і губернатор іще! Туман! Тебе повісять на сухій гілляці! Жадних мені підписів! Жадних мені заяв! Нікуди ти не їдеш, зараз мені відкличеш свій підпис на відозві!

— Але відозва вже в друкарні, її складають!

— Зараз зателефонуєш до друкарні і відкличеш свій підпис!

— Але ж президент казав, що я скеля, об яку мають розбитися вороги!

— Він таке казав? Увесь час старався він, щоб ти був м'ягенькою глиною в його руці, а нині він хоче мати з тебе тверду скелю?! Ха-ха-ха! А ти не знав, що мав йому відповісти? Ти повинен був йому відповісти: „Давно вже треба було мене випалити на тверду скелю, а не аж тепер!" Ой, і знайшов собі тверду скелю!

— Але ж бо ви крутите мною! Крутите! Закличе пан президент і так переконливо почне до мене промовляти, що бачу, він має повну правду, а тепер знов ти сядеш на мене і бачу, що знову ти маєш повну правду! Боже, мій Боже! Як то ви мною крутите! І як тут урядувати, як тут вести високу політику, як тут бути вождом, коли тобою крутить кожне в інший бік!

Відкликав свій підпис на відозві до населення, сів та й задумався:

— Добре, Зосю, добре, я зроблю, як ти це хотіла, але...

— Яке тобі знову — але?

— Піду я завтра до бюра, а президент краю мене запитає: „Чому, ви, пане губернаторе, відкликали свій підпис?" Що я йому?

— Що ти йому? Треба подумати... треба подумати... щоб і тут упевнитися...

Думала, думала...

— А хто тобі казав, що тебе завтра запитає президент краю? — спитала рада по хвилинці.

— Буду ж я завтра в бюрі!

— А хто тобі казав, що ти завтра будеш у бюрі? Ти завтра і післязавтра хворий, і кінець. Ти на тиждень чи й на більше занедужав, а за той час якось воно виясниться сюди, або туди. А там побачимо.

І він занедужав... Ще не занедужав поправді, а щойно від завтра рана думав занедужати. Того вечора поклався скоро спати, але ще не заснув, а тільки думав думу. А, може, він таки дурне зробив, що жінки послухав? Ану ж республіка втримається, і як він тоді? Скомпромітований, убитий! Щоб то міг хто збагнути майбутнітсь! Щоб хто міг йому сказати, що то буде, як скінчиться ціла ця історія з тією війною: буде вона, чи ні? Щоб так міг йому хтонебудь це сказати.

Його думки перебив дзвінок телефону. Хотів вискочити з ліжка до телефону, але жінка перебила:

— Ти вже хворий.

— Тут президент міністрів. Хочу говорити з паном губернатором! — почула вона в слухальці.

— Тут я, його дружина. А що вам треба, пане президенте, від мого чоловіка? Він недужий, простудився, лежить уже в ліжку.

— Прошу попросити його до телефону, маю йому передати важну урядову вістку.

Коли губернатор підійшов до телефону, президент міністрів сказав:

— Пане губернаторе, подаю вам до відома, що з цією хвилиною я звільняю вас з уряду губернатора.

— Та що я таке зробив? Та я нічого злого?...

— Чого він від тебе хоче? — спитала пані Зося, стоячи збоку.

— Звільняє мене з губернатора...

— Кажи, що нічого не чуєш. Тепер порядні люди сплять...

— Що, що? — питав далі губернатор. — Я нічого не чую, не розумію!

— Я, президент міністрів, звільняю вас з уряду губернатора! — гудів телефон.

— Га? Що? Нічогісінько не чую, не розумію!

— Кинь слухальце й кінець! — наказувала пані Зося.

— Не чую, нічого не чую, не розумію... — але вона вирвала слухальце з його руки і поклала на телефон.

— Кінець дурній розмові! Ти нічого не чув, нічого не розумів, тебе не звільнили з уряду, і ти й далі губернатор! Завтра йдеш до уряду і далі урядуєш, а про цю дурну розмову нікому ані слова.

Наступного дня, заки він вийшов ще до бюра, йому принесли від президента краю листа. Не міг його не прийняти. Він розірвав коверту і прочитав:

„До Високоповажаного Пана Губернатора

Олекси Розвадовського!

З наказу пана президента республіки звільняю Вас з нинішнім днем з уряду губернатора нашої країни, висловлюючи Вам, Високоповажаний Пане, подяку за Ваш дотеперішній труд і за Вашу дотеперішню працю для нашої республіки.

Президент"......

Губернатор сидів, тримаючи листа в руках, і думав. Не міг зібрати своїх думок. Щойно по хвилині промовив:

— І тільки всього! Тільки всього за мою працю, за мій труд! Копнули як пса! Без жадного прощання, без жадної подяки, а як собаку копнули!

По хвилині додав:

— Коли мене мали призначити на губернатора, то місяцями зволікали! А коли копнути, то і вночі урядують! Але вони собі думають, що це вже кінець! О, ні! Це ще не кінець! Я ще відіграю свою велику ролю! Побачимо ще! Я їм ще покажу!

*

Верталися до села. Верталися тихо, спокійно і так само непомітно, як перед роками, коли з того самого села виїздили до міста. В місті ніхто їх не прощав, у селі ніхто їх не вітав. У селі стрінув їх старий місцевий священик, який колись вітав його, губернатора, як Мойсея, Авраама, Якова... Але тепер, помітивши, звернув у завулок. І він не знав, за яку тепер йому бути: за республіку, чи за попередню... Губернатор був певний, що священик утікає перед ним, і тяжко зітхнув.

— Немає вдячности між людьми! Дуже скоро забувають своїх добродіїв, своїх борців та своїх героїв!

Була осінь.

На дворі, на самому вершку, росте найвищий лист. Гордий, що найвищий, над усіма володіє. А прийде осінь, повіє сильний вітер, і цей найвищий впаде. Непомітно, тихо. Впаде й питає сам себе: „Невже ж це вже кінець?!” І відповідає сам собі: „Ні, ще не кінець! Ще повіє буйний вітер, і знов висадить мене на вершок дерева!”

— Зосю! — промовив губернатор по довшій хвилині задуми. — Як ті нові прийдуть, ми мусимо пустити все в рух, щоб знову вибитися на верх! Я не вродився, щоб жити на селі і там нудити світом!

Вона притакнула головою: не могла зжитися з тим, що це вже кінець. Але як саме знову вибитися на верх? Як вибитися серед нових обставин? Треба добре про це думати... але треба все зробити, бо годі... Ні, це ще не кінець, не кінець!

*

Як довго він був губернатором, ніхто з його кредиторів не ставив на вістрі меча справи його довгів. Але тепер усі кинулися на нього, допоминалися листами, вносили судові скарги, один перед одним поспішав, щоб продати маєток Розвадовських і цим способом дійти до своїх грошей. Пані Зося вже кілька разів їздила до міста, до кредиторів прохати, щоб почекали. Її чоловік знову буде воли й барани годувати, він задумує завести японські плянтації жита та пшениці, але кредитори поглухли.

— Шакали! Гієни! Ти їм не казала, що я знов буду дороблюватися маєтку?

— Казала, та жаден з них і слухати не хоче! Поглухли! Зараз давай гроші і кінець!

— Злодії! Колись здалека мене пізнавали, на кілометри мене здоровили, а нині мене на ліцитацію? Шакали, гієни! Злодії, злочинці, ґанстери!

Зближався день ліцитації, та ліцитації він уже не пережив. Її одну викидали з хати.

Незабаром і президент краю поспішно виїздив — сусідня держава займала цілий край.

Прага, 22. січня, 1942.

